

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૪૭૨ ચર્મીક

પુસ્તકનું નામ ૧, ૧૫૫૫ વિષ્ણુ

વિષય ૨૪૪૭: ૩

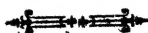
6V4GUT-464
(મૃ) 13325

पृ. ३

पृ. १

ललित-वाङ्मय-ग्रंथमाला.

श्रीमती विनया.

१८२१

किं. ३. ३.

ગુજરાત વિધાપાઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીસર્જન-મંત્રાલય
૮૦૮૦૨

૬૬૫૭:૩

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન.)

અકાશક:-કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રી. મેનેજર લલિત વાહુભય
અંચમાલા. સાંકડીશેરી, ખીજડાની પોળ—અમદાવાદ.

મુદ્રક:-શા. વાહીલાલ ડાહ્યાભાઈ પંડિત. માલ્લીક-શ્રી આદર્શ
પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ. ટે. પાંચકુવા નવા દરવાજા—અમદાવાદ.

પ્રકાશકના બે બોલ.

લલિત-ના હામય-અંથમાલાનું આ છઠ્ઠું પુસ્તક તૈયાર થયું છે અને તે અમે અમારા ગ્રાહકોને આદરપૂર્વક અર્પણ કરીએ છીએ. આ પુસ્તક એ અંથમાલાના ત્રીજા વર્ષનું

પ્રથમ પુષ્પ છે. અંથમાલાનાં પુસ્તકો જેમ અને તેમ જલદીથી અને એક કરતાં અધિક સંખ્યામાં પ્રકટ કરવાની અમને ઘણી ઇચ્છા છે; પરંતુ અમારે ખૂલ્લા દીલથી કબૂલ કરવું પડે છે કે, અમે અમારી તે ઇચ્છા પૂરી કરવામાં યશસ્વી થયા નથી. અમને ઘણી ઉમેદ હતી કે, ધીમે ધીમે બે ત્રણ વર્ષમાં ગ્રાહકોની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં થશે અને અંથમાલાનું ખર્ચ નીભાવવા માટે પૂરતી મદદ મળી રહેશે. પરંતુ અમારે દીલગીરી સાથે લખવું પડે છે કે, અમારા આ સાહસને ગ્રાહકો તરફથી પૂરતું ઉત્તેજન મળ્યું નથી. અલબત્ત, અમારાં પુસ્તકો હતકુટ પ્રતીનાં તરીકે વખણાય છે અને બજારમાં તેની ખૂબત સારા પ્રમાણમાં થાય છે અને એ રીતે અમને કાંઈક ઉત્તેજન મળે છે; પણ એથી કાંઈ અંથમાલા નબી શકે નહીં એ સૌ કોઈ કબૂલ કરશે. અંથમાલા નીભાવવા માટે અંથમાલાના રજીસ્ટર્ડ ગ્રાહકોમાં જ વધારો થવો જોઈએ. રજીસ્ટર્ડ ગ્રાહકોમાં વધારો થવાથી અમારાં પુસ્તકોની કિંમત પણ ઝાણી કરી શકાય અને પુસ્તકોના સ્વરૂપમાં પણ સારો ફેરફાર કરી શકાય.

અમારા કેટલાક ગ્રાહક મહાશયો તરફથી અમને કિંમતમાં થટાડો કરવાની સૂચનાઓ થાય છે; પરંતુ તેઓ અંથ-પ્રકાશન

માટેની અત્યારની મુશ્કેલીઓથી અપરિચિત હોવાથીજ અમને એવી સૂચનાઓ કરે છે એમ અમારું માનવું છે. દિવસે દિવસે વધતી જતી મેંધવારીથી છાપખાનાંઓની સ્થિતિ પણ ઘણી અનુકંપનીય થઈ છે. પેટ-પુરતો પગાર ન મળતો હોવાથી છાપખાનાંના નોકરો ધીમે ધીમે અન્ય ઉદ્યોગ ધંધામાં પડે છે અને તેમની જગા ભરવા માટે નવાં માણસો મળતાં નથી. જે થોડાં માણસો હોય છે, તેમને પગાર વધારે આપવો પડતો હોવાથી, જેમ જેમ નોકરોના પગારનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, તેમ તેમ છપાઈના દરો વધતા જાય છે. માત્ર બેજ વર્ષમાં છપાઈના દર બમણા થયા છે. સારા કાગળોના ભાવ પણ એટલા ઉંચા હોય છે કે તે ખરીદતાં અચકાવું પડે છે. બાઈડીંગમાં પણ તેને લગતાં સાધનો અને માણસોના વધુ ખર્ચથી વધુ દર આપવા પડે છે. આવી સ્થિતિમાં પુસ્તકની કિંમતમાં કેવી રીતે ઘટાડો કરી શકાય ? હા, રસ્તો છે. કાગળ અને બાઈડીંગને લગતા વધુ ખર્ચનો મેળ છપાઈના ખર્ચમાં બેસાડી કિંમતમાં ઘટાડો કરી શકાય ખરો. પણ તે ક્યારે ? એક હજાર ગ્રાહકો હોય ત્યાં સુધી તો ઘટાડો નજર કરી શકાય. પરંતુ એક હજારથી વધારે, દર એક હજારે ચાર આના સુધી કિંમતમાં ઘટાડો કરી શકાય. અત્યારેજ, અમે અમારાં પુસ્તકોની જે કિંમત રાખીએ છીએ તે ગ્રાહકોને વધુ લાગે છે. પરંતુ અમે અમારા ગ્રાહકોને માત્ર એક બે દાખલા જ આપીશું. અત્યારે આપણા ગુજરાતી સાહિત્ય કરતાં મરાઠી સાહિત્યનો ખપ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. મરાઠી ભાષાનાં વર્તમાન પત્રો, માસિકો તથા પુસ્તકોના ગ્રાહકો ઘણાજ હોય છે. અમારી પાસે અત્યારે મરાઠી ભાષામાં નીકળતી બે અંથમાળાનાં પુસ્તકો હાજર છે. એકના ગ્રાહક લગભગ પાંચ હજાર છે અને બીજાના લગભગ બેથી ત્રણ હજાર છે. અત્યારે

અમે અમારા ગ્રાહકોને જે પુસ્તક આપીએ છીએ, તેટલા જ મજ-
કુરના પુસ્તકની-રફ કાગળપર છપાઇ-પાકાપુઠાની કિંમત રૂ. દોઢ છે.
અને તે પણ પાંચ હજાર જેટલી ગ્રાહક સંખ્યા છતાં. ખીજની કિંમત
રૂ. ચાર છે અને તે પુસ્તક ધણીજ હલકા રફ કાગળપર છાપેલું છે.
તેનું બાઈડીંગ તદ્દન કાચું છે. તેનાં પાનાં પાંચસો છે. આ
અંથમાળાના ગ્રાહકો લગભગ બેથી ત્રણ હજાર જેટલા છે. હવે
અમે અમારાં પુસ્તકોની કિંમત રજુ કરીશું. પ્રથમ પુષ્પ “દૂખતું
વહાણ.” તેની કિંમત રૂ. ચાર છે અને અમે તે ગ્રાહકોને
માત્ર રૂ. બેમાં આપીએ છીએ. હવે તેનાં પાનાં પાંચસો છે અને
કાગળ ઉત્તમ ગ્લેઝ્ડ છે. બાઈડીંગ તો એવું ઉચ્ચ પ્રતીતું છે કે તે
જોતાં જ આંખને આનંદ આપે છે. છતાં અમારા ગ્રાહકોની સંખ્યા
આગળના વેદા પર ગણી શકાય તેટલી છે. ગ્રાહકોની સંખ્યા આવી
નિર્માલ્ય હોવા છતાં, અમે અત્યારે ચાલુ પુસ્તક કે જે સારા અને
સુંદર ગ્લેઝ્ડ કાગળ પર છાપેલું હોઈ, સુંદર લાઇબ્રેરી એડિશનની
બાંધણીવાળું અને સચિત્ર છે, તે અમે માત્ર રૂ. દોઢમાં આપીએ છીએ.

આ ઉપરાંત આ અંથમાલા ચલાવવાનું સાહસ અમારા એકલના
હાથે ચલાવવાનું છે. અર્થાત્ આ સંસારની સામાજિક, કૌટુંબિક, તથા
આર્થિક આપત્તિઓ સહન કરીને અમારે આ ગુજરાતી વાડુંમયની સેવા
બજાવવાની છે એ તરફ અમે અમારા ગ્રાહક મહાશયોનું લક્ષ્ય ખેંચીએ
છીએ. છતાં, અમે ગ્રાહકોને ખાતરી આપીએ છીએ કે, મોટાં અગર
વહેલાં, અડચણો વેઠીને પણ અમે ઉત્તમ પુસ્તકો અમારી સગવડ
અનુસાર આપે જઇશું. પુસ્તકોની અંતરૂ-આલ્સ સૃષ્ટિ હંમેશા મુજબ
જ સર્વાંગ સુંદર બનાવવાની અમે કયાશ રાખીશું નહિ. માત્ર અમારી
અમારા ગ્રાહકોને એટલી જ વિનંતિ છે કે, તેઓએ આ

પુસ્તક સાથે જોડેલું-અંથમાલાનું નવું માહિતી પત્રક વાંચી જવું અને મિત્ર-વર્ગમાં વંચાવી અમારા ગ્રાહકો વધારવામાં અમને મદદ કરવી.

ચાલુ અર્પણ કરવામાં આવતું આ પુસ્તક બંગાળના પ્રખ્યાત લેખક શરચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું લખેલું છે. મનુષ્યના મનોવિકાર તથા અંતર-બાહ્ય વિચાર આલેખવામાં આ લેખકના જેટલો કુશળ બીજો કોઈ લેખક થયો નથી, આમ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પોતે કહેલું છે. મનુષ્યના અંતઃકરણનો ચિત્રપટ તૈયાર કરવામાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પોતે પણ ધણા કુશળ અને દક્ષ છે; તથાપિ એ બાબતમાં પોતાનો આ શિષ્ય અધિક આગળ ગયો છે આમ તેમણે ખુલ્લા દીલથી કબૂલ કર્યું છે. આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાના આ યોગાયોગ માટે અમે તેના લેખક અને પ્રકાશકના, અને તે યોગાયોગ મેળવી આપવા માટે મરાઠી અંથકાર રા. રા. પ્રભાકર એસ બસેના અમે ધણા આભારી છીએ.

હવે પછી પ્રકટ કરવા માટે અમે જે ઉત્તમ નવલકથાઓ હાથમાં લીધી છે. "શ્રી મસ્કેટીયર્સ" નો બાકી રહેલો ભાગ અને રેનાલ્ડ્સની સુંદર નવલકથા "ધી સોલ્જર્સ વાઈફ" આ બેમાંથી જે પ્રથમ તૈયાર થશે તે અમે ગ્રાહકોને અર્પણ કરીશું. આ બંને પુસ્તક ધણાં મોટાં થવાથી તેને પ્રકટ થવાને થોડો વિલંબ થશે એ અમે પહેલેથી જ સૂચવી રાખીએ છીએ.

છેવટે, ચાલુ વર્ષમાં અમારી સામાજિક તથા આર્થિક મુશ્કેલીઓમાં અમારા જે મિત્રો તથા આપ્ત બંધુઓએ અમને સહાયતા કરી છે, તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની, અમારા પ્રયત્નો ચશસ્વી થવા માટે પરમાત્માનો આશીર્વાદ માગીએ છીએ.

૧૮-માર્ચ-૧૯૭૭

અમદાવાદ.

} સર્વનો નમ્ર સાહિત્યસેવક,
કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રી.

લલિત-વાઙ્મય-ગ્રંથમાલા.

ઉદ્દેશ, વિનંતિ અને નિયમો.

મનુષ્યનું મનોદર્શન દૂર કરી, તેની માનસિક સંસ્કૃતિ ખંભીર, તેજોમય તથા ભવ્ય કરવી, એજ ખડું જોતાં સાહિત્યનું ખડું કાર્ય છે. ગુજરાતી ગ્રંથભંડાર એવા સાહિત્યથી સમૃદ્ધ કરવો અને એ માર્ગે રાષ્ટ્ર, સમાજ અને વાઙ્મયની સદ્દેશપૂર્વક, યથાશક્તિ પણ એકનિષ્ઠાથી સેવા કરવી, એટલાજ માટે લલિત-વાઙ્મય-ગ્રંથમાલાનો જન્મ થયેલો છે અને ગયાં બે વર્ષથી તેનું એ કાર્ય યથાશક્તિ અવ્યાહત ચાલુ છે. હાલની પરિસ્થિતિમાં જે જાતનાં પુસ્તકો ગુર્જર બંધુ-ભગિનીઓના હાથમાં આપવાની આવશ્યકતા છે, એવાંજ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનો ગ્રંથમાલાએ પ્રયત્ન ચલાવેલો છે અને ઇશ્વરકૃપાથી તેમાં તેને યશ્ન પણ મળેલ છે. જ્ઞાન એ દેવી શક્તિ છે અને તે પ્રાપ્ત કરી લેવી એ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે. રાષ્ટ્રનો વૈભવ તે તે દેશના ગ્રંથ-ભંડારપરથી નિશ્ચિત ઠરાવી શકાય છે. સંસ્કૃતિ એ જ કોઈ પણ રાષ્ટ્રનું અંતિમ ધ્યેય હોવાથી જ્ઞાતાઓનું લક્ષ એ સંસ્કૃતિ તરફ જાય છે અને તે દૃષ્ટિથી તેઓ રાષ્ટ્રની કિંમત ઠરાવે છે. તેઓ માત્ર તોષખાનાની સંખ્યાપરથી જ કોઈ પણ રાષ્ટ્રને મહત્ત્વ આપતા નથી. સારા ગ્રંથો જ રાષ્ટ્રની ખરી સંપત્તિ છે. ગ્રંથ જેમ સર્વોત્તમ ગુરુ છે તેમ તે ઉત્તમ મિત્ર પણ છે. વિપત્તિના પ્રસંગે તે આપણને ધૈર્ય આપે છે અને રાષ્ટ્રીય આપત્તિના સમયે આપણી અધોગતિ થાય નહિ એટલા માટે આપણને તે સંસ્કૃતિથી દૂર થવા દેતા નથી. આ પરથી દેશમાંના ગ્રંથભંડારની યોગ્યતા રત્નભંડાર કરતાં કેટલી અધિક છે, એ કોઈના પણ લક્ષમાં આવશે.

અથ માલાનો ઉદ્દેશ:—અંથ આ શબ્દનો અર્થ ધણોજ વ્યાપક છે. અને તે દૃષ્ટિથી ગુજરાતી ભાષાના અંથસંગ્રહ તરફ લક્ષ કરતાં ધણી જ નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. બીજી કોઈ પણ પરકીય ભાષામાંના અંથોને હાથ પણ ન અડકાડતાં માત્ર ગુજરાતી અંથસંગ્રહથી જ હું ભૌતિક, આધ્યાત્મિક, યાંત્રિક, તાત્ત્વિક, રાજકીય વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન સંપાદન કરીશ આવી ધમક રાખવા જેવી ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નત હજી થયેલી નથી. જેની માતૃભાષા ઇંગ્રેજી છે; એવા કોઈ એક ગૃહસ્થ 'હું ઇંગ્રેજી શિવાય બીજા કોઈ પણ અંથને હાથ અડકાડીશ નહિ' આવું અભિમાન રાખે, તો તેને શોભશે; પરંતુ તેવું અભિમાન જો આજ કોઈ એક ગુજરાતી બંધુ રાખવા જશે, તો તે અસ્થાને અને હારથાસ્પદ થઈ પડશે. ગુજરાતના પ્રત્યેક અંથ-પ્રકાશકે આપણા અન્યબંધારનું આ દૈન્ય લક્ષમાં લઈ પ્રકાશનનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને દરેક ગુજરાતી બંધુએ પણ માત્ર આ જ દૃષ્ટિથી અંથ સંગ્રહ કરવાની ખબરદારી રાખવી જોઈએ. અમે ફક્ત એ જ ઉદ્દેશથી લાલિત-વાદ્ય-અંથમાલાની સ્થાપના કરી છે. ક્યાં પુસ્તકો રાષ્ટ્રનો, સમાજનો અને વાદ્ય-મયનો અભ્યુદય કરશે, કેવાં પુસ્તકોથી સમાજની સંસ્કૃતિ અધિક ઉજ્જવલ થશે, અને મુખ્યતઃ ક્યાં પુસ્તકો ભરતખંડની ગૌરવાભિવૃદ્ધિમાં સાહાય્યક થશે, એ તરફ આ અંથમાલા વિશેષ લક્ષ આપે છે અને આપશે. ફક્ત જગતના કલ્યાણને માટે નિઃસ્વાર્થ-વૃત્તિ જે મહાત્માઓએ પોતાનું અગાધ અને અમૂલ્ય જ્ઞાન જે જૂદી જૂદી ભાષામાં ભર્યું છે, તેમાંથી બની શકતું ગુજરાતી સાહિત્ય-બંધારમાં લાવી ભરવાનો અંથમાલાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે અને પ્રસંગે ગુજરાતના પ્રતિભાસંપન્ન લેખકોની ઓજસ્વી કલમમાંથી બહાર

પડેલાં સ્વતંત્ર પુસ્તકો પણ ગ્રંથમાલા પ્રકટ કરવા ધારે છે. જેમાંની પવિત્રતા અને રમણીયતા કદાપિ નષ્ટ થતી નથી, જેમાંના વિચારોની માહિતી કોઈપણ કાળે અપુરી બાસતી નથી, જેમાંનું ચૈતન્ય ક્યારેય પણ હુમ થતું નથી, જેમાંના કાવ્યરસ આહ્લાદક જ લાગે છે, સર્વ માનવ જાતિનું કલ્યાણ સાધવું એ જ જેનો ઉદ્દેશ છે, અને જે દ્રક્ષ્ય જગતની સંસ્કૃતિ માટે જ નિર્માણ કરવામાં આવે છે, તે જ ખરૂં સાહિત્ય છે; આવી લલિત-વાદ્ય-ગ્રંથમાલાની પક્ષી ભાવના છે. અને એ જ ઉચ્ચ હેતુ આગળ રાખી ગ્રંથમાલાએ પોતાનું કાર્ય ચલાવેલું છે. સર્વ સાધારણ ગુર્જર બંધુ-ભગિનીઓની અભિરુચિને પસંદ પડે, એવાં સર્વોત્કૃષ્ટ પુસ્તકોની ચુંટણી કરવી અને તેમને સગવડ પડતી થાય એવી જ કિંમત રાખી તે પ્રકાશિત કરવાં, એ જ આ ગ્રંથમાલાનું વિશેષ છે અને તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પણ એજ છે. પોતાના ઘરમાં પોતાને માટે અને કુટુંબનાં બીજાં માણસો માટે પોતાનું સુંદર વાંચનાલય હોય અને ઉત્તમ પુસ્તકોનો સંગ્રહ સગવડે કરવો આવી ધણીની ઇચ્છા હોય છે.

ગ્રંથમાલાની રચના:-બીની શક્તી ઓછી અને એક જ કિંમતથી સર્વોત્કૃષ્ટ અને ઉપયુક્ત પુસ્તકો સાધારણ વાચક વર્ગના હાથમાં આપી તેમની મનોભૂમિકા પર જ્ઞાન-બીજ રોપવું, આ મૂળની કલ્પના સુપ્રસિદ્ધ રશિયન સાહિત્યથી અને સાધુવર્ષ કૌંટ ગ્રૅલ-સ્ટોયની. પોતાના કેટલાક મિત્રોની મદદ લઈ તેણે ઇ. સ. ૧૮૮૫ની સાલમાં The mediator નામની ગ્રંથમાલા ચાલુ કરી હતી. તેનું કાર્ય ચાલુ હતું તે વખતે ધણા લેખકોને આંદામાનના જેવી સંબિરિયાની હજીનારી ભોગવવી પડી હતી. આગળ પર ‘રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુ’

માસિકના સંપાદક સુપ્રસિદ્ધ ડબલ્યુ ટી. સ્ટેડ ટોલરટોયની મુલાકાતે ગયા હતા, ત્યાં ગ્રંથમાલાનું અનુકરણ કરવું આવો તેમને વિચાર થયો અને ત્યાંથી ઇંગ્લંડ પાછા આવ્યા પછી તેમણે The worlds classics નામની ગ્રંથમાલા ચાલુ કરી. હાલમાં એ ગ્રંથમાલાનું નેતૃત્વ પ્રસિદ્ધ ઓફ્ફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ પાસે છે, અને એક જ આકારનાં અને એક જ કિંમતનાં આશરે સવાળસો પુસ્તકો તેના તરફથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે. યુરોપમાં અને અમેરિકામાં એવી ઘણી ગ્રંથમાલાઓ હોવાથી ત્યાંના સર્વ સાધારણ વાંચકોને ઉત્કૃષ્ટ વાઙ્મય-સંગ્રહની ઘણી સારી સમવડ થઈ પડી છે. આ ઉદાહરણ સામે રાખી અમે આ ગ્રંથમાલા શરૂ કરી છે. અમારો પ્રયત્ન કેટલો યશસ્વી થશે એની અમને ચિંતા હતી અને હજી પણ છે. પરંતુ અમને આશા છે કે ધીમે ધીમે ગુર્જર-બંધુઓને અમારો આ પ્રયત્ન પસંદ પડશે જ. હાલ તુરતમાં ગુર્જર બંધુઓની વાંચનાભિરુચિ ઓળખી, અમે કિત્તમ અને સુંદર નવલકથાઓથી અમારો હેતુ સાધ્ય કરવાનો પ્રયત્ન ચલાવેલો છે. કેટલાકનો માન્યતા એવી હોય છે કે, નવલકથામાં ઉદાત્તપણું જિલકૂલ નથી હોતું. અલબત્ત, આ તેમનો મત કેટલીક પ્રણયી અને હલકી નવલકથાઓને આભારી છે. પરંતુ માત્ર તેટલા પરથી લલિત-વાઙ્મય-ગ્રંથમાલાની નવલકથાઓ પણ એવી જ હોય છે, એમ કોણએ માનવું નહીં. માત્ર, પુસ્તક વાંચી આનંદ થાય એટલો જ અમારો હેતુ નથી; પરંતુ મનોરંજન સાથે ગુર્જર બંધુ-ભંગિનીઓને આપણા દેશની સઘ સ્થિતિની, આપણા ઇતિહાસની, આપણા સમાજની શોચનીય સ્થિતિની, આપણા પ્રગતિના માર્ગમાં આરૂપ થએલ અડચણોની, રાષ્ટ્રીય સંઘર્ષક્રિયાની ઉપયુક્તતાની, મોટામોટી કર્તૃત્વવાન વિષ્ણુ

તિઓની, સ્વાતંત્ર્ય માટે પ્રયત્નો કરી છેવટે સ્વતંત્ર થએલ રાષ્ટ્રોની વિગેરે ઉપયુક્ત અને આવશ્યકીય વિષયોની હકીકતનું જ્ઞાન સહેલી, સરળ, મિષ્ટ, ચટકીલી અને રવાનદાર ભાષામાં આપવાનો ઉપક્રમ ગ્રંથમાલાએ કર્યો છે અને આજ્ઞા છે કે, તે ગુજરાતીઓને પૂર્ણ પસંદ પડશે.

ગ્રંથમાલાનું પ્રત્યેક પુસ્તક સ્વતંત્ર બાંધેલું હોય છે અને પ્રત્યેક માંનો વિષય પણ જુદો જ હોય છે. દરેક પુસ્તકમાંની કલ્પના નવી અને ઉદાત્ત, વિચાર પ્રગમનશીલ અને પ્રગતિકારક, કથાનક મનોહર અને સુખોદક, વિવેચન કાવ્યમય અને સુરસ તથા હેતુ અત્યંત ઉચ્ચ હોય છે. વર્તમાન પત્રો અને માસિક પુસ્તકો કરતાં પુસ્તકોનું આયુષ્ય વધુ હોવું જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ તે સંભાળપૂર્વક સાચવવાનું મન થાય એટલા માટે ગ્રંથમાલાનું પ્રત્યેક પુસ્તક જેમ અને તેમ ઉપયુક્ત અને સુંદર કરવાનો અમારો પ્રયત્ન છે. પુસ્તક માટે ખર્ચેલા પૈસા ફેકટ ગયા, આવો અનુતાપ કરવાનો પ્રસંગ ગ્રંથમાલાના આશ્રયદાતાઓ પર આવે નહીં, એની ખાસ સંભાળ રાખવામાં આવશે; અને આગળ પર વધતા જતા લોકાશ્રયનો ફાયદો પુસ્તકોમાં તથા તેની કિંમતમાં પણ વધતે વધુ સુધારણા કરી આશ્રયદાતાઓને જ આપવાનો ગ્રંથમાલાનો સંકલ્પ છે.

ગુર્જર બંધુ-લગિનીઓને વિનંતિ:-ગ્રંથમાલાને હાલમાં જે લોકાશ્રય છે, તે ગ્રંથમાલાનું કાર્ય ઉત્સાહથી કરવા માટે ધણોજ અપુરતો છે, એ અમે ગુર્જર બંધુ-બહેનોને નમ્રતાથી નિવેદન કરીએ છીએ. યુરોપ તથા અમેરિકામાં આવા પ્રકારની ગ્રંથમાલાની જે વિશ્વ-ક્ષણ ઉન્નતિ આજ આપણે જોઈએ છીએ, તેનું કારણ એ કે ત્યાં

સાહિત્યનાં પુસ્તકોનો ધણો જ ખપ છે. ખપત વધારે હોવાથી કાગળ, છપાઈ, ખાંધણી તથા ચિત્રો વિગેરેમાં મોકળે હાથે ખર્ચ કરી શકાય છે અને લેખકોને પણ તેમના કામનો મોખ્ખો સારો મળતો હોવાથી ઉત્તમ લખાણનાં પુસ્તકોની તેમને કદાપિ ઉણપ પડતી નથી. આપણા ગુજરાતની સ્થિતિ તેથી તદ્દન ઉલટી છે. કોઈ પણ વ્યવસ્થા કરી અંથ-સંગ્રહ કરવાની ઇચ્છા જ અહીંયાં ઝોછી છે. સારો શ્રીમંત વર્ગ પણ ધર્માદ લાઇબ્રેરીમાંથી પુસ્તકો વાંચી લેવાનો અથવા કોઈ મિત્ર પાસેથી વાંચન મેળવી લેવાનો અભિગ્રાહ ધરાવનારો છે. જેમની સ્થિતિ સારી છે, જેઓ શ્રીમંત છે, જેઓ અંથસંગ્રહ કરવા માટે સારી રીતે નાણાં રાજલ પાડી શકે છે, તેઓએ તો જરૂર આવા અંથ-સંગ્રહ કરવા જોઈએ. એ અંથસંગ્રહ તેમને પોતાને, તેમનાં કુટુંબીઓને, તેમના આત્મ વર્ગને પણ ઉપયોગી થઈ પડ્યા શિવાય રહેશે નહિ. હાલમાં કાગળ વિગેરે મુદ્રણ સામગ્રી ત્રણથી ચાર ગણી મોંઘી થઈ હોવાથી અને મજૂરીના દર વધી છપાઈ પણ ખમણી તમણી વધી હોવાથી અથમાલાને લોકાશ્રયની અત્યંત આવશ્યકતા છે. સાધારણ સ્થિતિના લોકોને પણ અંથમાલાનાં પુસ્તકોનાં સંગ્રહ કરવો ભારે પડે નહિ, એટલા માટે અમે ગ્રાહકોને અર્ધા કિંમતે પુસ્તકો મળે એવી વ્યવસ્થા કરી છે. યુદ્ધ, દુષ્કાળ વિગેરે કારણોથી ઉત્પન્ન થએલી આ બ્રહ્મસૂરી મોંઘવારીમાં અંથમાલાનું કાર્ય વ્યવસ્થિત ચાલે એટલામાટે, માતૃભાષા, જન્મભૂમિ અને સ્વજન-સમાજ માટે વાતસલ્ય, આદર અને અભિમાન રાખનાર પ્રત્યેક ગુર્જર બંધુ-ભગિની-ઓને અમારી નમ્ર વિનંતિ છે કે, તેમણે આ વિનંતિ-પત્રનો શાન્ત રીતે વિચાર કરવો અને યથાશક્તિ અંથમાલાને આશ્રય આપી તેને

અધિક કાર્યક્ષમ કરવી. ગ્રંથપ્રકાશન એ માત્ર લોકાશ્રયથીજ ચાલનારો વ્યવસાય છે અને સહગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવો એ ગૃહસ્થોનું કર્તવ્ય છે, એ કોષ્ટને પણ સ્પષ્ટ કરી કહેવાની જરૂર નથી.

ગ્રાહકોના નિયમો.

(૧) કોષ્ટ પણ વખતે ગ્રાહક તરીકે નામ દાખલ કરી શકાય છે. (વર્ષારંભ નથી) જે તારીખે નામ દાખલ થાય, તે તારીખ પછી પ્રકટ થનારાં પ્રત્યેક પુસ્તક ગ્રાહકોએ લેવાંજ જોઈએ. અમુક નહિ અને તમુક નહિ આમ કરવા દેવામાં આવશે નહિ.

(૨) જે વખતે ગ્રાહક તરીકે નામ દાખલ કરવામાં આવે, તેજ વખતે પાછળનાં પુસ્તકો ઇચ્છા હશે તેાં અર્ધા કિંમતે મળી શકશે.

(૩) નામ દાખલ કરતા માટે એક રૂપીયો પ્રવેશ ફી રાખવામાં આવી છે. પ્રવેશ ફી શિવાય નામ દાખલ કરવામાં આવતું નથી. પ્રવેશ ફી પાછી મળતી નથી. પ્રવેશ ફી મનીઓર્ડરથી મોકલવી અથવા બી. પી. માં ઉમેરી વસુલ કરવામાં આવશે. ભૂલથી અગર ગેરસમજથી વી. પી. પાછું આવશે, તોજ માત્ર ટપાલ ખર્ચ લઈ ફરી નામ ચાલુ રાખવામાં આવશે.

(૪) યોગ્ય હશે તે ટપાલખર્ચ ગ્રાહકોએ આપવો પડશે.

વિશેષ સૂચના:—હાલમાં ગ્રંથમાલાને પૂરતા ગ્રાહકો ન હોવાથી તથા ખજારનું આર્થિક વલણ પણ મંદ હોવાથી વર્ષમાં અમુક સંખ્યાનાં જ પુસ્તકો નીકળશે આવો નિયમ નથી. પૂરતા ગ્રાહક હશે તો જ તે સંખ્યા નિયમિત કરવામાં આવશે. આથી, પ્રસંગા

નુસાર વર્ષમાં ઓછામાં ઓછું એક પુસ્તક પણ પ્રકટ થઈ શકશે. માત્ર, અમે અમારા ગ્રાહકોને એટલી ખાત્રી આપીએ છીએ કે અમારાં પુસ્તકોની મુદ્રણી ઉત્તમ જ રહેશે. ખાસાંજ તથા અંતરંગ અમારા ગ્રાહકોને પસંદ પડે તેવું જ રાખવામાં આવશે અને પુસ્તકો પણ ઉત્તમ પ્રતિના લેખકોનાં જ આપવામાં આવશે.

અંધમાલ્યાનાં તૈયાર પુસ્તકો.

૧ ડૂબણું વહાણ કિંવા પવિત્રતાની પ્રસાદી ! કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ઉત્તમ નવલકથા “ નૌકા ડૂબી ” નું આ સુંદર ભાષાંતર ધણુંજ વખણાયેલું છે. થોડા જ સમયમાં તેની આ બીજી આવૃત્તિ લાઇબ્રેરી એડિશન રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવી છે. પુસ્તક ખરેખર જ ધણું સુંદર છે. કિં. રૂ. ૪-૦-૦

૨ વહેમી વનિતા. નેમન ઓક્સેન કૃત Pride and Prejudice નું ભાષાંતર. કિં. રૂ. ૨-૮-૦ (નથી)

૩ વિલક્ષણ વેર અથવા પાપનો પ્રતીકાર ! પ્રખ્યાત ઉગ્રેજ નવલકથાકર્તા મેરી કૌરેલીની સુંદર નવલકથા “ વેન્ડુ ” નું રૂપાંતર. કિં. પાકું પુઠું રૂ. ૨-૮-૦ કા. પુ. રૂ. ૧-૮-૦

૪ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ઢુંકી વાર્તાઓ. (ભાગ ૧ લો) કિં. રૂ. ૧-૪-૦

૫ સત્તરમી સદીનું ફ્રાન્સ. (પ્રથમ ખંડ) પ્રખ્યાત ફ્રેંચ નવલકથાકાર મૉ. અલેક્ઝાન્ડર ડુમાની પ્રખ્યાત નવલકથા “ ઓ મરકેટીયસ ” નું સુંદર ભાષાંતર. કિ. રૂ. ૨-૧૪-૦ આ નવલકથા ધણી જ સુંદર અને સુરસ છે. આ નવલકથાને લગતાં

ત્રણ પુસ્તકો છે કે જે દરેકના ત્રણ ત્રણ ખંડ થશે અને તે અનુક્રમે પ્રકટ કરવામાં આવશે.

નવાં છપાતાં પુસ્તકો.

૬ શ્રીમતી વિજયા. આ નવલકથા રૂઝવું વહાણના જેવી જ સુરસ છે.

૭ સૈનિકની મુંઢરી. પ્રખ્યાત ઇંગ્લેન્ડ નવલકથાકાર રેનોલ્ડ્ઝની હૃદયભેદક નવલકથા ધી સોલજર્સ વાંચકે તું સુંદર ભાષાંતર. લસ્કરમાં દાખલ થતા એક કમનસીબ રિક્ટની તથા તેની વશદાર, રનેહાળ અને સુશીલ પત્નીની કરુણારસપરિપૂર્ણ કહાણી વાંચકોની આંખમાંથી આંસુ વર્ષાવે એવી છે.

ખીખાં પણ કેટલાંક સુંદર અને રસિક પુસ્તકો અનુક્રમે પ્રકટ થશે.

કૃષ્ણપ્રસાદ મણીશંકર શાસ્ત્રી.

વ્યવસ્થાપક—લલિત-વાદ્ય-ગ્રંથમાલા,

સાંકડીસેરી, ખીજડાની પોળ, અમદાવાદ.

તૈયાર તથા છપાતાં પુસ્તકો.

૧ દુખતું વહાણ.	૪-૦-૦
૨ વહેમી વનિતા.	૨-૮-૦
૩ વિવ્રક્ષણ વેર.	૨-૮-૦
૪ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ટુંકી વાર્તાઓ (ભાગ ૧ લો)	૧-૪-૦
૫ શ્રી મસ્કેટીયર્સ અથવા સત્તરમી ક્રાન્તિ. સહિતું (પ્રથમ ખંડ)	૨-૧૪-૦
૬ શ્રીમતી વિજયા.	૨-૦-૦
૭ સૈનિકની મુંઢરી....	(છપાય છે.)
૮ શ્વેરો અને સતી...	„
૯ શ્રી મસ્કેટીયર્સ. (ખંડ ૨-૩)	„
૧૦ કાઉન્ટ ઓફ મૉન્ટિક્રિસ્ટો.	„
૧૧ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ટુંકી વાર્તાઓ. (ભાગ ૧-૨)	„

અકરણુ ૧.

તે સમયે હુગળની હાઈસ્કુલના ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ માટે તે હાઈસ્કુલના હેડમાસ્ટરને સંદેશ તુક અભિમાન લાગતું હતું; તેમજ ખીબ્બાને પણ તે ત્રણ વિદ્યાર્થી વિશેષ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. તે ત્રણે જણ હુગળી શહેર પાસેના ત્રણ જૂદા જૂદા ગામડાના રહેનાર હતા અને દરેકનું નિયમિત સમયે નિશાળે જવા માટે ઘેરથી નિકળતા હતા. નિશાળથી થોડે દૂર આવેલા એક વડના ઝાડ નીચે તે ત્રણેનો મેળાપ થતો. એકનું નામ જગદીશ, ખીબ્બાનું વનમાલી અને ત્રીજાનું રાસબિહારી. જગદીશના ગામનું નામ દિધડા. તે હુગળીથી એક ગાઉ દૂર હતું, અને જગદીશને સરસ્વતી નદીના પૂલ ઉપરથી નિશાળે આવવું પડતું. વનમાલીનું ગામ કૃષ્ણપુર, રાસબિહારીનું રાધાપુર. બન્ને ગામ એક નાની નદીની સામ સામેના કિનારાપર હતાં અને હુગળી શહેરથી સાધારણ એક ગાઉનું દૂર હતાં. જગદીશ સર્વમાં હુશીયાર હતો, પરંતુ તેના ધરતી રિયતિ ઘણી જ ગરીબ હતી. તે જાતે બ્રાહ્મણ હતો અને તેના આપનો ધર્મો ભિક્ષુકીનો હતો. ચાર મજમાનના ધરપર તેમનો નિર્વાહ ચાલતો હતો. વનમાલી શ્રીમંત હતો. તેનો આપ કૃષ્ણપુરનો જમીનદાર હતો એટલે શ્રીમંતાઈનું સર્વ ઐશ્વર્ય એની મેળે જ વનમાલીને લાખ્યું હતું. રાસબિહારી ગૃહસ્થનો હોકરો, આધે-પીધે સુખી. તેના આપ પાસે થોડાક પૈસા અને જમિનજુમલા હોવાથી તેને ખ્યાલી-ખુશાલીથી રહેવાને માંધ હરકત ન હોતી. ત્રણે

જણુ જાતે ખાણુ હતા અને તેમનાં કૃષ્ણ પણ તે ભાગમાં કુલીન તરીકે પ્રસિદ્ધ હતાં. હુગળી જેવા શહેરમાંજ રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરવાની તે ત્રણેને કોઈ પણ જાતની દરકત નહોતી. પરંતુ, તે સમયના વૃદ્ધ પુરુષોની એવી માન્યતા હતી, કે દુઃખ વેઠ્યા શિવાય વિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી; આથી તે ત્રણે તરણુ વિદ્યાર્થી ટાલ, તડકો, વર્ષાદ અને દરરોજની બખ્ખે ગાઢીની મળલ, આટલાં દુઃખ સહન કરીને પણ પોતાના દિવસો આનંદથી વિદ્યાર્જનમાં ગાળતા હતા. નિશાળ પાસંતું પેલું વડતું ઝાડ તે ત્રણેનું વિશ્રાંતિસ્થાન હતું. તે વખતની કિશોરાવસ્થામાં તે ઝાડ નીચે તે ત્રણુ જણુના કેટલાયે મોટા વિચારો થઈ ગયા હતા. સન્ન કરવાં નહિ. બી, એ; એલ, એલ, બી. થઈ વધી-લાતનો ધંધો કરવો અને મળે તે સર્વ પૈસા દેશકાર્યમાં અને ગરીબ-ચુરમાંને દાન આપવામાં વાપરવા; તેમજ ત્રણે જણે સગા બાઈઓ મુજબ રહેવું. આ તેમના તે સમયના વિચારોનો સારાંશ હતો.

આ તો એક કિશોરાવસ્થાની વાત થઈ. પરંતુ, આગળ જતાં તરણુાવસ્થામાં અને વિદ્યાર્જનનો સમય ચાલ્યા ગયા પછી ઉપરના સર્વ વિચારો અને હરાવો કલ્પનાના વાતાવરણમાં તણાઈ ગયા અને ત્રણેની જાંદગી ત્રણુ જુદી જુદી દિશાએ વળી. તે ત્રણે જણુ કલ્પકતા ગયા પછી, વનમાલીએ તો બી. એ. ભણતાંજ કોલેજ છોડી દીધી. રાસબિહારીએ બી. એ. માટે બે વર્ષ મહેનત કરીને પણ એક વખત બી. એ. ની કિશી મેળવી હતી. કલ્પકતા આવ્યા પછી વનમાલી અને રાસબિહારીને સારી મિત્રતા થઈ. તે વખતે કલ્પકતામાં કેશવ-ચંદ્રસેનતું નામ ધણું ગવાતું હતું. બહો ધર્મ પર તેમનાં વ્યાખ્યાનો પર વ્યાખ્યાનો થતાં હતાં. હિંદુઓના પ્રાચીન આચારવિચારોની

નવશિક્ષિતમંડળમાં મસ્કરીઓ થતી હતી અને તેમના વિચાર નિરાકાર ભાવનામય થયા હતા. આ નવા વિચારના પ્રવાહમાં ખિચારા આ ગામડાંના ત્રણે વિદ્યાર્થી સપડાયા અને તથાયા. માત્ર જગદીશ વધુ ન સપડાયો. એનું કારણ એ કે, એક તો તે ગરીબનો છોકરો એટલે એથઆરામીનો આ નવો ધર્મ તેને પસંદ આવ્યો નહિ. તેમ ખીલું એ કે, તેણે પોતાના બાપની કડકડતી સ્નાન સંધ્યાની તાલીમમાં કેટલાંક વર્ષો ગાળ્યા હોવાથી, આ પરધર્મ તેને ઘણો જ ભયાવહ લાગ્યો. આ બે કારણથી જગદીશ તો માત્ર બ્યાખ્યાનો જ સાંભળવા જતો હતો. બ્રહ્મો થવાની લહેર તેના મગજમાં પેડી જ નહિ. વનમાલી અને રાસખિહારીનું તેમ થયું નહિ. શ્રીમંતાઈને લીધે તેમને હર હંમેશ નવીનતાની ભૂખ લાગતી હતી. એટલે, આ નિરાકારવાદ તેમને ઘણો જ કૌતુકાવહ લાગ્યો અને તે બંને જણ બ્રહ્મોધર્મની દીક્ષા લઈ આ દુનિયામાં પોતાને વિશેષ પુણ્યવાન માનવા લાગ્યા. તે પછી થોડા દિવસ બાદ વનમાલીનો બાપ મરણ પામવાથી સઘળી સંપત્તિ તેના હાથમાં આવી અને તે કૃષ્ણપુરનો જમીનદાર થયો. તેજ અરસામાં રાસખિહારીનો બાપ મરણ પામ્યો અને તેના હાથમાં પણ વડીલોપાર્જિત સર્વ સંપત્તિ આવી. આવી રીતે બંને જણ સ્વતંત્ર થયા એટલે તે બંનેએ પોતપોતાની ઇચ્છા મુજબ બ્રાહ્મધર્મીય સુંદર તરણીઓ સાથે લગ્ન કર્યા અને પોતપોતાના ગામે જઈ રહ્યા. ખિચારા જગદીશને માત્ર આ બાગ્ય મળ્યું નહિ. એક નાના ગામડાની અલ્પ વયની બ્રાહ્મણ છોકરી સાથે આ પહેલાં જ તેનાં લગ્ન થઈ ગયાં હતાં. એવી સ્થિતિમાં તેનો બાપ પણ તેને છોડી ગયો. આખા કુટુંબનો ભાર તેના પર આવી પડ્યો હતો. છતાં તેણે કંલેજ છોડી

નહિ. એલ. એલ. ખી ચતાં જ તેણે પોતાની ક્ષી સાથે અલ્હાબાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું અને ત્યાં તે વહિલાતનો ધંધો કરવા લાગ્યો. વનમાલી અને રાસબિહારી એ બન્ને જણ પોતપોતાના ગામમાં સુખેથી રહેવા માટે આવ્યા હતા. પરંતુ ગામડામાંના લોકો સદ્‌ભૂતની મહત્તી જાણતા ન હોવાથી તે લોકો આ બે જણની મશ્કરી અને તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. તે બન્ને જણને ધણા દિવસના મ્હાવરથી સાહેબી ઠંઠમાઠનો સજ્જડ ચરકો લાગ્યો હતો. પરંતુ બિચારા વનમાલીમાં લોક-નિંદા સહન કરવા જેટલું ધૈર્ય ન હોવાથી તેણે પોતાનો મુકામ કલકત્તાખાતે આણ્યો અને ત્યાં જ તે વેપાર રોજગાર કરવા લાગ્યો. રાસબિહારીથી તેમ થઇ શકે તેમ નહોતું. તેને તો પોતાના ગામમાં રહ્યા શિવાય પોતાના જમિન જુમલામાંથી બે પૈસા મળે તેમ નહોતું. તેમજ, તે અને તેની વિદુષી ભાર્યા બન્ને જણ મનનાં પણ મજબૂત હતાં. એટલે લોકનિંદા સહન કરીને પણ રાસબિહારી પોતાના ગામમાં જ રહેતો હતો. તે બ્રહ્મોસમાજ હોવાથી લોકોએ તો જાણે તેમને જાતિઅહિંસુત જ કર્યા હતાં. એકંદરે, તે ત્રણે ખાલજાંધુ અવિવાહિત રહી રાષ્ટ્રકાર્ય કરવાના હતા, પરંતુ તેમના તે વિચારો-કારાવો ક્યારનાયે તરીપાર થઇ ગયા હતા અને એક અલ્હાબાદ, ખીજે રાધાપુર અને ત્રીજે કલકત્તા, આવી રીતે ત્રણે જણ જુદી જુદી દિશાએ લાધી ગયા હતા. ત્રણે જણ સંસારી થયા હતા અને પોતે સર્વમાં વધુ ધનવાન કેમ થાય એના ઉદ્ધોગે લાગ્યા હતા. પૂર્વેના કારાવોને નિશાળ પાસેનું જે વડનું વૃક્ષ સાક્ષીભૂત હતું, તે વૃક્ષ માત્ર હજુ પોતાની જમાપર જ છે. તે ત્રણે જણનો વચમાં વચમાં મેળાપ થતો હતો ખરો, પણ પહેલાંના તે મનોરાજ્યનું કોઇને સ્મરણ પણ

થતું નહોતું. થોડા દિવસ પછી જગદીશને એક છોકરો થયો; એટલે આ આનંદદાયક સમાચાર તેણે પોતાના બાલ્યમંદુ વનમાલીને જણાવ્યા. એજ પત્રમાં વળી આવા અર્થનો મજકૂર હતો કે, “તને જો છોકરી થાય, તો તે તારે મારા છોકરાને આપવી જોઈએ. એટલે તારી માન્યતા મુજબ અહોસમાજી ન થવામાં મેં જે પાપ કર્યું છે, તે પાપમાંથી હું મુક્ત થઈશ. તારી જ કૃપાથી હું વફીલ થયો છું અને હવે અહીં સુખમાં છું.”

આ પત્રથી વનમાલીને ખરેખર જ ઘણો આનંદ થયો. તેણે તે પત્રના ઉત્તરમાં અંતઃકરણપૂર્વક લખ્યું કે, “છોકરાં થવાની મને આશા નથી. પરંતુ જો કદાચિત્ દિશ્વર કૃપાથી છોકરી થઈ તો જરૂર હું તે તારા છોકરાને આપ્યા શિવાય રહીશ નહીં.” વનમાલીએ જગદીશને આવો ઉત્તર કેમ આપ્યો કોણ જાણે. રાસબિહારીને આ પહેલાં જ પુત્ર રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ હતી અને તેણે પણ તેજ સમયમાં ઉપરના જ અર્થનો એક પત્ર વનમાલીને કસકતા ખાતે લખ્યો હતો; પરંતુ વનમાલીએ તે પત્રનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહોતો. વનમાલી પહેલેથી જ જમિનદાર અને શ્રીમંત હતો. તેમાં વળી તેણે વ્યાપારમાં ઘણો પૈસા મેળવ્યો હોવાથી કોઈને પણ એવી સ્વાભાવિક જ ઇચ્છા થાય કે તેને જો સંતાન થાય તો એક માત્ર છોકરી જ થાય અને પછી તે પોતાના છોકરાને મળે.

પ્રકરણ ૨.

પાછળના પ્રકરણમાં કહેલી વાત પછી એ ચાર મહિના કે એ ચાર વર્ષ નહિ, પરંતુ વીસ વર્ષ પછી આપણી આ નવ-લક્ષ્યાનો આરંભ થાય છે. વનમાલી અત્યારે વૃદ્ધ થયો હતો. ખરી રીતે જોતાં તેની ઉંમર એટલી કાંઈ વધારે નહોતી. પરંતુ એ ચાર વખત સખ્ત માંદગી ભોગવતી પડી હોવાથી તે ઘણો જ જીર્ણ થઈ ગયો હતો અને હાલમાં તો તે તદ્દન પથારીવશજ થઈ પડ્યો હતો. પોતાની આવી પરિસ્થિતિ જોળખીને તેના મનમાંથી ધીમે ધીમે મૃત્યુનો ભય દૂર થયો હતો અને તેનું અંતઃકરણ ભક્તિથી ભીંજાઈ ગયું હતું. સ્વેચ્છાચાર-શક્તિ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી અને એની મેજે જ તેનું ચિત્ત પરમ પરમેશ્વર તરફ ખેંચાઈ ગયું હતું. જ્યારે જ્યારે પણ સમય મળતો કે તે ઇશ્વર-ચિંતનમાંજ પોતાનો સમય માળતો. પાસે પૈસા ઘણા હોવાથી સેવા ચાકરી માટે અને દવા દારૂ માટે તેને કાંઈ ઉણપ પડે તેમ નહોતું. પરંતુ પોતાની પ્રકૃતિનું પર્યવસાન તેના લક્ષમાં આવી ગયું હોવાથી વનમાલીએ દવા દારૂને રજા આપી હતી, અને તે માત્ર એટલીજ ફિકર રાખતો કે પોતાનું ચિત્ત પ્રસન્ન કેમ કરી રહે ? બીજું કાંઈ પણ ફિકર કરવા જેવું અત્યારે તેને રહ્યું નહોતું. તેની માત્ર એટલી જ ધન્યતા રહી હતી કે પોતાની તરુણ અને મુશિક્ષિત પુત્રીનાં લગ્ન પોતાની આંખો સામે થયાં હોત તો સાઈ થાત.

એક દિવસે બપોરના સમયે વનમાલી પદ્મગમાં રોમશચ્ચા પર પડ્યો હતો. પાસે જ તેની સત્તર અઢાર વર્ષની સુંદર અને અવિવા-

હિત તરણ પુત્રી વિજ્યા પણ બેઠી હતી. પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં જ ધીમે રહીને વાત્સલ્યથી પોતાની પુત્રીનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇ વનમાલી બોલ્યો “ વિજ્યા, મને પુત્ર નથી એવું લગાર પણ દુઃખ થતું નથી. તેમજ મને પુત્ર નથી આવું ગાન પણ તારા આગરણે મને કદાપિ ઉપજ થવા દીધું નથી. મારો પુત્ર પણ તું જ અને પુત્રી પણ તું જ. હજી તને અઠાર વર્ષ પૂરાં થયાં નથી એ ખરી વાત; પરંતુ એટલી નાની ઉંમરમાં પણ તારા પર આવડી મોટી સંપત્તિનો ભાર નાખતાં માફ મન રહેજ પણ ક્યવાતું નથી. તને મા નથી, માઇ નથી, બહેન નથી, દૂરનું પણ કોઈ સગું નથી. છતાં પણ તને તારે માટે શિક્ષણ થતી નથી. કારણ કે હવે તું તારું પોતાનું હિત અનહિત ધણી સારી રીતે સમજે છે. ” થોડો વખત અટકી વળી વનમાલીએ કહ્યું, “ વિજ્યા, મારે તને કાંઈક કહેવું છે. તારે મરી વૃદ્ધાપ્રકાળની આ છેવટની આરા જ સમજવી. જો, જગદીશે ગમે તે કાંઈ ક્યું હોય; તે આપણી સાથે ગમે તે રીતે વર્તેલો હોય; તો પણ તે મારો જીવનન સ્નેહી હતો, એ તું જુલોશ નહિ. તેણે આપણી પાસેથી ઉધાર લીધેલા પૈસા માટે તેનાં ધરખાર વેચી નાંખી તના છોકરાને રસ્તે ફરતો બિખારી ન બનાવીશ. મેં એમ સાંભળ્યું છે કે, જગદીશનો છોકરો ધણો સન્ન જ છે અને બુદ્ધિવાન છે. તેના પિતાના અપરાધની શિક્ષા તે છોકરાને મળવી ન જોઈએ, આટલી જ મારી તને આરા છે. ”

પથારીવશ પડેલા બાપના આ શબ્દો સાંભળી વિજ્યાની આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી. તે પોતાની આંખો લુછી નાંખી બોલી, “ ના બાપુ, હું કદાપિ તમારી આરાનું ઉશ્વેષન કરીશ નહિ. જગદીશ

આપુ જ્યાં સુધી જીવતા હશે, ત્યાં સુધી હું તેમને તમારા જ જેવું માન આપીશ. પરંતુ આપુ, તેમની પછી આટલું મોટું કરજ તેમના પુત્રને એમને એમજ માફ કરી દેવું? તેમના તે પુત્રને તમે જોએલ પણ નથી, અને જો તે ખરેખરજ સજ્જન અને યુદ્ધિમાન હોય તો, પિતૃકાણુ ફેડવું એ શું તેનું કર્તવ્ય નથી ? ”

વનમાલી પોતાની ક્ષીણ દષ્ટિથી પુત્રીના મુખ સામું જોઈ બોલ્યો, “ તે ખરું, પણ કરજ કાંઈ થોડું છે ? તેના છોકરા હમણાંજ બિચારા વિદ્યાળ નમાંથી છુટો થએલો છે. કદાચિત્ તેની ઇચ્છા હોય તો પણ તે આટલું મોટું કરજ આપી શકશે નહિ. ”

વિજયાએ કહ્યું, “ જો તે ન આપી શકે, તો તો એમજ કહેવું પડશે કે તેને પુત્ર ધર્મની ખબર નથી. આપુ, એવા અકૃતચ તરુણને કાંઈ પણ જાતની સવડ આપની ન જોઇએ. ”

વનમાલી પોતાની આ સુશિક્ષિત અને તેજસ્વી પુત્રીના સ્વભાવ સારી રીતે જાણખતો હતો. એટલે તેની સાથે તક વિતર્ક કરવાનું છોડી દઈ તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો અને સ્વસ્થ પડી રહ્યો. પરંતુ તેનાથી બોલ્યા આલ્યા સિવાય રહેવાયું નહિ. તે ફરી ખિન્ન સ્વરે બોલ્યો, “ પુત્રી, તને શાવે તેમ તું વર્તજ. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજે કે આપણા દરેક કાર્ય તરફ પરમેશ્વરની દષ્ટિ છે. તને આજ્ઞા કરી બાંધી લેવાની મારી ઇચ્છા પણ નથી. ” આમ કહી વનમાલી વળી અટક્યો. કેટલાક સપ્તે તેની જીભ ઉપરજ આવી અટક્યા. ફરી તે એક દીર્ઘ શ્વાસ છોડી બોલ્યો, “ વિજયા, જગદીશના સ્નેહ સંબંધની તને કશ્વના નથી. જગદીશ જ્યારે માણસ જેવો માણસ હતો, ત્યારે તારો જન્મ પણ થયો નહોતો—ત્યારે મેં તેને એવું

વચન આપ્યું હતું કે, જો મને છોકરી થશે તો હું તે તારા છોકરાને આપીશ.” આમ કહી વનમાલી સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી પુત્રીના ચહેરા તરફ નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો.

વિજયા નાનપણમાં જ માતૃહીન થઈ હતી. તેનું સર્વજનું લાલન-પાલન તેના આપેજ કર્યું હતું. એથી આટલી તરુણ અવસ્થામાં પણ વિજયા પોતાના આપને પોતાનું સર્વસ્વ સમજતી હતી અને હજી પણ પોતાના આપ સાથે લાડપણથી વર્તતી હતી. તે આપના શક્તિ-હીન હૃદયપર મસ્તક મૂકી બોલી, “ આપુ, તેમણે પૂછ્યું અને તમે હા કહી, એને તમે શું વચન કહ્યું છે. મોઢા પર હા કહેવાનો મનુષ્ય-સ્વભાવજ છે.

“ વિજયા, એવી ઉદાસીન બાવના તે વખતે મારા મનમાં નહોતી. મેં અંતઃકરણપૂર્વક—” આપને આગળ ન બોલવા દેતાં વિજયા બોલી, “ આપુ એમ છતાં તમે જગદીશ બાપુના પુત્રને એક વખત પણ મળ્યા નથી એની મને નવાઈ લાગે છે. અને એથી મને તેમાં અંતઃકરણનો કાંઈ સંબંધજ જણાતો નથી.”

વનમાલી બોલ્યો, “ તેમ નથી, પુત્રી ! મારીજ બેદરકારીથી મેં તે છોકરાની એક વખત પણ મુલાકાત લીધી નથી; અને તેથી મને ઘણુંજ ખરાબ લાગે છે. જગદીશની સ્થિતિ આજે શોચનીય થઈ પડવાથી લોકો નહિ નહિ કહેવા જેવું તેને માટે કહે છે. પરંતુ, મારા મનમાં તેને માટે સહેજ પણ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ નથી. તે ખરો સાચા દીક્ષનો અને મિત્ર માટે જીવ આપનારો છે. મને ઘણા સ્નેહી મળ્યા છે, અને મારી પાસે ઘણી સંપત્તિ હોવાથી અભારે તો સ્નેહીઓના ટોટાજ રહ્યો નથી. પરંતુ જગદીશના જેવો પ્રેમાળ સ્નેહી મને હજી

મુઘી એક પણ મળ્યો નથી. જે તે અત્યારે આવીને મને મળે તે માઈ આયુષ્ય હજુ ખીજાં કેટલાંક વર્ષ લાંબાચ. ”

“ આપુ, એવા તે પ્રેમાળ અને સાચા દીલના સ્નેહી હતા, તે પછી તેમણે તમને જૂદી જૂદી ચાપો મારી શ્વામાટે આટલા બધા હજારો રૂપીઆ લીધા ? ”

“ વિજયા, તું તે સમજી વાત જાણતી નથી. અલ્હાબાદમાં વહીલાતના ધંધામાં તેને સારા પૈસા મળ્યા હતા. તેનો સ્વભાવ થોડોક મહત્વાકાંક્ષી હોવાથી, તેણે એક મ્હોટું કોંટ્રાક્ટનું કામ લઈ તેમાં પૈસા મેળવવાનું કરાવ્યું, અને તેને માટે જોઈતી સર્વ મુડી તેણે મારી પાસેથી લીધી. હું તો તેને તે સર્વ પૈસા એક સાદા કાગળ પર જ આપવાનો હતો; પરંતુ તેણે પોતાની વડિલોપાર્જિત સમ્પત્તિ સ્થાવર મિલકત ગરાણે મૂકી એ બધી મૂડી લીધી. દુદૈવે, વચમાં કાંઈ વિઘ્ન ન આવ્યું હોત, તો આ કંત્રાક્ટમાં તેણે ખરખર સારા પૈસા મેળવ્યા હોત. પરંતુ, દુદૈવે તેની પત્ની મરણ પામવાથી તેની સ્થિતિ ગાંઠા જેવી થઈ ગઈ. તારી માતા મરણ પામી, તે વખતે મને જે દુઃખ થયું હતું, તે પરથી જગદીશની અનુકંપનીય સ્થિતિની હું સારી કલ્પના કરી શક્યો. તે અત્યંત નાણુક પ્રકૃતિનો હોવાથી તુરત જ, સંસારમાંથી તેનું મન ઉડી ગયું અને તે એક ગાંઠાની માફક ફાવે ત્યાં બટકવા લાગ્યો. તેણે પોતાના માનસિક કષ્ટને ઓછું કરવા માટે દારૂ જેવા દુષ્ટ વ્યસનનો પણ આશ્રય લીધો. તેનો સંસાર અને ઉદ્યોગ ધંધો ધૂળમાં મળી ગયો. તે જ સમયમાં તેનો છોકરો કલકત્તા ખાતેની એક કોલેજમાં બી. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો. બિચારો જગદીશ અત્યારે શરીરે રાખ ચોળી કપાંચ પણ બટકતો ફરે છે આમ લોક કહે

છે. તેની પત્ની જ્યારે મરી ગઇ, ત્યારે તેણે પોતાના એકના એક છોકરાને પાસે લઇ તેને છેવટનો એટલો જ માત્ર આશીર્વાદ આપ્યો કે, “ બેટા, પરમેશ્વર પર તારી અચળ ભક્તિ રહો. ” મેં સાંભળ્યું છે કે, તે છોકરો તે આશીર્વાદ મુજબ ખરેખર જ ધણો સમ્યક્તિત્ત્વે છે. પરમેશ્વર પર તેની અચળ ભક્તિ છે. ”

આ હકીકત સાંભળી તે છોકરીના મનમાં જગદીશ બાપુ માટે માનની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ કે નહિ, તે તો ઈશ્વર જાણે. તે બોલી, “ પિતાજી, માત્ર પરમેશ્વર પર અચળ ભક્તિ રાખવાથી જ હું મનુષ્યની ઇતિહાસિકતા સમાપ્ત થાય છે ? ”

વૃદ્ધ વનમાલીયે પોતાના બન્ને હાથથી વિજયાનું હૃદય પંખાળી ભક્તિ-ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું, “ હા, પુત્રી ! પરમેશ્વર પર અચળ નિષ્ઠા થવી એ મનુષ્યની ઇતિહાસિકતાની છેલ્લી ઉચ્ચ પાયરી છે. સંસારમાં તેમ જ સંસારની બહાર પણ ભક્તિ જેવું એક જીવનું કાંઇ પણ નથી. મારી ઇચ્છા છે કે, એ ભક્તિ તને લાભો. છતાં, તે ભક્તિ જેને મળી હોય, એવાના ચરણે તું તારૂં મસ્તક મૂકીશ તો પણ બસ છે. હવે મારો તને આ છેવટનો આશીર્વાદ છે. ”

પિતાના શરીર પર પડેલી વિજયાનું અંતઃકરણ બરાબર આવ્યું. પિતાના અંતઃકરણ કબાટમાંથી જાણે એ તેજસ્વી, પરંતુ સ્નેહાળુ ડોળા પોતાના અંતઃકરણનું નિરીક્ષણ કરે છે આમ તેને લાગ્યું. તે બોલી, “ પિતાજી, જગદીશબાપુના છોકરાનું નામ પણ તમે નથી જાણતા ? ”

“ નામ જાણું છું. તેનું નામ નરેન્દ્ર છે. તેના બાપ તરફથી મારા જાણુવામાં આવ્યું છે કે, તે ડોક્ટરની પરીક્ષામાં પાસ થયો છે;

પરંતુ ડોક્ટરીનો ધંધો કરતો નથી. તે જો અહીંયાં ક્યાંક હોત, તો મેં તેને મળવાનો કાંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો હોત.”

વિજયાએ પૂછ્યું, “ ત્યારે અત્યારે તે ક્યાં છે પિતાજી ? ”

વનમાલીએ કહ્યું, “ બ્રહ્મદેશમાં તેના મામા પાસે. જગદીશની સ્થિતિ ગાંડા જેવી થઈ છે, એથી તેના તરફથી મને કાંઈ ખબર મળતી નથી. પણ એટલું ખરૂં કે છોકરો ઘણો સચ્ચરિત્ર છે. પરમેશ્વર તેને દીર્ઘ આયુષ્ય આપે. ”

પિતા-પુત્રીની આ વાતચિત કેટલીયે વાર સુધી ચાલી હતી. સંધ્યાકાળ પડી અને દિવાનખાનામાં જ્યારે અંધારું ડોકાં કરવા લાગ્યું, ત્યારે નોકરે આની દીવો સળગાવ્યો. દિવાના પ્રકાશમાં દિવાનખાનું પ્રકાશમાન થતાં જ વનમાલીએ ભગવંતચરણે અનન્ય ભાવથી પ્રણામ કર્યા. પછી તેણે વિજયાને કહ્યું, “ જા વિજયા, હવે તું નીચે જા. હું હવે જરા વિશ્રાંતિ લઉં છું. તું પણ લગાર બહાર ખુલ્લી હવામાં ફરી આવ. ”

પિતાના મસ્તક નીચે ઉશીકું ઝરોઝર મૂકી અને શરીરપર ઓરાહેલી શાલ સરખી ઓરાદી, વિજયા નીચે આવી. તે નીચે આવે છે ત્યાં જ, નોકરે ખબર કરી કે વિલાસખાણુ બહારના ઓટલાપર આપની વાટ જોતા બેઠા છે. આ ખબરથી વિજયાને આનંદ થયેલો જણાયો નહિ. ઉલટ, તેના મુખ પર તિરસ્કારની જ છાયા પ્રસરી.

વિલાસબિહારી રાસબિહારીનો છોકરો હતો. તે કલકત્તામાં કોલેજમાં રહી બહુતો હતો. ત્રણ ત્રણ વર્ષે એક એક પરીક્ષા પાસ કરી, તે હાલ બી. એ. ના ક્લાસમાં આવ્યો હતો. વનમાલીએ બ્રાહ્મધર્મની

દીક્ષા લીધી ત્યારથી જન્મભૂમિને દ્વરથી નમસ્કાર કર્યા હતા. આથી તેના ગામની જમિનદારીને લગતી સર્વ વ્યવસ્થા મિત્રકાર્ય તરીકે રાસખિહારીને જ કરવી પડતી. આ જમિનદારીને લગતા કામકાજ સંબંધી, પોતાના પિતા તરફના સંદેશ જણાવવા માટે વિલાસખિહારીને વારંવાર વનમાલીને ઘેર જવું પડતું. અને આ આવવા જવાથી વિલાસખિહારી અને વિજયા એ બેની વચ્ચે સાહજિક જ સ્નેહ સંબંધની વૃદ્ધિ થઇ હતી.

પ્રકરણ ૩.

વનમાલીને મરણ પામે એ મહિના થયા હતા. ખિચારી વિજયા પિતૃ-માતૃદીન થઈ પડી હતી અને એટલા મોટા અંશભાગ એકલી રહેતી હતી. અસારે હવે તે એકલીજ સર્વ સંપત્તિની અને જર-જમિનની માલિક થઇ હતી. જમિનદારીનો સર્વ કારભાર પહેલાંની માફક જ રાસખિહારી તપાસતો હતો. પરંતુ હવે તે પોતાને માત્ર કારભારી જ નહોતો સમજતો પણ વિજ્યાનો પાલનકર્તા પણ સમજતો હતો; અને તે અધિકારથી તેણે વર્તવા માંડ્યું હતું. અત્યારે રાસખિહારી પોતાના ગામમાં રહેવાથી આ પાલકત્વનો અધિકાર પ્રવાહ-પતિત ન્યાયે કલકતામાં રહેતા તેના છોકરાને એટલે વિલાસખિહારીને અપ્યો હતો. આથી વિલાસખિહારીને વારંવાર વિજ્યાને ઘેર જવું આવવું પડતું હતું.

બ્રાહ્મધર્મીય પરિવારમાં સામાન્ય વાતચિત કરતાં ડગલે ને પગલે ‘સત્ય,’ ‘સુરચિ,’ ‘શાશ્વત સત્ય’ વિગેરે મોટા અને સુંદર શબ્દોનો પ્રયોગ કરવાનો ઘણો પ્રવાત પડેલો છે. એનું કારણ એ કે, નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાંથી જે તરુણ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાર્જન કરવા માટે કલકત્તામાં આવે છે, તેમાંના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા લેવાનો અનિવાર્ય લોભ હિપ્ત ન્ન થાય છે. પરંતુ તેમ કરતાં એટલે બ્રાહ્મ ધર્મની દીક્ષા લેતાં, તેઓને પોતાના મા-બાપ, કુલાચાર અને ગ્રામ-બંધુઓ સાથે વાગ્યુદ્ધ કરવાનો સહજજ પ્રસંગ આવે છે. એવે વખતે એ યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા માટે દરેક વાક્યમાં હિપ્તના જેવા શબ્દો બધાં સિવાય તેઓને માટે ખીજે કાંઈ ધલાજ રહેતો નથી. તેઓ કહે કે, “સત્ય હશે તેના સ્વીકાર કરતાં અમે કોઈની પણ ખીજ રાખીશું નહિ. કારણ કે, સત્ય સિવાય શાશ્વત સત્યનો પ્રકાશ જણાતો નથી.” આવી વાક્યસરણીનો અભ્યાસ આપણી વિજ્યાને પણ થયો હતો.

આજ વિલાસબિહારીએ પોતાના મામથી જગદીશ મરણ પામ્યાના સમાચાર જાણ્યા હતા, એટલે એ હકીકત તે વિજ્યાને જણાવવા માટે આવ્યો હતો. દાર્શના વ્યસનને લીધે જગદીશની કેવી દુર્દશા થઈ હતી, પણ કરતાં પણ તેનું આચરણ કેવું નિંદ્ય હતું. અને અંતે દાર્શની ધુંદ થયેલી અવસ્થામાંજ ધરતી અગાશી પરથી પડી તે કેવી રીતે મરણ પામ્યો, વિગેરે શાશ્વત સત્યાસત્ય નવલ-વાર્તા વિલાસ બિહારીએ ઘણી ખુબીથી વિજ્યાને કહી સંભળાવી. થોડા મહિના પહેલાં જ જગદીશના આચરણ સંબંધનું જે ચિત્ર વનમાલીએ વિજ્યા સામે ખડું કર્યું હતું, તે ચિત્ર આત્યારના આ વિલાસબિહારીના કડક રંગથી

સાફ ભૂંસાઈ મથું અને તેના મનમાં તેના પિતાના બાલ્ય-મંદુ સંબંધે સહનિઃકળ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. પોતે કહેલી નવલ-વાર્તા વિજયને ઘણી જ પસંદ પડી છે એમ જોઈ વિલાસબિહારીની વક્તવ્ય-શક્તિમાં જોર આવ્યું. તેણે કહ્યું, “જગદીશ મારા પિતાનો પણ સ્નેહી હતો. ઘણીજ બાધાવસ્થામાંનો તે સ્નેહી હતો. પરંતુ તેમણે તો તેને તે વખતે જ ઝોળખી લીધો હતો અને કોઈ પણ જાતનો તેને આશ્રય આપ્યો નહિ. તેઓ તો તેનું મોઢું સુઢાં જોતા નહોતા. જગદીશ એક બે વખત મારા પિતા પાસે કાંઈ કર્જાઉ રકમ લેવા માટે આવ્યો હતો, પણ તેમણે તો તેને બંગલાના દરવાજામાં પણ ખેંસવા દીધો નહિ. ત્યાંથી નોકર પાસે ધક્કા મરાવી બહાર કાઢ્યો. પિતાજી હંમેશાં એમ કહેતા કે, એવા દુર્નિર્ણયપરાયણ લોકોને સહાયતા કરવી એ આલોકમય ભગવાંતના પુણ્યમય ચરણ પાસે અપરાધ કર્યા બરાબર છે.”

એજ બાવનાથી વિજયા બોલી ઉઠી: “તદન સાચી વાત.”

વિલાસબિહારી ઉત્સાહિત થઈ બોલ્યો, “બંધુ, સ્નેહી અથવા ખીજા કોઈની પણ સાથેના વર્તનથી આપણા બ્રાહ્મ સમાજના જે આદર્શવત્ત નિયમો છે તેને બાધ આવવો ન જોઈએ. જગદીશની સર્વ જમિન અને ધરમાર વિગેરે સંપત્તિ હવે ન્યાયથી આપણી જ છે. તેનો હોકરો જે પિતૃ-ઋણ ફેડે તો સારી વાત, નહિ તો કાયદા મુજબ તેની સર્વ સંપત્તિ જેમ અને તેમ જલદીથી તાબામાં લઈ પૈસા ઉભા કરવા જોઈએ. એ કરજ છોડી દેવાનો આપણને કોઈ પણ જાતનો અધિકાર નથી. કારણ કે એ પૈસાથી આપણે કેટલી બધી સારી બાબતો કરી શકીએ એમ જાણીએ. એનાથી આપણે

આપણા સમાજની કાંઈ પણ ઉન્નતિ કરી શકીશું, ઓ-શિક્ષણને મદદ કરી શકીશું અથવા તો એક બે બ્રાહ્મ વિદ્યાર્થીને શિક્ષણ માટે વિદ્યા-યત પણ મોકલી શકીશું. જે આપણે એ કરજ છોડી દઈશું તો અર્થાત્ જ આપણે એ સત્કર્મો કરી શકીશું નહિ, અને તે દૃષ્ટિથી આપણે સુનીતિની વૃદ્ધિનો પ્રતિબંધ કર્યા જેવું થશે. આ સિવાય પણ જગદીશના છોકરા પર દયા ન કરવાનું બીજું એક કારણ છે. જગદીશ પોતે બ્રાહ્મ-ધર્મીય નહોતો, તેમ તેનો છોકરો પણ કહે છે કે પકકો સનાતન ધર્માભિમાની છે. એટલે એવા અનાચારી તરણ પર દયા કરવી એ દયાનો દુરુપયોગ કરવા જેવું છે. પિતાએ મને આટલા સાર જ આપની પાસે મોકલ્યો છે. આપની જે અનુમતિ હોય તો હમણાં જ કોર્ટમાં ફરિયાદ કરવી; અને આવા કામમાં દેવાવળ કરી સારી એમ માઈ માનવું છે ”

પોતાના મૃત પિતાની આરા અને વિચાર આ સમયે વિજયાની આંખો સામે સ્પષ્ટ ઉભાં રહ્યાં. ઉપરની બાબતમાં એકદમ સંમતિ આપવાનું તે ધૈર્ય કરી શકી નહિ. વિદ્યાસાગ્રિહારીને શું કહેવું એનો તે વિચાર કરતી હતી, એટલામાં વિદ્યાસાગ્રિહારી બોલ્યો: “ આવે વખતે આપનું મન દ્વિધા ન થવું જોઈએ. મનોદૌર્બલ્ય એ, માત્ર પાપ જ નથી પરંતુ મહત્ત્વપાપ છે. હું ધણી આશ્ચર્ય અને માત્ર સત્કર્મ-કામનાથી આપની પાસે આવ્યો છું. આપણાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં કેટલો બધો અનાચાર અને અધર્મ પ્રસરેલો છે, એની આપને કલ્પના પણ નથી. તે દૂર કરવા માટે ખરેખર જ આ એક ધણી સારી સંધિ આપણા હાથમાં આવી છે. જગદીશના ધરનું બ્રાહ્મ-મંદીર બનાવી, ત્યાં જ ગામની

છોકરીઓ માટે મદત શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી આવો મારો મત છે. આપણે, ત્યાં આગળ અગાની લોકોને બોલાવી તેમને ધર્મ-ગાન પણ આપી શકીશું. માત્ર તે લોકોની અગાનતાને લીધે જ ત્રાસ પામી આપના પિતાને ગામ છોડવાની જરૂર પડી; એ વાતનો વિચાર કરી આપ એ અગ લોકોના ઉદ્ધારની આ સંધિ ગુમાવશો નહિ. વળી એવા પોતે જમદીશનું અને તેના બાપનું પણ પાપક્ષાલન થયા સિવાય રહેશે નહિ. ”

ખરેખર જ, વિજયા આ વસ્તુત્વથી ઘણી અંજલિ ગઇ. તેના મનની દિધા સ્થિતિ વધુ વધવા લાગી. એટલામાં વિલાસખિહારીએ ફરી પોતાનું જિજ્ઞાસા-ચંત્ર શરૂ કર્યું. “ એ પુણ્ય-કૃત્યોથી આખા દેશમાં આપની કેટલી બધી કીર્તિ ગવાશે, એનો આપ વિચાર કરો. આપણા બ્રાહ્મ સમાજમાં તો આપનું નામ ઘણું આદરણીય થઇ પડશે. વર્તમાન પત્રો અને માસિકો આપનાં સ્તુતિસ્તોત્રો ગાવા માંડશે. હિંદુ સમાજ સમજશે કે, બ્રાહ્મસમાજમાં માણસો છે. તેમને હૃદય છે અને સ્વાર્થ-ત્યાગ કેમ કરવો એ તેઓ જ સમજે છે. ગામના લોકોને એમ લાગવું જોઇએ કે, આપણે જેમને જાતિ-બહાર કાઢી, જેમનું ભયંકર અપમાન કર્યું હતું, તેઓ અપકાર વિસરી જઈ ઉલટા આપણા પર ઉપકાર કરે છે. ખરેખર જ, જમિનદારની કન્યાના એ પુણ્ય કૃત્યનું ગામડાના અશિક્ષિત લોકો પર વિલક્ષણ પરિણામ થયા સિવાય રહેશે નહિ. અરે, આપણાં ગામડાં જ નહિ, પરંતુ આખો દેશ તેથી આશ્ચર્યચકિત થઇ જશે. ”

આમ કહી વિલાસખિહારી વિજયોત્સાહિત દૃષ્ટિથી વિજયાના મુખ સામું જોવા લાગ્યો. સ્તુતિના એ પ્રખર પ્રવાહમાં વિજયા ઘણી

જ તણાવા લાગી હતી. અઢાર વર્ષની તરુણ છોકરી પર સ્તુતિનું એવું પરિણામ થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. તે વિલાસખિહારીના કથનને સંમતિ દર્શાવી બોલી, “ મેં સાંભળ્યું છે કે, જગદીશ આપુના છોકરાનું નામ નરેન્દ્રનાથ છે. તે ક્યાં છે એ તમે જાણો છો ? ”

વિલાસખિહારી તિરસ્કારથી બોલ્યો, “ જાણું છું ! આપના મરણ પામ્યા પછી તે શ્રાદ્ધ કરવા માટે તેના ગામ ગયો છે અને ત્યાં જ રહે છે. ”

“ તેની સાથે તમારો થોડો પરિચય હોય તેમ જણાય છે. ”

“ અંહ ! હું તો તેનું સુખાવસોદન પણ કરું તેવો નથી. આપ અને કેવો સમજો છો, એ જ હું તો સમજતો નથી. ” હસતાં હસતાં વિજયાના મુખ ઉપર નજર નાંખી તે આગળ બોલ્યો, “ જગદીશના છોકરાની મુલાકાત લેવી એવી કલ્પના પણ મારા મનમાં આવતી નથી. એતો થોડા દિવસો ઉપર ગામ ગયો હતો, ત્યાં એક વિચિત્ર પોષાખનો ગાંડા જેવો તરુણ નજરે પડ્યો. તે વખતે કોઈએ મને કહ્યું કે, તે જ નરેન્દ્ર ! ”

“ ગાંડા જેવો ! મેં તો સાંભળ્યું છે કે તે ડોક્ટર છે. ”

વિલાસખિહારી તિરસ્કારથી હસ્યો. તે બોલ્યો, “ ડોક્ટર ! અશક્ય હું કદી પણ એ વાત પર વિશ્વાસ રાખું નહિ. અરે, તેને જ્ઞેતાં જ આપણા મનમ વિલક્ષણ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. માથા ઉપર ખૂબ વધી ગએલા વાળ, ઉંચી તાડના જેવી દેહચષ્ટિ, મેલો પોષાખ અને તે જ તેની ગામડી રહેણી કરણી. એ જ્ઞેતાં જ આપણને એમ લાગે કે, શાણપણને અને તેને જન્મારાનું વૈર હોવું જોઈએ. ”

પોતાના શરીરનું અને ચહેરાનું અભિમાન થાય, એવું શરીર-
સાંધ્ય વિલાસબિહારીને થોડુંક ઉપલબ્ધ થયું હતું. તે એમ પણ સમ-
જતો હતો કે, તોપના ગોળાનો આઘાત સહજ સહન કરે એવી
પોતાની છાતી મજબૂત છે. પણ, એટલાથી નરેન્દ્રનાથને કુરૂપ ઠરાવ-
વાનો તેને કાંઈ પણ અધિકાર પહોંચતો નહોતો. તે નરેન્દ્રની નિંદા
તેવી જ આગળ ચલાવનાર હતો; પરંતુ વચમાં જ વિજયા બોલી,
“વિલાસબાબૂ, જગદીશબાબૂનું ઘર વિગેરે મિલકત જે આપણે
આપણા તાબામાં લઈશું, તો તે ગામડાના લોક આપણે દોષ કાઢ્યા
શિવાય રહેશે નહિ.—”

વિલાસે આવેશથી કહ્યું, “મિલકૂલ નહિ. કારણ કે, પાસેના
સાત આઠ ગામડામાં તો જગદીશ દારૂના વ્યસનને લીધે પોતાની
સહાનુભૂતિ ક્યારનોયે ગુમાવી બેઠો હતો. એવા વ્યસની મનુષ્યની
સંપત્તિ ચોખ્ખા હાથમાં જવાથી ઉલટ લોકોને સંતોષ થશે. તેમ, એવી
નિંદાની ચિંતા, હું જીવતો છું ત્યાં સુધી તો આપને કરવાનું કાંઈ
પણ કારણ નથી. પણ, એટલા સારૂ મને એમ લાગે છે કે, આપ
થોડા દિવસ આપના જમિનદારીના ગામમાં જઈ રહો, તો ત્યાંના કુળોને—”

“મેં તો જન્મભારામાંયે તે ગામ કાળું છે કે ગોરૂં, તે જોશું
પણ નથી.”

“માટે જ હું કહું છું કે, આપે તે ગામમાં જઈ રહેવું જોઈએ.
આપની પ્રજાને એક વખત તો મહારાણીનું દર્શન થવું જોઈએ.
બિચારાને એ દર્શનસુખથી વંચિત રાખવાં એ મહત્ત્વ-પાપ કહેવાય.”

વિલાસના એ શબ્દો સાંભળી વિજયા ચરમથી લાલ થઈ.
વિલાસ અધિક ઉત્સાહથી બોલ્યો, “આપે પણ એક વખત આપની

માતૃભૂમિનું દર્શન કરવું જોઈએ. આપ જ વિચાર કરી જુઓ કે, તે ગામમાં આપણે કેટલાં બધાં કાર્ય કરવાનાં છે. આપની જન્મ-ભૂમિના આપના પિતા જે વખતે માલીક હતા, તે વખતે, ત્યાંનાં કેટલાંક કુત્રાનાં ભુંકણાંની ખીકથી તેઓ તે ગામમાં કદાપિ ગયા નહિ, એ તેમણે લગાર પણ સાંડું કર્યું નહિ. આપણે તેટલાજ માટે ત્યાં જઈ ત્યાંના લોકોનો એ અહંકાર પદ્ધતિ કરવો જોઈએ. બ્રાહ્મધર્મીઓ ખીકણુ નથી હોતા, તેઓ પોતાના કર્તવ્યો બજાવતાં પાછા નથી હાંતા, એ તે ગામના લોકોની નજરે આણવું જોઈએ. ”

થોડા વખત સ્તબ્ધ રહી વિજયા બોલી, “ પણ, પિતાજી એમ ધણી વખત કહેતા હતા કે, આપણા ગામનું ધર છેક જ જુની પદ્ધતીનું છે. ”

“ ના. એટલું બધું તે જુની પદ્ધતીનું નથી. અને આપ મને આગ્રા કરો, એટલે પછી તે ધરને નીન પદ્ધતીનો આકાર આપતાં કેટલી વાર લાગવાની છે ? ધરની આગળ પાછળનો બાગ-બગીચો ઘણો જ ઉત્તમ છે. માત્ર ધરમાં થોડીક દુરસ્તી કરી કે, તે ગામની માલીકશુને અને બ્રાહ્મધર્મીય નવશિક્ષિત શ્રીમાનુસરણીને રહેવા માટે ચોખ્ખા ધર્મ પડે તેવું છે. ઘણા દિવસોથી મારી એવી જ ઈચ્છા છે કે, આપ હુકમ કરો અને મારે તે મુજબ વર્તવું. ”

વિજયાએ આનો કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. વિલાસે પણ પ્રત્યુત્તરની વાટ ન જોતાં પોતાની સાહેબ ટોપી માથાપર મૂકી અને તે પોતાને રહેવાને સ્થળે ચાલ્યો ગયો. વિજયા ત્યાં જ બેઠી બેઠી આજની આ એકંદર વાતચિતનો વિચાર કરવા લાગી.

એ ખરું કે, તે પોતાની માતૃ-ભૂમિ જન્મ-ભૂમિમાં કદી પણ

મઠ નહોતી. પરંતુ તેનો બાપ પ્રસંગવશાત્ જન્મભૂમિ સંબંધી અનેક વાતો કહેતો હતો. વનમાલી જ્યારે તે વાતો કહેવા માંડતો, ત્યારે ક્યારેક તેનો આનંદ બમણો વૃદ્ધિગત થતો, તો ક્યારેક તેની આખોમાં અશ્રુ પલુ ચમકતાં. તો પલુ, એટલું તો ખરું કે જ્યારે એ જન્મ-ભૂમિના વાતો નિકળતી ત્યારે વનમાલી કલાકોના કલાકો સુધી તેની વાતો કરતો. બિચારી વિજયા મૂગી મૂગી તે સર્વ સાંભળતી હતી, પરંતુ તે વાતમાં તેને લગારે સ્વાસ્થ્ય લાગતું નહોતું. પલુ, આજ કોણ જાણે શું થયું કે, તે બધી વિસ્મૃત થએલી વાતો ફરી તાજ થઈ અને જાણે મૂર્તિમંત થઈ તેનાં નેત્રો સામે ફરવા લાગી. “આપણું તે ગામડામાતું ઘર કલકત્તાના રાજમહેલ જેવું સુંદર અને વિશાલ નહિ હોય એ ખરી વાત, પરંતુ ગમે તેવું પણ આપણું ખરું અને પુણ્ય-સ્મૃતિથી પાવન થએલું ઘર તેજ. જ્યાં પિતાનો જન્મ થયો અને પિતા તથા તેમના પૂર્વજોએ જે ઘરમાં વાસ કર્યો, તે ઘરજ વાસ્તવિક રીતે મારું તીર્થસ્થાન.”

સંધ્યાકાળ પડવાનો સમય થવા આવ્યો. વિજયા બેઠી હતી તેની સામે રસ્તાની પેલી બાજુ એક ચાર માળનું મોટું મકાન હતું, અને સૂર્ય પશ્ચિમ તરફ જવા માટે તે ઘરની આડે થયો હતો. આ દેખાવ વિજયાની માફક વનમાલીએ પણ ઘણી વખત જોયો હતો. એ દેખાવને લીધે કેટલેક પ્રસંગે તેને પોતાની જન્મભૂમિનું સ્મરણ થતું. તેવું સ્મરણ થતાંજ તે વિજયાને કહેતો, “વિજયા, સૂર્ય આ ઘરની આડે છુટાયે, પણ આપણા ગામમાં તેવું થતું નથી. ત્યાં આપણા ઘરમાંથી તો સૂર્ય ક્ષિતિજની નીચે જતાં સુધી સ્પષ્ટ જણાય છે, અને તે વખતે દેખાતો પશ્ચિમાકાશનો તે સુંદર દેખાવ હજુ પણ

મને સાંભરે છે. રહવારમાં પણ તેવુંજ. કેટલીયે વખત હું તે અરુ-
ણોદયનું સૌંદર્ય જોતો ખેસતો હતો. સૂર્ય ક્ષિતિજપર આવ્યો. કે તેનું
પહેલું કિરણ આપણા ઘર પર પડે છે. ઘરની કોઈ પણ બારીમાંથી
ચારે બાજુ નજર નાંખતાં અપૂર્વ સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય દેખાય છે. ક્યારેક લીલાં
જમ ખેતરોનાં ખેતરો જણાય છે. તો ક્યારેક સુકાઈ પીળાં પડી ગયેલાં
ગર-બાગરીનાં ડુંડાંને લીધે જ્યાં ત્યાં સોનુંજ પાથરેલું છે કે શું એવો
ભાસ થાય છે. થોડા અંતરે સરસ્વતી નદી વહે છે. આપણા ઘરમાંથી તે
પણ સારી રીતે જણાય છે. હું તો કલાકોના કલાકો સુધી તે દેખાવ
જોતો ખેસતો હતો. અહીંયાં આપણા બારણા પાસેથી કેટલાયે
લોક આવે જાય છે, પણ તેમના સંબંધમાં આપણા મનમાં કોઈ પણ
જાતની ભાવના ઉત્પન્ન થતી નથી. આપણી જન્મભૂમિમાં તેવું નથી.
ત્યાં તો રસ્તા પરથી મનુષ્યજ શું, પણ ઢોર-ઢાંપર જાય, તો પણ
અંતઃકરણ ભાવનામય થાય છે. ત્યાંના વાતાવરણમાં પ્રેમ અને
સહાનુભૂતિ વિપુલ છે, અને શહેરના વાતાવરણમાં હિંદાસીનતા, ઉપેક્ષા
તથા અહંકાર અધિક છે. ”

વનમાલી આવી વાતો કહેવા માંડતો ત્યારે ઘણોજ તલ્લીન થઈ
જતો. ગામડામાંના તે નાનકડા ઘરપર પોતાના પિતાનો વિલક્ષણ પ્રેમ
હતો, આ વાત વિજયાના ધ્યાનમાં આવી ચુકી હતી. પરંતુ તેના
પોતાના અંતઃકરણમાં માત્ર તે ધનની માયા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી.
આજે માત્ર એ ઘરના સંબંધમાં તેના અંતઃકરણમાં વિલક્ષણ પ્રેમ
ઉત્પન્ન થયો અને તે ઘર જાણે ધન આપણથી પોતાને બોલાવે છે
એમ તેને લાગ્યું. જન્મભૂમિની વાતો કહેતાં પોતાના આપતું ચિત્ત
એટલું બધું પ્રેમમય કેમ થતું હતું, એની થોડીક કલ્પના આજ તેને

આવી અને તેના ચિત્તમાં જન્મભૂમિના દર્શનનો આશ્રય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. આટલા મોટા કલકત્તા શહેરમાં તે પોતાને તફત એકલી જ સમજતી હતી; પણ જન્મભૂમિ પોતાનું ઔદાસીન્ય જરૂર દૂર કરશે આવી તેને આશા ઉત્પન્ન થવા માંડી. આશ્ચર્ય એ કે, જે ઘર તેણે જન્મભારમાં પણ કદી જોયું નહોતું, તે ઘરનું ક્યારે દર્શન લઈ એમ તેને થયું.

પ્રકરણ ૪.

ધણા દિવસથી અવાવડ પડેલું કૃષ્ણ-પુરના જમિનદારનું ઘર વિલાસ-બિહારીની દેખરેખ નીચે નવીન આકાર ધારણ કરવા લાગ્યું. તે જુની પદ્ધતીના ઘરે થોડા જ દિવસોના અવધિમાં સાહેબી સુંદર બંગલાનું નવું રૂપ ધારણ કર્યું. કલકત્તાથી ટેબલો, ખુશીઓ, આયનાઓ, કપાટો વિગેરે અનેક પ્રકારની વસ્તુઓની ગાડીઓને ગાડીઓ ભરી આણી તે બંગલો શોભિવંત થવા માંડ્યો. કૃષ્ણ-પુર જેવા નાના ગામમાં એ વાત ધણીજ નવીન હોવાથી, માત્ર કૃષ્ણપુરમાં જ નહિ પરંતુ રાધાપુર, પ્રજપુર, દિધડા વિગેરે છેક પાસેના સાત આઠ ગામમાં તે સંબંધમાં ચર્ચા થવા લાગી. એક તો ગામમાં ને ગામમાં જમિનદારની હરહંમેશ મુલાકાત થાય એ વાત લોકોને પસંદ નહિ; અને બીજું એમ કે આટલાં વર્ષો સુધી ગામમાં જમિનદાર ન હોવાથી લોકોને તેનો એક અભ્યાસજ પડી ગયો હતો. એવી રિવાજમાં જમિનદારનું અવાવડ ધરનું રૂપ ધારણ કરે છે એ જોઈ લોકોનાં

અંતઃકરણ સાહજિક જ સભય થયાં. મૂળમાં જ જમિનદારના કારભારી રાસબિહારી તરફથી પ્રબળ ઉપદ્રવ થવામાં કોઇ પણ જાતની ઉણપ પડતી નહોતી; તેમાં વળી જમિનદારની છોકરી-જમિનદારીણ પોતે ત્યાં આવીને રહેવાની છે એ જાણીને તો તે બિચારા લોકોને અનેક પ્રકારની ચિંતાઓ થવા માંડી હતી. જમિનદાર વનમાલી જીવતો હતો, ત્યાં સુધી તો, રાસબિહારી જે કોઈના પર કોઈ પણ જાતનો જીલમ ગળવતો, તો કલકત્તામાં આવી જઈ તેની કાંઈ દાદ લઈ શકાતી હતી. પરંતુ વનમાલી મરણ પામ્યા પછી તે માર્ગ પણ બંધ થયો. જમિનદારની છોકરી તરણુ, નિશાળમાં જઈ ઇંગ્લેન્ડ પણ ભણેલી, તેનો સ્વભાવ પણ કહે ગરમ, ચાલ-ચલણ સાહેબી ઠાઠની, અને મુખ્ય એ કે રાસબિહારીના છોકરા વિલાસબિહારી સાથે તેનાં લગ્ન થવાની ઉડતી વાત; એથી જનોઈ પહેરેલા બ્રાહ્મણથી તે જનોઈ વગરના શૂદ્ર સુધી સર્વની છાતીમાં ધડક ધડક થવા માંડ્યું. લોકો એવી ચિંતામાં પડ્યા હતા, તે જ વખતે ભાદ્રપદ મહિનામાં એક દિવસે એ ઘોડાની બપ-કાદાર ગાડીમાં બેસી જમિનદારની આ તરણુ છોકરી પોતાના વડિલો-પાર્જિત ઘરમાં આવી દાખલ થઈ.

ગામડા ગામના સાંદા-ભોળા લોકોને વિજયાનો ઠાઠમાઠ અને રહેણી ધણી જ વિચિત્ર અને કુત્સિત લાગવા માંડી. કુલીન ગૃહસ્થની છોકરી, અઢાર વીસ વર્ષની ઉમ્મર થયા છતાં તેનું લગ્ન થયું નથી; તે પગમાં મોજા અને ખૂટ ધાલે છે, પુરૂષો સાથે ખુશીથી બોલે છે અને મરજી માફક ફરે છે હરે છે પણ ખરી. ગામડાના લોકોને આ એક નવોજ ચર્ચાનો વિષય મળ્યો અને નદીના ધાટપર, દેવળોમાં અને એવે જ બીજે ઠેકાણે એ વિષય પર ઝીંચોનાં અને પુરૂષોનાં

મનસોહત પ્રવચનો થયાં. કેટલાંક ગરીબ અને માતબર કુળો, ગમે તેવી પણ એ આપણી જમિનદારીણ છે આવી ભાવનાથી અદ્ય-સ્વદ્ય નજરાણાં લઇ વિજયાને મળવા આવતાં અને તેના કુશળ સમાચાર પૂછી પાછા જતાં. એવી રીતે કેટલાક દિવસ ગયા પછી વિજયાએ પોતાની જમિનદારીના કારભારમાં થોડું થોડું લક્ષ આપવાનો આરંભ કર્યો.

એક દિવસે સવારના સમયે જમિનદારીને લગતીજ કાંઈ વાત ચિત વિજયા અને વિલાસખિહારી વચ્ચે ચાલતી હતી. એક સદેદ સ્વચ્છ આરસના ગોળ ટેબલની આગળ પાછળ પાંચ છ સુશોભિત ખુશીઓ મૂકેલી હતી અને વિજયાની સામેની ખુશી પર વિલાસ-ખિહારી બેઠો હતો. ટેબલ પર ચઢાના ખાલી થએલા પ્યાલા હજુ તેવા જ પડેલા હતા. એવામાં એક નોકર અંદર આવ્યો અને ઘણી અદખલી વિજયાને કુર્નિસ કરી બોલ્યો, “ માઇસાહેબ, બહાર કોઈ ગૃહસ્થ આવેલા છે અને તે આપને મળવા ઇચ્છા છે.”

વિજયાએ કહ્યું, “ જા, તેમને અંદર લઇ આવ.”

આટલા દિવસોમાં કેટલાયે સભ્ય-અસભ્ય લોક નજરાણાં લઇ તેની મુલાકાતે જતા આવતા હોવાથી, તેવુંજ કોઇ આવ્યું હશે આમ પ્રથમ વિજયાને લાગ્યું. પરંતુ નોકરની પાછળ જે સભ્ય ગૃહસ્થ અંદર આવ્યો, તેને જોતાંજ વિજયા આશ્ચર્યચકિત થઇ. એ નવાગત સભ્ય ગૃહસ્થની ઉંમર બહુ તો ચોવીસ પચીસ વર્ષની હતી. તેની દેહયષ્ટિ ઉંચી હતી અને તે સોટા જેવા પાતળો હતો. વર્ણુ વિશેષ ગોરો હતો અને ચહેરા સુહાસ્ય, પ્રસન્ન અને તેજઃપુંજ હતો. ઓઠ પર ઝીણી મૂઠ ફૂટેલી હતી અને માથાપરના વાળે સહજ શેભી ઉઠે તેવા હતા. તેના પગમાં

જોડા હતા અને શરીરે કપડાં ન પહેરતાં માત્ર એક ખેસ જ ઓઢીને તે ગૃહસ્થ આવેલો હતો. તે પાતળા ખેસમાંથી તેના ગળામાંનું શુદ્ધ અને સ્વચ્છ જનોઢાં સહજ જણાઈ આવતું હતું. એ સબ્ય તરુણે અંદર આવતાં જ વિજયા તરફ નજર કરી તેને નમસ્કાર કર્યો અને વિજયાની રજની વાટ ન જોતાંજ એક ખુરશી ખેંચી નિર્ધારીતીથી તે પર બેઠો. જમિનદારીણની મુલાકાતે આવનારા લોક કેટલી બધી અદ્યત્તી આવતા અને નત્રતાથી એક બે શબ્દ બોલી પાછા જતા; પરંતુ આ તરુણના આગમનમાં તેવો સંકેત્ય બિલકુલ જણાયો નહિ. ઉલટો તે તો જાણે પોતાનું ઘર હોય તેમ આવ્યો અને બેઠો. તેના આવા વર્તનથી એકલી વિજયાને જ નહિ, પરંતુ વિલાસખિહારીને પણ ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. વિલાસખિહારી જો કે કલકતા રહેતો હતો, છતાં તે ગામમાંના અને આસપાસના સબ્ય લોકોને ઓળખતો હતો. પરંતુ માત્ર આ તરુણને તેણે ઓળખ્યો નહિ. કારણ કે, આ પહેલાં તેણે તેને બિલકુલ જાણ્યો નહોતો. ખુરશી પર બેસીને તે તરુણે હાસ્યસહિત વિજયાને કહ્યું, “મારા મામા પૂર્ણચંદ્ર ગંગોપાધ્યાય આપના પડોસી છે. પેલું, આપના ઘરની પેલી બાજુ જે ઘર જણાય છે, તે તેમનું જ ઘર. તેમને ઘેર આજ કેટલીયે પેઢીઓથી થતો આવતો દુર્ગાપૂજનો ઉત્સવ આ વર્ષે ન કરવાનો આપે તેમને હુકમ કર્યો છે એ સાંભળી, ખરેખર મને ધણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું! એવો હુકમ કરવાનું કારણ?” આમ કહી તે તરુણે પોતાનાં તેજસ્વ્ય ચક્ષુ વિજયા તરફ વાળ્યાં. તેની તે દષ્ટિથી વિજયાનું અંતઃકરણ ચરચરી ગયું અને તેને શો ઉત્તર આપવો એ કાંઈ મુશ્કેલું નહિ.

પરંતુ, વિજયાની એ મુગ્ધતા વિલાસખિહારીથી સહન થઈ

નહિ.તેણે તરુણ તરફ વળી કહ્યું, “આપ શું તેટલા જ માટે આપના મામા તરફથી લઢવા સાર આવ્યા છો? પરંતુ, આપ કોની સાથે બોલો છો એ જો ધ્યાનમાં રાખો તો ધણું સાર.”

નવાગત તરુણ હસતાં હસતાં બોલ્યો, “તે હું બૂલ્યો નથી, તેમ હું કાંઈ લઢવા માટે પણ આવ્યો નથી. આ હુકમ આપે ક્યો હશે, એવો મને વિશ્વાસ ન બેસવાથી ખરી વાત શી છે, તે પૂછવા માટે હું આવ્યો છું.”

વિલાસગિહારીએ તુચ્છતાથી કહ્યું, “કેમ વાર એ પર આપનો વિશ્વાસ ન બેડો?”

તે તરુણે કહ્યું, “કેમ બેસે, તે આપ જ વિચારોને. નિરર્થક, કાંઈ પણ કારણે શિવાય, એક પડોસીની ધર્મભાવનાપર આવી રીતે આપ્રાત કરવા કાંઈ તૈયાર થાય, એ શું વિશ્વાસ કરવા લાયક વાત છે?”

વિલાસગિહારીને નાનપણથી જ ધર્મવિષયક વાદવિવાદનો ધણો રસ હતો. એથી નવાગત તરુણનો આવો પ્રશ્ન સાંભળી તેનો ઉત્સાહ સાહજિક વૃદ્ધિગત થયો. તેણે વિદુષતાથી કહ્યું: “જો વાત આપને નિરર્થક લાગે તે સધળાનેજ નિરર્થક લાગવી જોઈએ, અને આપ જોને ધર્મ કહો તેને સૌ કાંઈએ ધર્મ માની ડોકું નમાવવું જોઈએ, એ આપના કથનમાં કાંઈ સત્ય નથી. મૂર્તિ-પૂજને અમે ધર્મ માનતા નથી પરંતુ અધર્મ માનીએ છીએ, અને તેટલા માટે તેનો પ્રતિકાર કરવો એ અમારું કર્તવ્ય છે.”

આ સંબંધમાં તે તરુણે વિલાસગિહારી સાથે કાંઈપણ ન

ખોલતાં વિજયા તરફ વળી વિસ્મયથી કહ્યું, “આપનું પણ શું આવું જ કહેવું છે ?”

તરુણના આ વિસ્મયથી વિજયાનું મન વિદ્વંસ થયું; પણ તે કોઈના પણ લક્ષમાં ન આવવા દેતાં તે ખોલી, “આપ શું તે બાબતમાં મારો મતામત જેવા માટે આવ્યા છો ?”

વિજયાના આ પ્રશ્નથી વિલાસબિહારીનો ગર્વ દ્વિગુણિત થયો. તે હસીને ખોલ્યો, “તેમની તેવી ધચ્છા જણાય છે. તેઓ, પર પ્રાંતના હોવાથી આપના સંબંધમાં તેમને કાંઈ ખબર હોય તેમ જણાતું નથી.”

વિજયાના મુખપર નજર રાખી આ તરુણ થોડો વખત સ્તબ્ધ રહ્યો. પછી તેણે વિજયાને કહ્યું, “હું કાંઈ પર પ્રાંતનો નથી. તેમ આ ગામનો નથી એ વાત પણ ખરી છે. ખરેખર, હું તો નહોતો ધારતો કે, દુર્ગોત્સવની બાબતમાં આપ ભોકોની ધર્મશ્રદ્ધાપર આમ આધાત કરશો. હું કાંઈ સાકાર-નિરાકાર-ઉપાસનાનો જૂનો વાદ ખલુવા માટે આપની પાસે આવ્યો નથી. આપ આદ્યધર્માનુયાયી છો એ પણ હું જાણ્યું છું. પરંતુ મને નહોતું લાગતું કે ભોકોની ધર્મ-ભાવનાનો આપ આમ ઉચ્છેદ કરશો. આખા ગામમાં આ એક જ દુર્ગામંદિર છે, અને આખા વર્ષમાં આ એક જ ઉત્સવ અહીં થાય છે. આ ઉત્સવના ત્રણ ચાર દિવસની વાટ ભોકો આખું વર્ષ કેટલી બધી ઉત્કંઠાથી જીવે છે.” તે તરુણ ગૃહસ્થ ફરી ક્ષણવાર સ્તબ્ધ રહી અને વિજયાપર તીક્ષ્ણ નજર નાંખી ખોલ્યો, “ગામ આપનું છે, ગામના ભોકો આપનાં બાલ-બચ્ચાં જેવા છે. તેઓ

ખિચારાંતે તો એમ લાગતું હતું કે, આપના આવવાથી આ આનંદાત્મક હંમેશા કરતાં વધુ ઠાઠમાઠથી પાર પડશે. પરંતુ તેમના કોઈ પણ જાતના અપરાધ સિવાય આપે તેમના માથાપર નિરુત્સાહનો, નિરાશાનો અને દુઃખનો જે આટલો બોલો નાંખ્યો છે, તે આપના કૃત્યપર, હજી પણ, ખરેખર જ મારો વિશ્વાસ બેસતો નથી. ”

આનો ઉત્તર શો આપવો એ વિજયાને સુઝ્યું નહિ. તેના કોમલ ચિત્તથી પ્રજ્ઞના ઉત્સાહભંગની હડીકત સહન થઈ નહિ. ક્ષણ વાર સર્વ સ્તબ્ધ હતા. વિજયાનો સુંદર અહેરો ખિન્ન અને આર્દ્ર થએલો જોઈ વિલાસખિહારીથી ચૂપ બેસી રહેવું અશક્ય થઈ પડ્યું. તે તિરસ્કારથી અને કંટાળ્યો હોય તેમ કરી બોલ્યો, “ મહારાજ, સાકાર-નિરાકારની બાબતમાં આપની સાથે વાદવિવાદ કરવાનો અમને વખતે નથી અને ઇચ્છા પણ નથી. આપના મામાને ગમે તો તેઓ એવા સેંકડો પત્થરની પૂજા કરે; તે માટે અમારી કાંઈ પણ હરકત નથી. તેઓને ફાવે તે તેઓ ખુશીથી કરે. માત્ર અમને કાંઈ પણ જાતનો ત્રાસ થાય નહિ, એટલા માટે તેઓએ રાત-દિવસ તાળ, મૃદંગ ઢોલ, નગારાં વિગેરે વગાડવાં નહિ અને મોટેથી દેવીનાં સ્તોત્રો ગાવાં નહિ, એટલુંજ અમારું કહેવું છે. ”

તરણે હસી જવાબ આપ્યો, “ રાત-દિવસ તાલ-મૃદંગ વગાડવા માટે ખિચારા ગરીબ લોકોને પણ ક્યાં સવડ છે ? પરંતુ, ઉત્સવનું નામ આવ્યું એટલે ત્યાં વચમાં વચમાં થોડી-ધણી ગડબડ તો થવાનીજ. ” પછી તે વિજયા તરફ ફરી બોલ્યો, “ એ ખરૂં છે કે આપને બે ત્રણ દિવસ થોડી ખટખટ થશે, પરંતુ આપે તે સહન કરવી જોઈએ. કારણ કે, જામિનદારીથી એ પ્રજ્ઞની માતા કહેવાય છે. માટે

માતાનું હૃદય મોટું છે આવો જો પ્રજનો અભિપ્રાય બંધાય, તો તે ઘણું સારું.”

આ શબ્દો સાંભળી વિજયાના મોઢાપર વાતસલ્યની ભાવના જણાવા લાગી. તે સાથેજ થોડાક કુદ્ધ થઈ વિલાસગિહારી બોલ્યો, “આપને બોલતાં ઘણું સારું આવડે છે. સાંભળનારને પણ મધૂર લાગે છે. પણ, આપને મારું એ પૂછવું છે કે, આપ જો મુસલમાન હો અને આપ જો આપના મામાના કાન પાસે જઈ મોટેથી નિમાજ બણવા માંડો, તો શું આપના મામા તે સહન કરશે કે ? તે ગમે તેમ હો, નકામો વિતંડાવાદ કરવાનો અમને સમય નથી. અમારા પિતાએ જે હુકમ કર્યો છે તે હવે ફરે તેમ નથી. તેઓ કલકત્તાથી બે ત્રણ દિવસ વિશ્રાંતિ માટે અહીં આવેલાં છે, માટે તેમના ઘર પાસે અમે તમારા આ દુર્ગોત્સવની કોઈ પણ જાતની ગડબડ થવા દઈશું નહિ.”

આ શબ્દો સાંભળી નવાગત તરુણનો ચહેરો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયો. તે પ્રખર દૃષ્ટિથી વિલાસગિહારી સામું જોઈ બોલ્યો, “તમે કોણ છો અને આ બાબતમાં તમારા પિતાને હુકમ કરવાનો શા અધિકાર છે, એ હું જાણતો નથી. પરંતુ, આ મુસલમાનની વિચિત્ર ઉપમાને લીધે તમારો સ્વભાવ માત્ર સારી રીતે મારા ઓળખવામાં આવ્યો. ખરેખર, તમે જો મુસલમાનોના મોહરમના સમયમાં આવો હુકમ કાઢ્યો હોત, તો જરૂર તેમણે પોતાનાં કર્કશ વાદ્યો તમારો હુકમ રદ થતાં સુધી તમારા કાન પાસે એક સરખાં વગાડ્યાં હોત. પરંતુ, સહનશીલ સ્વજાતીય હિંદુઓ પર જુલમ કેમ ગુજારવો એ તમે લોક ધણી સારી રીતે જાણો છો.”

આ બ્યંગોક્તિથી વિલાસગિહારી એકદમ સંતપ્ત થઈ ગયો.

તે એકદમ પોતાની ખુરશીપરથી ઉભો થઈ તે અનન્ય તરફ તરફ ધસ્યો અને મોટેથી બોલ્યો, "ખબરદાર, પિતાના સંબંધમાં સંભાળ રાખી બોલો. નહિ તો, તેઓ કોણ છે અને તેમનો અધિકાર શો છે, એ આપને સારી રીતે સાંભરે તેમ મારે સમજાવવું પડશે."

વિલાસબિહારીનું આ અવિચારી કૃત્ય જોઈ આ તરફથી ક્રોધ ચઢવાને બદલે આશ્ચર્ય લાગ્યું. ખીક તો તેના ચહેરાપર બિલકૂલ જણાઈ જ નહિ. ઉલટ, જાણતાં અજાણતાં તેના ચહેરાપર હાસ્યનો એક મધૂર તરંગ ઉપસી આવ્યો. પરંતુ, વિજયનો ચહેરો ધણો વિષફુલ્લ થઈ ગયો. પોતાને ઘેર આવેલા એક સભ્ય ગૃહસ્થનું, તેમાં પણ વળી તે ગૃહસ્થ સભ્યતાથી વર્તતાં છતાં વિલાસબિહારી આમ તેનું અપમાન કરે એ તેને ગમ્યું નહિ. એ બધા ગૃહસ્થની ક્ષમા કેમ માગવી એનો એ વિચાર કરતી હતી એટલામાં, વિલાસબિહારીના એ માંડપણુભર્યા વર્તનને કાંઈપણ કિંમત ન આપતાં આ તરફ પહેલાંની માફક જ શાંતપણે બોલ્યો, "આ કરતાં કાંઈ અમારા મામાની પૂજની ખટખટ અધિક નહિ થાય. હોણુ સાલનો દુર્ગાપૂજનો ઉત્સવ ખૂબ ધામધૂમથી કરવા જેવી અમારી સાંપત્તિક સ્થિતિ પણ સારી નથી. મામ-સોકની પણ સ્થિતિ તેવી જ છે. તેમાં પણ, લોક બિચારા મેલેરિયા, ખેંગ, તથા કોમેરાથી પીડાયલા છે. એવી સ્થિતિમાં આ ત્રણ દિવસ આનંદમાં ગાળવાની આપ જો તેમને પરવાનગી નહિ આપો, તો તેઓ કેટલા બધા અસંતુષ્ટ થશે એનો આપ જ વિચાર કરો. આપને થોડીક હરકત થશે એ ખરૂં, પરંતુ આપે આ દીન દુઃખિતો પર એટલી દયા કરવી જોઈએ."

વિલાસબિહારી હજી ઉભો હતો. તે સામેના ટેબલપર કોથથી

મુદ્રિયાત કરી બોલ્યો, “નહિ, એ બાબતમાં કદાપિ પરવાનગી નહિ મળે. ગામડાગામના મૂખ ગમાર લોકના અભ્યાસ સહન કરવા કાંઈ કોઈ જમિનદારી કરતું નથી. તમે હવે અહીંથી જાઓ તો ઘણું સાઈ થાય. રસ્તો ખુલ્લો છે.” આમ કહી મોટી આઘયતાથી વિલાસે એ તરુણને આંગળી કરી દરવાજો દેખાડ્યો. નવાગત તરુણ એ અપમાન સહન કરી શકે તેમ નહોતું; પરંતુ પારકા ઘરમાં તે સહન કર્યા શિવાય બીજો કોઈ ઇલાજ નહોતો. આ કારણથી તે તરુણ હનપુદ્ગ થયો. તરુણની તે અનુકંપનીય સ્થિતિ જોઈ વિજયાને ઘણું ખોટું લાગ્યું. તેના આપે ખરેખર જ તેને ઘણું સાઈ શિક્ષણ આપ્યું હતું. તે તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી વિલાસ તરફ જોઈ શાંત સ્વરે બોલી, “વિલાસ બાબુ, એટલો બધો ક્રોધ સારો નહિ. તમારા પિતાનો મારાપર પુત્રી તુલ્ય પ્રેમ હોવાથી, મને દુઃખ ન થાય એટલા સાઈ તેમણે હુકમ આપ્યો હશે; પરંતુ હુંજ કહું છું કે, ચાર દિવસ થોડીક ખટખટ સહન કરીશું તો—”

વિજયાને આગળ ન બોલવા દેતાં વિલાસ વચમાંજ કર્કશ સ્વરે બોલી ઉઠ્યો, “નહિ, નહિ; બિલકૂલ નહિ. અરે એ ખટખટની આપને કલ્પના પણ નથી. એ મૂર્તિપૂજક—”

એટલામાં વિજયા પણ થોડુંક કંટાળ્યા જેવું કરી બોલી, “હા, હા. ખટખટ એટલે શું એ હું ઘણું સારી રીતે સમજું છું. બિચારા-ઓના ઉત્સવના ચાર દિવસ એટલે કાંઈ મહિના કે વર્ષો નથી. આપણે કલકત્તા હોત, તો ત્યાં શું કર્યું હોત, તે તમેજ કહો ને ? ત્યાં તો છેક જાન પાસે કોઈ તોપ ફેડે, તો પણ ચૂં કે ચાં કરવા જેવું નથી.” આમ કહી તે નવાગત ગૃહસ્થ તરફ વળી બોલી,

“આપના મામાને જઈ કહો કે, દર વર્ષે તમે જેમ દુર્ગાપૂજનો ઉત્સવ કરો છો, તમે હોણુ પણ કરો. તે માટે મારી કોઈ પણ જાતની હરકત નથી.”

વિજયાના આ જીવે સાંભળી વિલાસબિહારીને કેવું લાગ્યું હશે, એની કલ્પનાજ કરવી જોઈએ. તરુણ ગૃહસ્થ પણ આશ્ચર્યચકિત થયા શિવાય રહ્યો નહિ. તે પોતાની ખુરશીપરથી ઉઠ્યો અને “હું આપનો ધણો આભારી છું.” આમ હસતાં હસતાં કહી તે ઘરની બહાર નિકળ્યો. જતી વખતે તેણે બાળને નમસ્કાર કર્યા; પણ વિલાસબિહારીએ તેને પ્રતિનમસ્કાર કર્યો નહિ. તે તરુણ ગયા પછી તે બાળે જણુ સ્તબ્ધ બેઠાં હતાં. એ તરુણ કોણુ હતો એ તે બાળે જણુ જણતાં નહોતાં. પરંતુ એ તરુણ બાળે કોઈ નહિ પણ તે સર્વનો ઉપગ્રહ જે જગદીશબાબુ, તેનો છોકરો નરેન્દ્રનાથ હતો.

પ્રકરણ ૫

નરેન્દ્ર ગયા પછી એક બે મિનિટ સુધી વિજયાના મુખ ઉપર સ્વાભાવિક પ્રસન્નતા ચમકતી હતી. પરંતુ, તે પછી તેણે પોતાની નજર સહજ વિલાસ તરફ ફેરવતાં જ તેનો ચહેરો ક્ષણમાત્ર ભયચિહ્નલ થયો. આ વખતે વિલાસે જે ખિન્ન અને અપમાનના દુઃખથી અધોમુખ થયો નહોત, તે વિજયાની તે બીજી જોઈ તેને આનંદ થયો હોત, અને અભિમાનથી બેહોશ થયો હોત.

પણ તે બાળુ તેનું લક્ષ નહોતું અને તેથી વિજયને કાંઈક શાંતિ વળી. વિલાસ નીચું જોતો હોતો તે વખતે વિજયાએ ધીમેથી હસીને કહ્યું, “ મને લાગે છે, કે આ ગૃહસ્થ માત્ર પરોપકાર બુદ્ધિથી જ આવીયો હતો, ખરું ને ? ”

વિલાસે પોતાની નજર જમિન તરફથી વાળી લીધી અને તે એક બારીમાંથી આકાશ સામું જોવા લાગ્યો. તેણે વિજયાના પ્રશ્નનો ઉદાસીનતાથી માત્ર ‘ હૂં ’ એટલેજ ઉત્તર આપ્યો. વિજયા ફરી બોલી, “ ગામના લોકોને નાખૂષ કર્યા નહિ, એ સાફ જ ક્યું ને ? ”

“ હૂં. ”

“ આપના પિતા હમણાં અહીં આવવાના છે કે ? ”

“ કહી શકાય નહિ. ”

વિલાસના આ તુટક ઉત્તરો સાંભળી વિજયા હસવા લાગી. તે બોલી, “ તમને શું ક્રોધ ચઢ્યો કે વિલાસબાબૂ ? ”

વિલાસ ખિન્ન સ્વરે બોલ્યો, “ જો કે ક્રોધ ચઢ્યો નથી; પરંતુ પિતાનું અપમાન પુત્ર સહન કરે એ અશક્ય છે. ’

વિજયાના અંતઃકરણમાં આ શબ્દો ધણા ખુંચ્યા. છતાં પણ તે હસતી હસતી બોલી, “ એમાં આપના પિતાનું અપમાન થયું, એવો ગાંડો વિચાર વળી આપના માથામાં ક્યાંથી પેઠો ? જોમણે માત્ર મારી સુખ-સગવડ સાર તેવો હુકમ કર્યો હતો, તે હુકમ મેંજ તોડ્યો, તેમાં વળી તેમનું શું અપમાન થયું ? તે સમ્ય ગૃહસ્થને જો એમને એમ પાછો કાઢ્યો હોત, તો લોકોએ તમારા પિતાને જ દોષ દીધો હોત. વિલાસબાબૂ, એમાં માને નથી અને અપમાન પણ નથી. ”

વિલાસ પૂર્વવત્ સ્થૂન દૃષ્ટિથી આકાશ તરફ જોતો હતો. તે ગંભીર સ્વરે બોલ્યો, “ મને પણ એમ જ લાગે છે. હવેથી આપનો કારભાર આપ જ તપાસો એ સાફ. પિતાજી હવે પછી આપની ધરડેટ સાથે સંબંધ ન રાખે તો સાફ. અને તેમને એવી સલાહ આપવી, એ હું મારો પુત્રધર્મ સમજું છું. ”

આ અકલ્પનીય અને કઠોર ઉત્તર સાંભળી વિશ્વયા હતાશુદ્ધ થઈ. તે વ્યાવહારિક બાબતમાં તદ્દન અનનુભવી હોવાથી તેનું ચિત્ત સાહજિકજ બચવિવહલ થયું. વિલાસને શું કહેવું એ પણ ક્ષણવાર તો તેને સુઝ્યું નહિ. તે અત્યંત ખેદથી બોલી, “ વિલાસબાબૂ, એક ક્ષુદ્ર બાબતને તમે આટલું બધું મહત્ત્વ આપશો એવી મારી તો કલ્પના પણ નહોતી. મારી અગ્ર સમજણને લીધે મારા તરફથી જે આ અપરાધ થયો હોય તો તે હું કબૂલ કરું છું, અને ફરી એમ નહિ બને, એ પણ જોષ્ટએ તો હું તમને જણાવું છું. ” આમ કહી વિશ્વયાએ એક નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. તે ધારતી હતી કે, પોતાના આ શબ્દો સાંભળી વિલાસ સધળો ક્રોધ વિસરી જશે; પરંતુ, તેને તેવોને તેવોજ વિષાદિત રહેલો જોઈ તેણે સાહજિક ખેદપૂર્વક નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. તે માનતી હતી કે, અપરાધ સ્વીકારી લેતાં, તુરત જ ટંટાની સંભાષિત થશે. પરંતુ તે બિચારી એ નહોતી જાણતી કે, ખરાબ ધાના જેવા કેટલાંક માણસ એવા હોય છે કે, તેમની વિષ-ક્રુધા બીજાને અસહ્ય જોષ્ટ અધિક પ્રદીપ્ત થાય છે અને તે કદી પણ શાંત થતી નથી. વિલાસ ઉદ્વેગપૂર્ણ બોલ્યો, “ તો પછી, આપ પૂર્ણચંદ્ર ગંગો-પાધ્યાયને કહાવી મોકલો કે, રાસબિહારી બાબૂએ જે હુકમ કર્યો છે, તેમાં કોઈ પણ બાતનો ફેરફાર કરી શકાય તેમ નથી. ”

વિલાસબિહારીના આ શબ્દો તેના હિંસ્ર સ્વભાવના ઘાતક છે, આ વાત તુરત જ વિજયાના લક્ષમાં આવી અને તે ઉદ્વિગ્ન થઈ. થોડો સમય સ્તબ્ધ રહી તે બોલી, “ આ તમારા કહેવા મુજબ વર્તવું, એ ધણું અન્યાયનું થઈ પડશે. તે કરતાં તો હું જ તમારા પિતાને ધન લખી આ બાબતમાં તેમની અનુમતિ મેળવું એટલે થયું. ”

“ પણ હવે અનુમતિ મેળવી કે ન મેળવી એ બંને સરખું જ છે, આખા મામમાં તેમને અપદસ્થ અને અપમાનિત કરવાની જો આપની ઇચ્છા જ હોય, તો પછી મારે પણ મારું અપ્રિય કર્તવ્ય કરવું જોઈએ. ”

આ શબ્દોથી વિજયાનો નિદ્રિસ્ત સંતાપ જગૃત થયો. વિલાસ-બાબૂ સંબંધમાં તેના મનમાં પૂર્ણ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. છતાં, તે વાત વિલાસના લક્ષમાં ન આવવા દેતાં તે બોલી, “ એ અપ્રિય કર્તવ્ય કયું તે કહેશો કે ? ”

“ આપની આ જમિનદારીની બાબતમાં તેમણે લક્ષ ન આપવું એ. ”

“ તમે એમ ધારો છો ખરા, કે તેઓ તમારું કહેવું માનશે ? ”

“ તેવો હું પ્રયત્ન કરી જોઈશ. ”

ક્ષણવાર સ્તબ્ધ રહી વિજયા એક દિશા તરફ શૂન્ય દૃષ્ટિથી જોવા લાગી. પછી તે ઉદાસીનતાથી બોલી, “ ઠીક, તમારે કેમ વર્તવું એ કહેવાનો મને અધિકાર નથી. પરંતુ, ખીજાઓની ધર્મ-શ્રદ્ધાપર આધાત કરવાનું પાપ મારે હાથે કદાપિ થશે નહિ. ”

વિજયાના આ શબ્દોથી તેના અંતઃકરણમાંના સંતાપની ઝાળ

વિલાસને લાગ્યા શિવાય રહી નહિ. તે કઠોર સ્વરે બોલ્યો, “આપના પિતા હોત, તો તેમણે આમ કહેવાનું સાહસ કર્યું ન હોત.”

આ પહેલાં જ વિજયા ત્યાંથી ઉઠી અંદર જતી હતી; પણ તે વિલાસના ઉપરના શબ્દોથી પાછી ફરી અને તીવ્ર દૃષ્ટિથી વિલાસ તરફ જોઈ, “મારા પિતાનો સ્વભાવ તમારા કરતાં મને અધિક જાણીતો હતો. વિલાસબાબુ, ગત વાતોના તર્ક કરવામાં હવે શો અર્થ ? મારો સ્નાનનો વખત થયો છે. હું હવે સ્નાન કરવા જઈ છું.” આમ કહી આ વિતંડ અને ક્ષુદ્ર વાદ વિજયાએ આંખો રીતે પોતાના હાથેજ બંધ કર્યો. પરંતુ, તેથી વિલાસબિહારી કોષોન્મત્ત થઈ ગયો અને તેણે પરાણે આણેલી સભ્યતા પાર થઈ ગઈ. પોતાના હૃદય-કપાટમાં દંભ અને હિંસા શિવાય બીજું કંઈ જ નથી, એ દેખાડવા માટે જ કે શું, કાણે જાણે તે બોલ્યો, “ઓ-જાતિજ આવી હરામખોર.”

આ શબ્દો સાંભળતાં જ વિજયા ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગઈ અને ફરી દરવાજામાંથી પાછી વળી. પણ, તે કંઈ જ બોલી નહિ. તેણે જાણે કે ક્રોધરંજિત થએલ નેત્રોમાંથી અગ્નિસ્ફુલ્લિંગ વિલાસના શરીરપર ફેંક્યા અને ક્રોધથી બારણાં બંધ કરી તે સ્નાનગ્રહમાં ગઈ. વિજયાની આ કૃતિથી ચીડાયલા ઝેરી સપ્તની માફક વિલાસ ત્યાં જ ફૂંકાર છોડવા લાગ્યો.

વિલાસના આવા વર્તનથી ક્રોધએ એમ ન સમજવું કે, તે મોટો પિતૃભક્ત હતો અને એથીજ તે વિજયા સાથે આટલો બધો વાદવિવાદ કરતો હતો. તે અથવા તેની જાતિનાં બીજાં પ્રાણીઓનો એવો સ્વભાવ જ હોય છે કે, છિદ્ર જોયું કે આંચથી અથવા

નખથી તેમાં પીડા કરવી. આપણાથી કાંઈ ખીંએ છે, એટલું તેમના ધ્યાનમાં આવ્યું કે, પછી તેઓ તેને અધિક બચવરત કરી મૂકે છે. તેમાં જ તેમને આનંદ લાગે છે. એમાં જ તેઓ પોતાનો વિજય થએલો માને છે. વિલાસનો સ્વભાવ આવો હોવાથી, તે અસહાય વિજયાની આસપાસ પોતાનો નાગપાશ પાથરતો હતો. પરંતુ, જાદુના ખેલની માફક જ્યારે વિજયાએ તે પાશ સહજ તોડી નાંખ્યો, ત્યારે વિલાસ નિરાશ અને અપમાનિત થયો એટલું જ નહિ, પરંતુ તે વિજયાપર પોતાના વિષ-દંત કચકચાવવા લાગ્યો. ખીંજપર જુલમ કરવાની એક વખત આદત પડી ગઈ, એટલે પછી તે આદત હક્કના રૂપમાં રૂપાંતરિત થાય છે; અને પછી તે હક્ક નષ્ટ થાય એ વાત એવી અધમ વૃત્તિના માણસોથી અર્થાત્ જ સહન થતી નથી. વિલાસ ક્રુદ્ધ થઈ ઉઠ્યો અને મૂઢીઓ આમળતો ચાલ્યો ગયો.

સાચંકાળના સમયે વૃદ્ધ રાસખિહારી, સાથે વિલાસને લઇને રોજની માફક વિજયા પાસે આવ્યો. આ વખતે વિજયા લખવાના ટેમલ પાસે બેસી કાંઈ પત્રો વિગેરે લખતી હતી. તે ટેમલ પાસેની જ બે ખુરશીઓ તે બન્નેએ બેઠાં પછી વૃદ્ધ રાસખિહારીએ વિજયાને તેના કુશલ સમાચાર વિગેરે પૂછ્યા અને પછી તે બોલ્યો, “એ તેં સાચું કયું નહિ છોકરી. મેં કરેલો હુકમ રદ કરી, તેં ખીંજે હુકમ કર્યો હોવાથી ગામમાં મારી અપ્રતિષ્ઠા થયા શિવાય રહેશે નહિ. બસે, થયું તે થયું. તું માલીક છે, એટલે હવે એ સંબંધમાં અધિક ચર્ચા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. પરંતુ, એમ જો હર હંમેશ થવા માંડે, તો પછી મારે મારું માન સંભાળવા માટે તારી જમિનદારીથી દૂર રહેવું સાચું.”

વિજયા કાંઈ પણ ખોલી નહિ. તેણે જાણે મુગ્ધતા સ્વીકારી પોતાનો અપરાધ કબૂલ કર્યો. તે વાત રાસખિહારીના. પણ લક્ષમાં આવ્યા શિવાય રહી નહિ. તે પોતાનો અવાજ જેમ અને તેમ વધુ મીઠો અને કામલ કરી જમિનદારીની ઉપજના સંબંધમાં અને દેણા-લેણા સંબંધમાં તેની સાથે વાતો કરવા લાગ્યો. આવી રીતે ધણું જ વિષયાંતર કરી ફરી તે પોતાના મૂળ મુદ્દાપર આવ્યો. તે ખોલ્યો, “વિજયા, જગદીશ્વરું ધર, વાડી, જમિન વિગેરે તેં આપણા બ્રાહ્મસમાજને દાન કરવાનું ઠરાવ્યું એ ખરેખર ધણું સાદું કર્યું. પરંતુ, હવે એ કામમાં વાર થાય તે કામની નહિ. મારું કહેવું એમ છે કે, આ દુર્ગાપૂજની રજા પૂરી થતાંજ તેનું ધર વિગેરે મિલકત આપણા તાબામાં લેવાનો આપણે કાયદેસર માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ. મેં વકીલને સઘળી હકીકત સમજાવી કહી છે અને દાગળ પત્ર પણ તેને સ્વાધીન કર્યા છે.”

ફરી આવા અપ્રિય વિષયનો આરંભ રૂએલો જોઈ વિજયાના મુખપર થોડી ચિંતાની રેખાઓ જણાવવા લાગી. તે ખોલી, “તમને જે ચોખ્ખું લાગે, તે તમે કરો. તેની મુદત તો પૂરી થઈ ગઈ હશે?”

“હા, હા. મુદત તો ક્યારનીયે પૂરી થઈ ગઈ. જગદીશે વનમાલી પાસેથી એકંદર દસ હજાર રૂપીઆ લઈ પોતાનું ધર, વાડી જમિન વિગેરે સર્વ મિલકત ધરાણે મૂકી હતી. આ ધરાણા-ખતમાં એવો કરાર છે કે, આઠ વર્ષની અવધિમાં તે જો લીધેલી રકમ વ્યાજ સાથે આપે નહિ, તો સઘળી મિલકત તાબામાં લેવી. આ વાતને આઠ વર્ષને બદલે આજ નવ વર્ષ થઈ ગયાં, છતાં રૂપીઆનો કાંઈ પણ પત્તો નથી. એટલે, હવે તો તે મિલકત તાબામાં લેવી એ જ માર્ગ બાકી રહ્યો છે.”

થોડો વખત સ્તબ્ધ રહી વિજયા કાતર સ્વરે બોલી, “ મેં એમ સાંભળ્યું છે કે, જગદીશબાળુના ચિરંજીવી અહીંયાં છે. તો પછી એક વખત તેમને બોલાવી કાંઈ પૂછપરછ કરી જોવી જોઈએ. તે જો પૈસા આવવાનો કાંઈ પ્રયત્ન કરતા હોય, તો હજુ પણ તેમને થોડાં વર્ષની મુદત આપવી.”

રાસબિહારી કપાળે આંટીઓ ચઢાવી બોલ્યો, “ તેમાં કાંઈ અર્થ નથી, વિજયા. સમય માત્ર નષ્ટાશે જવાનો, અને તેમ કરવાનું તેના છોકરામાં સામર્થ્ય પણ જણાતું નથી.”

વિલાસબિહારી આટલો વખત મહાકષ્ટે ધૈર્ય ધરી સ્તબ્ધ બેઠો હતો. પણ હવે તેનાથી બોલ્યા સિવાય રહેવાયું નહિ. તે મોટેથી ગર્જના કરી કંઈક સ્વરે બોલ્યો, “ અને તેનામાં સામર્થ્ય હોય તો પણ હવે શા મટે આપણે તેને તેવી તક આપવી જોઈએ ? કરાર મુજબ મુદત ક્યારનીયે પૂરી થઈ ગઈ છે. તે દારૂડીયાએ કરાર કરતી વખતે જ તેનો વિચાર કરવો જોઈતો હતો.”

વિલાસનું આ બાપણુ વિજયાથી સહન થયું નહિ. તેણે ક્રોધથી તેના પર નજર નાંખી અને પછી અધિકારયુક્ત સ્વરથી રાસબિહારીને કહ્યું, “ જગદીશબાળુ પિતાજીના સ્નેહી હતા. તેમના સંબંધમાં પિતાજીના અંતરમાં જે આદર હતો, તે ક્યારેય પણ ઓછો થયો નથી. તેઓએ મને તેમની સાથે અત્યંત આદરપૂર્વક વર્તવા માટે અને તેમના સંબંધમાં અસંખ્ય શબ્દો ન વાપરવા મદદ અનેક વખત બાર દબને કહેલું હતું.”

પોતાના કંઈક સ્વરની વળી થોડી માત્રા વધારી વિલાસ બોલ્યો, “ તેમણે આપને હજાર વખત કહ્યું હશે, તો પણ જગદીશ—”

રાસબિહારી ક્રોધથી છોકરા સામું જોઈ બોલ્યો, “ ચૂપ બેસ, વિલાસ. ”

પણ વિલાસ સાંભળે શેનો ? તે વળા થોડે મોટે સ્વરે બોલ્યો, “ એવી ઉલ્લુ કલ્પનાઓ Sentiment અને કદી પણ પસંદ પડશે નહિ જે સત્ય હશે, તે બોલતાં હું ક્રોધથી ખીશ નહિ. સત્ય એ સત્ય જ. તેનાથી હું કદાપિ પરાદુર્યુષ થવાનો નહિ. ”

રાસબિહારી મોટેથી હસી, ધણી આશ્ચર્યપૂર્વક તે બંને સામું જોવા લાગ્યો. તેના એ હાસ્યથી જાણે એવો ભાસ થતો હતો કે, તે બંનેના કથનમાં પણ અનુચિત જેવું કંઈ જ નથી. પછી તે શાંત સ્વરે બિજયા પ્રત્યે બોલ્યો, “ સાંભળ્યું વિજયા, અમારા વંશનો આ એક સ્વભાવજ છે. ગમે તે થાય, પણ સત્ય તો છોડવું જ નહિ. અને તારા પિતાનો પણ એવો જ સ્વભાવ હતો. આ સર્વ ગામડાં અમો બંનેના વિરુદ્ધ થયાં; પણ અમે બંનેએ સત્ય છોડ્યું જ નહિ. કારણ કે, પ્રકાશમય એવા શાશ્વત સત્યની પ્રાપ્તિ માટે સત્ય એ જ એક સાધન છે. એટલા માટે સત્યનું અવલંબન કરતાં કોઈ પણ જાતની ખીક રાખવી નહિ, કે ખીજ કોઈ પણ જાતના વિચાર મુદ્દાં મનમાં આણી નહિ. ”

વિજયા ગંભીરતાથી બોલી, “ તમારું કહેવું ખરું છે. મારા પિતા પણ એ સત્ય વસ્તુના સંબંધમાં હંમેશાં વિચાર કરતા હતા અને તે દૃષ્ટિથી તેઓ મને ઉપદેશ કરતા હતા. મને લાગે છે કે, માત્ર એ સત્યને માટે જ તેઓએ મૃત્યુશય્યાપર મને એમ કહ્યું કે, વિજયા, મારા બાલ્યબંધુ જગદીશનું ઘર, વાડી, જમિન વિગેરે મિલકત લઈ કે તેને વેચી નાંખી તેના છોકરાને રસ્તે રખડતો કરીશ નહિ. ” આ

શબ્દો રાસખિહારીને કહેતાં કહેતાં વિજયાની આંખો પાણીથી ભરાઈ આવી અને તે સાડીના છેડાથી અશ્રુ લૂછવા લાગી.

પોતાના પિતાના તે ક્યનમાં કાંઈક વિશેષ અર્થ હશે, આમ તે વખતે તો વિજયાને લાગ્યું નહોતું; પરંતુ બાપના મરણ પછી, તેને એમ લાગતું હતું કે, તે શબ્દોમાં કાંઈક ગૂઢ અર્થ હોવો જોઈએ; આથી જ પોતાના બાપની આશા તોડવી એ તેને મન પ્રાણસંકટ થઈ પડ્યું હતું.

તે ત્રણે જણુ થોડો સમય સ્તબ્ધ હતાં. પછી વિલાસ ધણી કુંડીયારી દેખાડતો હોય તેમ બોલ્યો, “તો પછી, વનમાલી બાબુ પોતે જ પોતાનું સર્વ કરજ છોડી દઈ શક્યા હોત ! તેમણે આ બાર બાપના પર કેમ નાંખ્યો, એ જો કાંઈ સમજાય તો ઠીક થાય.”

વિજયાએ આ શબ્દો સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા કરી તુચ્છતાદર્શક નજરે વિલાસ તરફ જોયું. પછી તે રાસખિહારી તરફ જણી બોલી, “મારી એટલી જ ઇચ્છા છે કે, જગદીશ બાબુના ચિરંજીવને અહીં બોલાવી તેમને આ સઘળી વાત જણાવવી.”

આ સંબંધમાં રાસખિહારી કાંઈ બોલવા જાય છે ત્યાંજ વિલાસ વચમાં નિર્લજ્જતાથી કઠોર સ્વરે બોલ્યો, “હા હા. તેને હાથી નહીં તો પાલખી મોકલી બોલાવી મંગાવો. અને તે જો કરજ પાછું વાળવા માટે બીજાં દસ વર્ષની મુક્ત માગે તો તે પણ આપો. અર્થાત્ આટલા દિવસો સુધી બ્રાહ્મસમાજની પ્રતિષ્ઠાની રાખેલી આશા હવે મહાસાગરના હૈડે તળીએ વિસર્જન કરવી જોઈએ ! ”

તેના આ બોલવા તરફ વિજયાએ બિલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ. ઉલટ તેણે પહેલાં કરતાં પણ અધિક ગંભીર અને શાંત વૃત્તિ ધારણ કરી વિલાસને છેકળ કુલ્લક લેખ્યો. તેણે રાસબિહારીને કહ્યું, “ તો પછી તમે તેમને બોલાવી લાવવાનો કાંઈ પ્રયત્ન કરશો કે ? ”

વિજયાએ આવી રીતે રાસબિહારી પર જવાબદારી નાંખ્યાથી તે મનમાં ધણે જ ચીડાયો. તો પણ તે ધણે ધર્તી હતો. પોતાના છોકરાના અવિચારી અને ઉતાવળીયા વર્તનનું આ પરિણામ છે, એ તેના ધ્યાનમાં આવ્યું અને તે થોડો વિરક્ત પણ થયો. પરંતુ, વિજયા સમક્ષ છોકરાને અપમાનિત કરવો એ પણ નુકસાનકર્તા હોવાથી તે ધણીજ શાંત વૃત્તિથી બોલ્યો, “ બેટા વિજયા, તારૂં અને જગદીશનું દેણું-લેણું. તેમાં મારા જેવા ત્રાહિતે હાથ નાંખવાની કાંઈ જરૂર નથી. તેમ એમ પણ કાંઈ નથી કે, તું તારૂં હિત-અનહિત સમજતી નથી. પરંતુ, અત્યારે જ્યારે બોલવાનો જ પ્રસંગ આવ્યો છે, ત્યારે કહું છું. વિજયા, અહીંયાં તારી થોડીક ભૂલ થાય છે. આ જમિનદારીની આખતમાં ક્યારેક ક્યારેક મારે વિલાસ પાસેથી પણ ડહાપણ શિખવું પડે છે. એટલે તેના કથનમાં પણ કાંઈ બ્યાજખી-ગેરચ્યાજખી છે કે કેમ, એ જોવું જોઈએ. તું જ વિચાર કર કે, ગરજ તને છે કે જગદીશના છોકરાને છે ? તેની જો પિતૃ-ત્રણ ફેડવાની કચ્છા હોત, તો તે આટલા દિવસમાં તને આવી મળ્યો હોત. તું અહીંયાં છે એ પણ તે જાણે છે. આવી સ્થિતિમાં જો આપણે જ યાચકવૃત્તિથી તેની પાસે જઈ તેને નિમંત્રણ કરીશું, તો તે અર્થાત્ જ ધણી મુદત આગશે. વાડ તેને મુદત આપી, તો પણ પૈસા તો આવશે નહિ જ; પરંતુ ઉલટ કેટલાંક વર્ષ માત્ર નફામાં જશે. આથી સમાજ-પ્રતિષ્ઠા

જેવું જે પુણ્યકાર્ય તે તારા મનમાં ધારી રાખ્યું છે, તે માત્ર નકામું જશે. ”

વિજયા કાંઈ જ બોલી નહિ. તે સ્તબ્ધ બેસી રહી હતી. પરંતુ તેની તે મુગ્ધતા જ રાસબિહારીને બચપ્રદ લાગી. તે તેને પ્રસન્ન કરવાના ઉદ્દેશથી બોલ્યો, “ કોર્ટ-દરબારમાં ચાલતાં કામ કાંઈ ચોરી-છૂપીથી ચાલતાં નથી. એટલે તે હકીકત તેના જાણવામાં આવે, અને તેટલી મુદતમાં તે જે આપણને મળવા આવશે, તો પછી બીજાં કાંઈક વર્ષ વાટ જોવી કે કેમ, તે આપણે ડરાવીશું. ”

આનો પણ વિજયાએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. ઉલટી, તેના ચહેરા પર વિષણુતા પ્રસરેલી જણાઈ. પોતાનું કોઈ પણ જાતનું કથન વિજયાના ધ્યાનમાં ઉતરતું નથી, એ તુરત જ રાસબિહારીના લક્ષમાં આવ્યું. આટલા દિવસોમાં રાસબિહારીએ આજ વિજયાને ઝોળખી. વિજયા જે કે ઉમ્મરમાં નાની હતી, તો પણ પોતે આ સંપત્તિની માલિક છે અને રાસબિહારી તથા વિલાસ એ આપણા હુકમના ચાકર છે, એ વાત એ છોકરી સારી રીતે સમજે છે, એ રાસબિહારીના લક્ષમાં આવ્યા શિવાય રહ્યું નહિ. અત્યાર સુધી તે એમ ધારતો હતો કે, આ છોકરી આપણી જ મુઠીમાં છે; પણ હવે તે સમજ્યો કે એ આપણો ભ્રમ છે. એવી સ્થિતિમાં રખ્યર વિશેષ ખેંચવામાં કાંઈ અર્થ નથી, આવો વિચાર કરી તે બોલ્યો, “ હીક ત્યારે વિજયા, હું હવે જઈ છું. મારો સાંધ્ય ઉપાસનાનો સમય થયો. ” આમ કહી તે ઉઠ્યો અને પોતાના માર્ગે પડ્યો. પાછળ વિલાસ તો તેવો જ બેસી રહ્યો હતો. વિજયા પણ ક્ષણવાર મુગ્ધ બેસી રહી હતી. પછી તેણે લખવાના ટેબલ પાસે બેસી વિલાસને કહ્યું, “ મારે

કેટલાક પત્રો વિગેરે લખવાના છે; એટલે તમારે બેસવું હોય તો અહાર જઈને બેસો. ”

વિલાસ ખશિયાણો પડી બોલ્યો, “ આપ લખવા બેસો; મારે પણ ઘેર જવું જોઈએ. ”

શિષ્ટાચાર માટે વિનંત્યાએ કહ્યું, “ ચહા મંગાવું કે ? ”

“ ના, કંઈ જરૂર નથી. ” આમ તિરસ્કારપૂર્વક કહી વિલાસ ચાલતો થયો. તે ગયા પછી વિનંત્યાનો જીવ પણ જરા નીચે બેઠો.

પ્રકરણ ૬.

દિલ્હા, ફૂલપુર અને રાધાપુર એ ત્રણ જો કે જૂદાં જૂદાં ગામ હતાં; પરંતુ તે એકમેકની એટલાં બધાં પાસે હતાં કે, એક જ ગામના જણે તે ત્રણ ભાગ હતા; અને એથી જ તે ત્રણે ગામનાં લોકનો એકમેક સાથે ઘાડ વ્યવહાર ચાલતો હતો. સ્વર્ગવાસી જગદીશપ્રાબુનું ઘર સરસ્વતીની પેલી બાળુ હતું અને આ બાળુ વનમાલીનો જમિનદારી ઠાકને મોટો ભવ્ય બંગલો હતો અને તેની આસપાસ બાગબગીચો પણ મોટો હતો. જગદીશનું ઘર જો કે એક બિલ્લુકનું ઘર હતું ખરું; તથાપિ, તે એક જુની પદ્ધતીનું ઘણું જ મોટું ઘર હતું; અને તેની આસપાસ સુંદર આંબાવાડીયું હતું અને વચમાં વચમાં ઉંચી ડોહી કરી બેનારાં તાડમાડનાં પણ ઝાડ હતાં. વળી તેનાં બેતરની જમિન પણ એ ઘરની પૂર્વ બાજુએ

જ સધળી આવેલી હતી. વનમાલીના બંગલાની અગાશીમાંથી ઝાડ-
 ઝુડપાંમાં ગડપ થએલું જંગલીઆખૂતું ધર સહજ જણાતું હતું. પરંતુ
 તે આસપાસની ધાડી ઝાડીને લીધે સ્પષ્ટ જણાતું નહોતું. સરસ્વતી
 એ જો કે નાની નદી હતી, ઉન્હાળામાં તો તેમાં ધણી જ ઝીણી
 ધારા વહેતી હતી; પરંતુ, અત્યારે વર્ષાઋતુ તુરતની જ સમાપ્ત થઇ
 હોવાથી તેમાં ધણું પાણી હતું. ધણે દૂર આ નદીપર એક પથરનો
 પૂલ હતો. પરંતુ ઉપરનાં ત્રણે ગામના ખેડૂત કોડો સૌ કોઇને જવા
 આવવાને પાસે પડે એટલા સારૂ આ નદીપર દર સાલ વાંસનો એક
 નાનો પૂલ બાંધતા હતા અને તે પ્રમાણે હોણુ સાલ પણુ બાંધેલો હતો.
 આ પૂલ તરફ જવા માટે ખેડુતોની મંડળીએ એક સારો પગરસ્તો
 પણુ તૈયાર કર્યો હતો. પરંતુ તેમ દરી નદીના કાંઠાપરનો ધાસનો
 લીલો રંગ દૂર કર્યો નહોતો. પગરસ્તેથી બહાર ફરવા જવા માટે
 વિજયા આજે વૃદ્ધ નોકર દુનૈયાતિવારીને સાથે લઇ તે પૂલ તરફ જતી
 હતી. સૂર્ય પશ્ચિમ તરફનાં જંગલની બાજુએ વળ્યો હોવાથી ઝાડોની
 આડમાંથી આરકત વર્ણુનાં ફિરણો વચમાં વચમાં વિજયાના મુખપર
 આવી પડતાં હતાં. આખી જીંદગી શહેરમાં વીતી હોવાથી, વિજયાને
 આ સર્વ દેખાવ ધણો આનંદપ્રદ લાગતો હતો. ધણી જ જલદીથી
 તે પેલા વાંસના પૂલ પર આવી પહોંચી. અહીંથી દિધડા ગામ ધણું જ
 પાસે હતું. પરંતુ, વિજયાને તે ગામની કાંઈ પણુ ખબર નહોતી. પાસે
 જ નદીના કાંઠે એક નાનકડો ધાટ બાંધેલો હતો. અને પાસેથી
 પીંખાના ઝાડના થડને અઢેલીને સિંદૂર ચોપડેલો એક પથર પણુ ત્યાં
 મૂક્યો હતો. ધીમે ધીમે વિજયા તે ધાટપર ગઈ અને ત્યાંથી એ
 નાનકડી નદીની શોભા જોવા લાગી. ત્યાંથી થોડાક જ અંતરપર એક
 તરુણ માછલાં પકડતો ખેડો હતો. ધીમે ધીમે વિજયા તેની પાસે

જઠને ઉભી રહી. પોતાની પાછળ કોઈ આવે છે એવો તે તરુણને ભાસ થયો અને તેણે પાછું ફરી જોયું. જુએ છે તો જમિનદારીણ પોતે. તત્કષણે જ તેણે માછલાં પકડવાની કાઠી નીચે મૂકી વિજયાને સહારમ નમસ્કાર કર્યા. તરુણની તે સહારમ મુદ્રાથી કે પછી પશ્ચિમાઠાશે ધણી જ લાઘવી ચઢી હોવાથી, કાણુ જોણે, વિજયાનો ચરેરો તે તરુણને જોતાં જ ધણો લાઘ થયો. માછલાં પકડનારો આ તરુણુ ખીજો કોઈ નહિ, પણ પૂર્ણચંદ્ર ગંગોપાધ્યાય માટે દુર્ગાપૂજના સમારંભની પરવાનગી માગવા માટે આવેલો તેમનો ભાણેજ હતો. તે વિજયા પાસે આવી હસતો હસતો બોલ્યો, “ એ ખરું છે કે, સાયંકાળને સમયે ફરવા જવા માટે નદી જેવી આસ્હાદકારક જગા ખીજી કોઈ નથી; પરંતુ આ દિવસોમાં મેક્ષેરિયાની ખીક પણ ધણી જ હોય છે. આ બાબતમાં કોઈએ આપને સૂચના કરી હોય તેમ જણાતું નથી, ખરું ને ? ”

ડોકીથી નકાર દર્શાવી વિજયા થોડો વખત સ્તબ્ધ રહી. પછી તે હસીને બોલી, “ નદીકાંઠે ફરવાથી મેક્ષેરિયા થાય છે, એ હું જાણતી નથી; પણ આપ તો જાણો છો છતાં નદીકાંઠે જ બેઠા છો. જોઈ વાર, કેટલાં માછલાં પકડ્યાં છે ? ”

તરુણને એકદમ હસતું આવ્યું. તે બોલ્યો, “ આ વિદ્યામાં હું બહુ નિષ્ણાત નથી. બે બઢીથી બેઠો છું પણ બધાં મળી ચાર પાંચ માછલાં જ પકડ્યાં છે. મહેનતના પ્રમાણમાં મળુરી પણ પૂરતી પડી નથી. પણ કંઈ શું ? નકામાં બેસતાં વખત જતો નથી; એટલે સાયંકાળનો સમય આવા ઉદ્યોગમાં ગાળું છું. ”

વિજયા સહાનુભૂતિથી બોલી, “ અહીં આવ્યા પછી મારી પણ એવી જ દશા થઈ છે. વખત કેમ ગાળવો, એ જ સમજતું

નથી. મને લાગે છે, કે આપનું ઘર પૂર્ણબાળના ઘર પાસે જ હશે ?”

“ ના. હું કૃષ્ણપુરનો રહેવાસી નથી. હું દિધડા રહું છું. ”

દિધડા નામ સાંભળી વિજયા જિગ્ઝાસાવૃત્તિથી ઉતાવળમાં બોલી,
“ ત્યારે તો આપ જગદીશ બાળના ચિરંજીવ નરેન્દ્રનાયને ઓળખતા હશે ? ”

તરુણે માત્ર ડોકી હલાવી ‘ હા ’ કહેતાં જ વિજયા બોલી, “ તે કેવા શૂદ્ધસ્થ છે, એ આપ જાણો છો ? ” વિજયાએ આ પ્રશ્ન ઉતાવળમાં ક્યો ખરો, પણ તેમ કરવામાં સંક્યતાનો ભંગ થયો એમ તેને લાગ્યું અને તેથી તે થોડીક લજ્જિત થઈ. પોતાની બૂલ કેમ સુધારવી એનો વિજયા વિચાર કરતી હતી, ત્યાંજ તે તરુણ બોલ્યો, “ મેં સાંભળ્યું છે કે, કાંઈ કરજ બદલ આપે તેમનું ઘર બાર લઘ લીધું છે; હવે તેમની તપાસ શા કામની ? સૌ કાંઈ જાણે છે કે, આપે તેમનું ઘર-બાર સારા ઉદ્દેશ માટે જ લીધું છે. ”

“ હવે અમે તે અમારા તાબામાં લીધું નથી, ત્યાં જ એ વાત સર્વતોમુખી થઈ ? ”

“ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે, જગદીશ બાળએ કરેલો કરાર સર્વના જાણવામાં છે. તેમ તેટલા બધા પૈસા આપી છોડેલો ઘર-બાર છોડવે, એવી તેમની રિયતિ પણ કાંઈ સારી નથી. ”

“ ઘર કેવું છે ? ”

“ સાફ છે. તે ઘણું જ મોટું ઘર છે. જે કામ માટે આપે તે ઘર લીધું છે, તેને માટે તે ઘણું જ સાફ ઉપયોગી છે. આ સામેના આંબાવાડીયામાં જ તે ઘર છે. આપને વખત હોય, તો હું આપને લઈ જઈ તે દેખાડું. ”

“ના, આજ નહિ; ઘેર જતાં રાત્રિ પડે. વાર, મેં સાંભળ્યું છે કે, નરેન્દ્રનાથ ઈંગ્લાંડ જઈ ડાક્ટરની કાઈકે મોટી પરીક્ષામાં તેઓ ધણી સારી રીતે પાસ થએલા છે અને તે સંબંધમાં ત્યાંના લોકોએ તેમનાં ધણાં વખાણ કર્યાં પછી સાંભળ્યું છે. તો પછી તેઓ એકાદ મોટા સ્કોલરમાં ફાળામાં કાઢી ધંધો કેમ નથી કરતા ? એમ કરવાથી તેઓ પોતાના બાપનું કરજ સહજ ફેડી શકે.”

“પછી મેં એમ સાંભળ્યું છે કે, તેમનો ધંધો કરવાનો વિચાર નથી.”

વિજયા આશ્ચર્ય દર્શાવી બોલી, “એટલે ! તો પછી વિલાયત જઈ આટલી બધી મહેનત કાં વેડી, અને પૈસા પછી શા સાર અર્થા ? ગૃહસ્થ ધણા વિચિત્ર સ્વભાવના જણાય છે; અથવા તો આજસુ પછી હશે ?”

તરણે હસીને કહ્યું, “હશે પછી ખરા; પરંતુ મેં એમ સાંભળ્યું છે કે, વૈદ્યની કરતાં પછી જેનાથી લોકોપર વધારે ઉપકાર થાય એવી કાંઈ શોધમાં તેઓ છે. નાનાં નાનાં યંત્રના નમુના લઈ તેઓ હંમેશાં કાંઈને કાંઈ પ્રયોગ કરતા હોય છે.”

આ સાંભળી નરેન્દ્રના સંબંધમાં વિજયાના મનમાં સાહજિક જ આદર ઉત્પન્ન થયો. તે બોલી, “પછી, તેમનાં ઘર-બાર ગયા પછી તેઓ પ્રયોગ ક્યાં કરશે ? પછી તો તેમને પોતાના પેટ માટે પછી વૈદ્યનીના ધંધો કરવો પડશે ને ? હાં, ઠીક સાંભરી આવ્યું. વાર, તેઓ વિલાયત જઈ આવ્યા હોવાથી લોકોએ તેમને શું અલ્પિષ્ટ કર્યા છે ?”

“હા. મારા મામા પૂર્ણ બાબત અને તેમને કાંઈક સગાઈને

સંબંધ છે. પરંતુ, દુર્ગેત્સવ વખતે તેઓ પૂર્ણ બાળને ઘેર ગયા નહિ. પણ, તેઓ બહિષ્કૃત થયા છતાં લોકોમાં અને તેમનામાં પ્રેમભાવ માત્ર ઓછો થયો નથી; તેમ તેઓ ધરતી ક્યાંય બહાર પણ જતા નથી. પ્રયોગ કરતાં કરતાં કંટાળો આવે છે, તો ચિત્રો કાઢે છે.”

વાતો કરતાં કરતાં તે બન્ને પેલા વાંસના પૂલ પાસે આગાં હતાં. સૂર્ય છેક ક્ષિતિજ પાસે ગયો છે, એ જોઇ વૃદ્ધ નોકરે વિજયાને કહ્યું, “ દિવસ આથમી ગયો. ઘેર પહોંચતા સુધીમાં અંધારું થશે.”

તરુણે કહ્યું, “ અજવાળું છે તેટલામાં જ આપે ઘેર જવું સાર. કારણ કે, આ ભાગ આપનો સારી રીતે જાણીતો નથી.”

વિજયા હસી બોલી, “ હા. આપ થોડેક સુધી પહોંચાડવા આવો એટલે બસ. વાર, નરેન્દ્ર બાળનું ઘર લઇ લીધા પછી, તેમને તેમનાં સગાં સંબંધીઓ પાસે પણ આશ્રય મળશે નહિ ? ”

“ ના. ”

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં વિજયા બોલી, “ તો શું તેઓ કોઇને ત્યાં જવા ઇચ્છતા નથી, એ જ ખરું ? નહિ તો તેઓએ મારી પાસે આવી, ગમે તેમ કરીને પણ ઘર અને જમિન-જુમલાની બાબતમાં રદબદલી કરી હોત ! ”

“ પણ એ રદબદલીનો ઉપયોગ થશે કે નહિ એનીજ કદાચિત્ તેમને શંકા હશે. ”

“ ગમે તેમ હોય પણ પ્રયત્ન કરવો એ તેમનું કામ હતું. પિઠીબદ્ધ ધરમાંથી દેણદારને કાઢી મૂકવો એ શાહુકારના પણ જીવ પર

આવે છે. વાર, આપનો ચમને તેમનો ધણો ધાડો પરિચય હોય તેમ જણાય છે ? ”

તરણે આ પ્રશ્નનો કાંઈ જ ઉત્તર આપ્યો નહિ. પછી તે હસીને ખોલ્યો, “ ઠીક, હું હવે જાઉં છું. ” આમ કહી તેણે વિજયાને નમસ્કાર કર્યા અને ચપચપ પગલાં ઉપાડતો તે તરણ પગ રસ્તેથી તે પૂલ પર ચઢીને સામેના આંખાવાડીયામાં અદશ્ય થયો. વિજયા પણ પોતાના ખંગલા તરફ જતી હતી; પરંતુ તે વચમાં વચમાં પાછી વળી પેલા સદા પ્રસન્ન રહેતા તરણ તરફ જોતી હતી. ‘ આ તરણ કોણ ? ’ એ જ વાત એનું મન શોધતું હતું. ચાલતાં ચાલતાં થક નોકરે પૂછ્યું, “ માધ સાહેબ, આ બાબુ સાહેબ કોણ હતા ? ” વિજયા કાંઈજ ખોલી નહિ. તેનું મન તે જ પ્રશ્નમાં ગુંથાએલું હતું કે “ એ ગૃહસ્થ કોણ અને ફરી ક્યારે મળશે ? ”

પ્રકરણ ૭

“ હવે તેમ કરવું સારું નહિ, વિજયા ! ” બલાતકારે વાતસલ્ય આણી થક રાસબિહારીએ કહ્યું, “ છોકરી, અમે જ તેને નોટીસ આપી અને હવે અમે જ તે રદ કરીએ, તો ગામના ચાર લોક શું કહે તેનો તું જ વિચાર કર. ”

વિજયા ખોલી, “ તમે તેમને એક ચીઠી લખી બોલાવ્યા હોત તો પણ બસ થયું હોત. તેઓ માત્ર અપમાનની બીકથી જ મારી

પાસે નહિ આવતા હોય. ” વૃદ્ધ આંખો ખેંચી બોલ્યો, “ એમાં અપમાન શેનું ? ”

“ મારી ખાત્રી છે કે તેમને એમ લાગતું હશે કે આપણે તેમની વિનંતિ માન્ય કરીશું નહિ. ”

રાસબિહારી વિદુપ સ્વરે બોલ્યો, “ ઘણો માની જણાય છે ! અને વાર એટલાજ માટે આપણે તેની પાસે માયક વૃત્તિથી જવું જોઈએ ? ”

“ પણ કાકા, એમાં કંઈ આપણું જોડું દેખાય તેમ નથી. ખીજ પર દયા કરવા માટે તેની પાસે જવું એજ ઉદાર વૃત્તિનું લક્ષણ કહેવાય. ”

વિજયાના આ શબ્દો સાંભળી ડોસો ઘણા ધુંચવાડામાં પડ્યો. “ વાર, એમાં કંઈ જોડું નથી દેખાવાનું, એતો જાણે હું સમજી છું. પણ, પછી આપણી સમાજ-સંસ્થાપનાનું શું ? એ પુણ્ય કાર્ય શું છોડી દઈશ ? ”

“ ના; તેને માટે ખીજ કંઈ વ્યવસ્થા કરી શકાશે. ”

રાસબિહારી મનમાં ધણેજ ચીડાયો. પરંતુ તે બહારથી હસીને બોલ્યો, “ ખેટા વિજયા, તારા પિતા ઘણી સંપત્તિ મૂકી ગયા છે, એટલે ખીજ કંઈ વ્યવસ્થા કરવી એ તને કઠિણ પડે તેમ નથી. પરંતુ હું તને એમ પૂછું છું કે, મારું અને વિલાસનું કયન અમાન્ય કરી તે અનુભવા છોકરા માટે તારા હૃદયમાં આટલી બધી લાગણી કેમ છે વાર ? તારી દયાને પાત્ર થાય એવા ખીજ પણ પાંચ લોક આ ગામમાં છે. તે બધાને જ્ઞાનદાન કરવાનો વિચાર પડતો મૂકી તેના એકલાનાપર કેમ વાર તું એટલી બધી દયા દેખાડે છે ? ”

“કાકા, એનું કારણ મેં તમને પહેલેથી જ કહ્યું છે કે પિતાજીની આજ્ઞા અને તે પણ મૃત્યુ-શય્યાપરની. વળી—”

“ વળી—શું ?

એમ કહેવાનું વિનયની છેક જીભના ટોચે આવ્યું હતું કે, નરેન્દ્ર ડૉક્ટરીનો ધંધો ન કરતાં બીજા કોઈ લોકોપયોગી કાર્યમાં ગુંથાયો છે; પરંતુ, પકડો ડોસો તે વાત મસ્કરીમાં ગણી કાઢશે એમ સમજી વિનયા ખોલી, “ વળી મેં એમ સાંભળ્યું છે કે, તે વિલાયત જઈ આવેલો હોવાથી ગામના લોકોએ તેને બહિષ્કૃત કરેલો છે. એટલે, આપણે પણ જો તેને તેના ઘરની બહાર કાઢીશું તો તેને ગામમાં ક્યાંય પણ આશ્રય મળશે નહિ. ખરેખર ‘ગૃહહીન’ એ શબ્દ જ મારા અંતઃકરણને હચમચાવી નાંખે છે. ”

ડોસાએ જેમ તેમ સહૃદયતા એકઠી કરી બની શક્તા મધૂર સ્વરે કહ્યું, “ બેટા વિનયા, તારી આ આવી તરણ વયમાં બીજાનું દુઃખ જોઈ જો તને આટલું બધું કષ્ટ થાય છે, તો પછી મારી આવી વૃદ્ધાવસ્થામાં મને કેટલું કષ્ટ થતું હશે એનો તુંજ વિચાર કરી જો. વળી આવા અપ્રિય કર્તવ્યમાં હાથ નાંખવાનો આ કંઈ મારા પર પહેલો જ પ્રસંગ નથી. મારા અંતરમાં જે દયા છે તે બીજા કોઈના પણ અંતરમાં નહિ હોય. પરંતુ તેથી હું કાંઈ કર્તવ્ય-બ્રહ્મ ચક્રાંશ નહિ. અંતઃકરણમાંની ઉદાર વૃત્તિ સાથે કર્તવ્યનો કાંઈ પણ સંબંધ નથી. વનમાલોએ મારા માથાપર જે જવાબદારી નાંખી છે, તે મારે મરતાં સુધી સંભાળવી જોઈએ. વિનયા, એ કઠોર કર્તવ્યની તને કલ્પના પણ નહિ હોય; અને એટલાજ માટે હું એમ કહું છું કે, તારે જો તેના પર નિરર્થક દયા કરવી જ હોય,

તો મને પ્રથમ આ જવાબદારીના કર્તવ્યમાંથી મુક્ત કર. કે, જ્યાં મને મિત્રદ્રોહનું પાતક તો લાગે નહિ. ”

‘ મિત્રદ્રોહ ’ આ શબ્દ વિજયાના કાળજમાં ખુંખ્યા શિવાય રહ્યો નહિ. પોતાના પિતાની ઉદાર કર્તવ્યપરાયણતા તેની સારી બાળપણી હોવાથી, ખરેખરે મિત્રદ્રોહ ક્યો એ તે સારી રીતે સમજતી હતી. અને એથી નરેન્દ્રના સંબંધમાં તેનું મન અધિક દ્રવીભૂત થયું. ઉમ્મરના પ્રમાણમાં વિજયા કરતાં પોતાને વધારે દુઃખ થાય છે, આવો ડોસાનો હિસાબ સાંભળીને તો તેનું મન અધિક સંશયગ્રસ્ત થયું. તે સમજી ગઈ કે રાસપિહારી નિરુપાય થએલી પોતાની પીઠપર આ એક કઠોર પ્રહાર કરે છે; પરંતુ, તે બિચારી મનપરનો મજુનો બોલે ફેંટી દઈ તે ડોસા સાથે સ્પષ્ટ બોલવાની હિમ્મત કરી શકતી નહોતી. તેમ, તેનું તરુણ કાર્તિક-સોલુપ મન આહ્વાનદિરના ચક્ષુનો લોભ છોડવાને પણ કબ્જત થતું નહોતું. દયા, લોભ અને બીતિ એ ત્રણે તેને દુઃખ આપતાં હતાં. રાસપિહારી મૂગો બેઠો હતો, વિજયા પણ મૂગી બેઠી હતી. તે બિચારીને સ્મૃતું નહોતું કે, ડોસાને શું કહેવું. પણ એટલું તો ખરું કે એ ડોસાના સંબંધમાં તેના મનમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ અને તે સાથેજ વિશ્વાસવિહારીના સંબંધમાં તેને તિરસ્કાર લાગવા માંડ્યો.

રાસપિહારીના માથાના વાળ કાંઈ એમને એમ પાકી ગયા નહોતા. પરંતુ તે ઉમ્મરના ભારથી પાડ્યા હતા અને ઘણા ખરા તો સમૂગમાં ખરી પડ્યા હતા. એટલે વિજયાની આ સ્તબ્ધતા જો તે ડોસાને ઘણી જ ચિંતાજનક લાગે તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ગમે તેમ પણ વિજયા માલીકણ છે, એટલે તેના હુકમને વખત પર સોજે સોજે આના ‘ જો હુકમ ’ કરી માન્ય રાખવો અને હાથથી કામ

કરતાં માત્ર ચાર આઠ આની ભાગ સધાયો તો બસ છે, આવું મુત્સ-
દીપણું રાસખિહારીને કોઇએ શીખવવા જવું પડે તેમ નહોતું. વિજયા-
ની સ્તબ્ધતા એજ તેની અનુભૂતિ છે, આમ વિજયાના લક્ષમાં
આણવા માટે રાસખિહારીએ હસતાં હસતાં વંસલતાથી કહ્યું, “છોકરી,
તારી વસ્તુ તું પોતેજ લોક-કલ્યાણ માટે દાન કરે તો તેમાં હું શા
માટે આડે આવું ? એટલા માટે વિલાસ પણ જે આટલો બધો
પરિશ્રમ કરે છે, તે કાંઈ સ્વાર્થ માટે કે માનાપમાન માટે નહિ, પરંતુ
માત્ર કર્તવ્ય તરીકે છે. એક દિવસે કે જ્યારે મારી સંપત્તિ અને તારા
પિતાની સંપત્તિ એકત્ર થઈ તમે બન્નેના હાથમાં આવશે, ત્યારે આ
ડોસાની સલાહ-મસલતની ગરજ તમને બન્નેને પણ પડશે નહિ. મારી
પણ એજ ઇચ્છા છે કે, તમે બન્નેમાં મતભેદ ન હોવો જોઈએ.
પતિના કોઈ પણ કૃત્ય માટે તારા મનમાં શંકા આવતી નથી, અને
તારે તેના પર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, આટલુંજ મારે જોવાનું છે. દાન
કરવું, દયા કરવી એ બધું વિલાસ સમજે છે, હું પણ સમજું છું.
પણ એ દાન-દયા અપાત્રે થતાં જોઈએ નહિ એટલીજ બાબત
મારે તારા લક્ષમાં આણવાની છે. હવે સમજી છોકરી, કે અમે
જગદીશના છોકરાપર થોડી પણ દયા દેખાડવા માટે કેમ કષ્ટાહ નથી
અને તે પણ દયાને કેમ પાત્ર નથી ? ”

આવો પ્રશ્ન કરી ડોસો વિજયાના મુખ સામું હસતાં હસતાં
જોવા લાગ્યો. આ આવા ગંભીર ઉપદેશની વિરુદ્ધ તકરાર પણ શી
કરવી ? બિચારી વિજયા ચૂપ બેસી રહી. અને તેની આવી સ્તબ્ધતા
જોઈને જ ફરી રાસખિહારી મનમાં ચમક્યો. તે ફરી હસતાં હસતાં બોલ્યો,
“ વિજયા, જો કે વિલાસ તારા જ જેટલી ઉમ્મરનો છે ખરો; પરંતુ

તેની દૂર દાંષ આશ્ચર્યકારક છે. આ જમિનદારીનું કામ કરતાં કરતાં મારા વાળ ધોળા થયા; પરંતુ એકાદ વખતે એવી અડચણ આવી પડે છે કે મને પણ કાંઈ સુઝતું નથી. અને એવે વખતે વિલાસ તેના એવો કાંઈ તોડ સુચવે છે, કે ખરેખર જ મને તેની બુદ્ધિ માટે બધું નવલ ઉપજે છે. ”

બાપે પોતાના પુત્રનાં આવી રીતે સ્તુતિસ્તોત્રો ગાવા માંડ્યાથી વિજયાનું મન કંટાળી ગયું. રાસબિહારીને પણ તે બાબત બીતિ-જનક લાગી; એટલે આજ આટલું જ બસ છે, આવો વિચાર કરી ટેબલ પર મૂકેલી લાકડી લઈ તે ઉઠ્યો અને બોલ્યો, “ વાતોમાં ને વાતોમાં ચાર વાગી ગયા. ચાલ હવે હું જઈ છું. આ સમાજ-પ્રતિજ્ઞાની ખટપટમાં વિલાસનું મન હમણાં એટલું બધું ગુંથાઈ ગયું છે કે તેને ખાવું-પીવું પણ સુઝતું નથી. નિરાકાર પરબ્રહ્મ પાસે મારી એટલી જ પ્રાર્થના છે કે, તમે બન્નેના હાથે સમાજ સ્થાપન થએલો હું મારી આંખોએ જોઉં. ” આમ કહી ડોસાએ આકાશ સામું જોયું અને બ્રહ્મને ઉદ્દેશીને બે ત્રણ વખત નમસ્કાર કર્યા. આ ભક્તિનું નાટક સમાપ્ત કરી ડોસો લાકડી ટેકતો ટેકતો ચાલવા લાગ્યો. તેનું મન તેને ખાતું હોવાથી ચાલતાં ચાલતાં તે, વિજયાને સંભળાય એવી રીતે બોલ્યો, “ જગદીશના છોકરાનું આ કેવું અભિમાન ! એક વખત તો તેણે આવી મળી જવું હતું. અંહી ! આપસે બેટા સવાઈ-આવું જ આ નરેન્દ્રની બાબતમાં જણાય છે ! ” આમ બડબડતા ડોસાની સ્વારી ધર બહાર નિકળી.

આ બનાવથી વિજયા ફેટલી બધી વાર સુધી સંત્રસ્ત થઈ બેસી રહી હતી. મનને સાફ લગાડવા માટે શું કરવું એનો તે વિચાર

કરતી હતી, ત્યાં ગઈ કાલનો પેલો નદીકાંઠાનો રમ્ય દેખાવ તેના મનને પોતા તરફ ખેંચવા લાગ્યો. તુરત જ તેણે બહાર જવાનો પોષાખ પહેર્યો અને પોતાના વૃદ્ધ નોકરને સાથે લઈ તે કાલના ઠેકાણે રરવા ગઈ. બરાબર તે જ ઠેકાણે કાલનો પેલો તરુણ માછલાં પકડતો બેઠો હતો. જાણે કે તેના તરફ પોતાનું લક્ષ જ મથું નથી, આવો ડાળ કરી વિજયા પાસેના પગરસ્તેથી જતી હતી. જોઈએ, આજ તે જ પ્રથમ આપણી સાથે બોલે છે કે નહિ, આમ તે અજમાવવાની હતી; પણ, એટલામાં જ સાથેનો નોકર તે તરુણને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, “ નમસ્કાર બાબુલાલેબ. કેમ, કાંઈ શિકાર મળ્યો કે ? ”

તરુણ પાછળ ફરી જુવે છે તો વિજયા અને કનૈયા તિવારી. તે તુરત જ ઉઠ્યો અને વિજયાને સહાસ્ય નમસ્કાર કરી બોલ્યો, “ વાહ ! જન્મભૂમિ પર આપનો ઘણો પ્રેમ હોય તેમ જણાય છે. ગરીબ પ્રજાજન મેલેરિયાનું દુઃખ કેવી રીતે ભોગવે છે, એનો અનુભવ લેવાનો આપનો વિચાર છે કે શું ? ”

તરુણની તે સહાસ્ય મુદ્રા, તેની વિવેકી છૂટ, તેનો મોઠો અવાજ અને તેનું સૌજન્ય એ વિજયાને ખરખર જ ઘણા આકર્ષક લાગ્યાં. માત્ર એક બે વખતના મેળાપથી જ જાણે કે તેનો અને પોતાનો ઘણા દિવસનો પરિચય છે, આમ જ તેને લાગ્યું અને તેનો ચહેરો અધિક આરક્ત થયો. તેને જ એમ લાગ્યું એમ નહિ, પરંતુ સાથેના વૃદ્ધ નોકર કનૈયા તિવારીને પણ તે તરુણ બાબુ પર એકદમ સ્નેહ થયો. આ વખતે તે તરુણને શું કહેવું તે જ વિજયાને સુઝ્યું નહિ. છતાં તે હસીને બોલી, “ નદીને કાંઠે આપ તો રોજ હિંડતા ફરો છો; છતાં આપ કેમ મેલેરિયાનું દુઃખ ભોગવતા જણાતા નથી ? ”

“ ડૉક્ટરે એ દુઃખ પોતાની સવડ પ્રમાણે ભોગવવું જોઈએ-
ઉતાવળથી—”

તે તરુણ આગળ બોલવા જતો હતો ત્યાં વચમાં જ વિજયા
બોલી ઉઠી, “ આપ શું ડૉક્ટર છો ? ”

વાત કરતાં ધણો જ ધસરી પડ્યો હોવાથી તરુણની સ્થિતિ
ધણી અત્યંતકારિક થઈ હતી. વિજયાને શો જવાબ આપવો એ તેને
સુઝ્યું નહિ. પરંતુ, એટલામાં તે પોતાની બાજુ સંભાળી લેવા માટે
બોલ્યો, “ તેમ નહિ. એ તો હું એક મોટા ડૉક્ટરનો પડોસી છું.
એટલે મેલેરિયાની મને ઓછી ખીક છે. ”

વિજયા હસીને બોલી; “ આપ માત્ર પડોસી જ છો, એમ
જણાતું નથી. પરંતુ આપની અને તેમની ધણી સારી ઓળખાણ
હોય તેમ જણાય છે. મેં આપને કાલે જે કાંઈ કહ્યું હતું, તે બધું
આપે તેમને કહ્યું લાગે છે ? ”

તરુણને પણ હસવું આવ્યું. તે બોલ્યો, “ તેમાં કહેવા જેવું
નવીન કાંઈ જ નહોતું. સૌ કોઈ પોતાને કર્તવ્યશીલ અને હતભાગી
કહે છે, એ તેઓ ક્યારનાયે જાણે છે. બોકો કહે છે, ત્યાં પછી તમે
કહો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? તો પણ માફ ધારવું છે કે, તેઓ એકાદ
દિવસે તમારી મુલાકાત લેવાનો પ્રયત્ન કરશે ખરા. ”

વિજયાએ કહ્યું, “ મારી મુલાકાત લેવાથી ફાયદો શો ? અને
વાર, મેં તો તેમને ક્યારેય પણ હતભાગી કે કર્તવ્યશીલ કહ્યું
નથી. ”

“ પણ તેમ કહેવાને ખરેખર જ કાંઈ હરકત નથી. ”

“ કેમ વાર ? ”

“ ધર-આર વિનાનાને સૌ કોઈ હતભાગી કહે છે, હું પણ કહું છું. કોઈ મોઢાપર કહે છે, કોઈ પાછળ કહે છે. ”

“ ત્યારે તો આપ તેમના ધણા સારા સ્નેહી છો. ”

“ ખરેખર જ, હું તેમનો ધણો જૂનો દોસ્ત છું. એટલું જ નહિ પણ તેમને માટે હું પણ તમને વિનંતી કરવા સારૂ આવ્યો હોત; પરંતુ, તેમનું ધર બેવાનો તમારો સદ્દેશ જાણ્યો એટલે આવ્યો નહિ. બ્રાહ્મભંદિર ! વાહ ! હેતુ ખરેખર જ ધણો સારો છે. ”

હવે આગળ શું બોલવું એ વિજયાને સુઝતું નહિ. વાતમાં ને વાતમાં તે ત્રણે જથ્થુ નદીના કાંઠાથી ધણેજ દૂર ગયાં હતાં. કેટલેક દૂર આવેલા પગ રરતેથી દસ વીસ બેડુતો દિધડા ગામ તરફ જતા હતા, તેમના તરફ આંગળી કરી વિજયાએ પૂછ્યું, “ પેલા બેડુતો ક્યાં જાય છે ? ”

“ તેઓ નરેન્દ્રબાજૂની શાળામાં શિખરા માટે જાય છે. ”

વિજયા આશ્ચર્યથી બોલી, “ એટલે ! તેમાં તો કેટલા વૃદ્ધ પણ છે. શું એમને કાંઈ શી આપવી પડતી નહિ હોય ? ”

“ ના. કર્તવ્યશૂન્ય મનુષ્યના સઘળા ઉદ્યોગ પૈસાના હેતુ શિવાય આશ્વે છે. વળી એ શિક્ષણ કાંઈ ઉપયોગી કહીએ તો તેમ પણ નથી. નથી ખગોલ જ્ઞાન, નથી ઇતિહાસ, નથી બીજા ગણિત, નથી તત્ત્વજ્ઞાન-કાંઈ જ નથી ! માત્ર બેટીનું અને વણાટનું શિક્ષણ. પેટ ખરાય એટલો રોટલો કેમ પેદા કરવો અને શરીર ઢંકાય એટલું વસ્ત્ર કેમ તૈયાર કરવું, એ તેમને શિખરાય છે. વાર એ શિક્ષણ માત્ર

મોઢેથી કે સ્નેહ પેનથી આપવું, તો તેમ પણ નથી. નરેન્દ્રનાથ પોતે તે ખેડુતોને ખેડી દેખાડે છે અને વણી પણ દેખાડે છે. અંહ ! છેક જ કર્તવ્યશૂન્ય અને હતભાગી ! એ શાળામાં કેટલાક ધરડાઓ પોતાના છોકરાઓને લઇને આવે છે અને તે સધળા એક જ વિષય શિખતા હોય છે. એ શાળા જોઇ તમને ધણી મઝા પડશે. જરૂર એકાદ દિવસ આવો.” આમ કહી આ તરુણ વિજયા સામું જોઇ મોઢેથી હસવા લાગ્યો.

આ તરુણે નરેન્દ્રનાથની આ એક મસ્કરી જ કરી. પરંતુ વિજયાનું અંતઃકરણ તો તે સાંભળી દ્રવી ઉઠ્યું. પોતાનું બ્રાહ્મ મંદિર અધિક ઉપયોગી કે નરેન્દ્રનાથની આ શાળા અધિક ઉપયોગી, એ વિજયા દરાવી શકી નહિ. તેને તે શાળા જોવાની અનિવાર્ય ઇચ્છા જિપ્ન થઇ. પણ, તેવી જ દાખી રાખી વિજયા ખોલી, “નરેન્દ્રનાથ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ખેતીનો વિષય શું ધરમાં શિખવે છે ?”

“ના ના. તેઓ તે વિષય ખેતરમાં પોતાને હાથે માટીમાં કામ કરી શિખવે છે. ખેતરમાંની માટીને તેઓ અન્નપૂર્ણા માને છે. તેઓ એમ કહે છે કે, અંતઃકરણપૂર્વક તેની આરાધના કરવાથી તે પોતાના ભક્તોપર પ્રસન્ન થાય છે. તેમના શિષ્યવર્ગે તૈયાર કરેલો પાક આપ જોશો તો આપને પણ ઘણો આનંદ થશે.”

આ સર્વ હકીકત સાંભળતાં વિજયાનો ચહેરો ગંભીર અને વિચારમગ્ન થતો હતો. ક્ષણવાર વિજયા કાંઈ જ ખોલી નહિ. તેના અંતઃકરણમાં ક્યાંયથી પણ શરમ આવતી હતી. પરંતુ, તેનું કારણ શું એ માત્ર તેના લક્ષમાં આવતું નહોતું. વિજયાને મૂઝી મૂઝી

ચાલતી જોઈ તે તરફ જોયો, “તેમનું ઘર આપ બાહ્યમંદિર માટે
 સેવાનાં છે, એટલે એવા પુણ્યકૃત્યની આડે આવવા કું ઇચ્છતો
 નથી. પણ જે કેટલીક થોડી વીધાં જમિન ખેતીની જાળા
 માટે વપરાય છે, તેટલી જો આપ ઇચ્છો તો સહજ છોડી
 આપે ખરાં ને?”

આ પ્રશ્ન તરફે સહજ અને હસતાં હસતાં ક્યો હતો; પરંતુ,
 સ્ત્રી વિજયાનો ચિંતાઓત અધિક વધ્યો. તે સાચકૃત્તિથી બોલી,
 “તેમને માટે એટલી રદબદલ કરવાનો આપને શા અધિકાર છે?”

આમ કહી, તરફના સહાય ચહેરામાં કંઈ દરક પડે છે કે
 કેમ એ વિજયા છાની માની જોવા લાગી. પણ તેવો દરક થયેલો
 કંઈ તેને જણાયો નહિ. હાલ તે તરફ કંઈ પણ જાતનો સંકોચ ન
 દર્શાવતાં બોલ્યો, “એ અધિકાર આપવામાં મહત્ત્વ નથી, પણ સેવામાં
 મહત્ત્વ છે. સાઈ કાર્ય કરવાનો અધિકાર મનુષ્યને જન્મથી જ
 ભગવંત તરફથી પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે તેટલા માટે હાથ પસારવાનું
 કારણ નથી. મારી વિનંતિ સાંભળી આપનું મન ત્રસ્ત થયેલું જણાય
 છે; પણ આપે તે માન્ય કરી હોત, તો તેમાં કોનો શયદો થયો
 હોત? ગરીબ બિચારા ખેડૂતોના. અમારા જાતમાં દરિદ્રને ભગવંતનું
 જ સ્વરૂપ કહેલું છે અને એટલા માટે બિહુકની સેવાને અમે
 નારાયણની જ સેવા માનીએ છીએ. આ સેવા કરવાનો અધિકાર
 સર્વને છે. એટલે તે નરેન્દ્રનાથ પાસે જા માટે માગવો જોઈએ !”

આમ કહી તરફ હસવા લાગ્યો. વિજયા હસવા જેવું કરી
 બોલી, “પણ, આપના તે રોડી અહીંયાં કંઈ કાયમના રહેવાના
 નથી ને?”

“તે ખરૂં. પણ, તેમનું કાર્ય તો ચાલુ જ રહેશે. કદાચિત્ તેઓ એ કામ મારાપર પણ નાંખે.”

વિજયાને સાહજિક જ હસવું આવ્યું. તે બોલી, “મેં પહેલેથી જ તેવું અનુમાન કર્યું હતું.”

“તેમાં દાંધ આશ્ચર્ય નથી. પૂર્વ કાળમાં એવાં કામો જમિનદારો કરતા હતા અને તેટલા માટે તેઓ બ્રહ્મોત્તર જમિન આપતા હતા. તેમનું જ અનુકરણ કરવાને આપને દાંધ હરકત નથી.” આમ કહી વળી તરણ હસવા લાગ્યો. પોતે પણ એ વાત હસવામાં જ ઉડાવવી આમ વિજયાને થયું. પણ તેન કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહિ. તરણનું સરળ હાસ્ય તેનું અંતઃકરણ હચમચાવી પછી વાતાવરણમાં બળી ગયું. વિજયા બોલી, “આપ જો એટલું સમજો છો, તો પછી આપ જ આપના મિત્રને કેમ આશ્રય આપતા નથી?”

“પણ, હું દાંધ અહીં રહેવાનો નથી. સાત આઠ દિવસ પછી અહીંથી બીજા બાળુ જવાનો છું.”

આ તરણ અહીંથી બીજો જવાનો છે, એ સાંભળી વિજયાનું અંતઃકરણ ખમચાયું. તે બોલી, “પણ ઘર આજ ગામમાં છે, એટલે વારંવાર અહીં આવવું પડશે જ ને?”

“ના. હું હવે ઘણું કરીને પાછો આવીશ નહિ.”

હવે તો વિજયાના ચિત્તપર વાદળ જ શરૂ થયું. હવે એ સંબંધમાં અધિક તપાસ કરવાનું દાંધ કારણ નથી, આમ તેને લાગ્યું; પણ તેનું મન માન્યું નહિ. તેણે પૂછ્યું, “આપનું ઘર-માર સંભાળનાર કોઇ હશે જ ને?”

“ કોઈ જ નહિ. ”

“ તો પછી આપનાં મા-આપ, ભાઈ—”

“ મારે કોઈ પણ નથી, મા, આપ, ભાઈ, ખૂબ કોઈ જ નથી.

અરે ! વાતમાં ને વાતમાં તો છેક તમારા ધરપાસે આવી પહોંચ્યો. ઠીક, ચાલો ત્વરે, નમસ્કાર ! હવે હું જઈ છું. ”

દુનિયામાં જેને કોઈ જ નથી, તે તરુણના સંબંધમાં વિજયાનું અંતઃકરણ દ્રવી આવ્યું; એથી જ કે શું કોણ જાણે, તેને તરુણના ચહેરા સામું જોવાનું ધૈર્ય થયું નહિ. તે નમસ્કાર કરી પાછો ફરે છે, એટલામાં વિજયા બોલી, “ધર પાસે આવ્યા છો, તો અંદર આવી થોડુંક બેસી અને પછી જાઓ. ”

“ આજ મને ક્ષમા કરો. ધેર જતાં મને રાત પડી ગય. નમસ્કાર. ”

પ્રતિનમસ્કાર કરી વિજયા શરમાયા જેવું કરી બોલી, “ આપ આપના મિત્રને એક વખત રાસબિહારી બાળૂને મળવા મોકલી શકશો કે ?

તરુણે આશ્ચર્યથી કહ્યું “ તેમની પાસે શા માટે ? ”

“ મારી સઘળી જમિનદારીની વ્યવસ્થા તેઓજ જુએ છે. ”

“ તે હું જાણું છું. પણ, તેમની પાસે જવાનું આપ કેમ કેમ કહો છો ? ”

આ પ્રશ્નનો વિજયાએ કાંઈ જ ઉત્તર આપ્યો નહિ, તે બંગલાના દરવાજા પાસે સ્તબ્ધ જેવી ઉભી હતી. તરુણે હસીને કહ્યું, “ ઠીક, હું જઈ છું. ધેર જતાં રાત પડશે. ” આમ કહી તેણે ફરી નમસ્કાર કર્યા અને તેજ પગ રસ્તે તે અપયય ચાલવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૮.

બંગલાની પાછલી બાજુ ઘણી નકામી જગા પડી હતી અને તેમાં આંખાનાં, આંખલીનાં અને થોડાં નારીએલનાં ઝાડ હતાં. તે એક નાનું જંગલ જ હતું, એમ કહ્યું હોય તો ચાલે. આ જંગલની આસપાસ લોખંડી તારની વાડ હતી એટલું જ માત્ર વિશેષ. એ વાડને લગતા જ નાના દરવાજા પાસેથી તે તરણ પાછો ફર્યો હતો. તે તરણ પાછો ફર્યા પછી વૃદ્ધ કનૈયા તિવારીએ કહ્યું, “માઈ, આમ ઠંટાકુંટામાંથી બંગલામાં જવા કરતાં ચાલો મોટે રસ્તેથી જઈએ.”

વિજયા વિચાર-મગ્ન હોવાથી એ શબ્દ તેના કાને ગયા જ નહિ. તે જંગલમાં થઈને જ બંગલા તરફ જવા લાગી. આ તરણના સંબંધમાં તેના મનમાં અનેક વિચાર આવતા હતા. વિશેષતઃ જે બામતોથી તેનું મન ઘણું જ વ્યગ્ર થયું હતું. તેને અને પોતાને આટલી વાતચિત થઈ છતાં, કઈ શરમે વચમાં જ આવીને તેનું નામ પૂછતાં હરકત કરી, એ હળુ પણ તેના લક્ષમાં આવ્યું નહોતું. નારી-હૃદય માત્ર શાલીનતાથી જ આટલું બધું દુર્બલ હોય, એનું તેને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. વાર, તે જે દિવસ પછી પરગામ જવાનો છે એમ બોલ્યો; પણ તે કયા ગામે, એ તેને પૂછવાનો સો વખત વિચાર કર્યો, પણ શરમે તે વિચાર તોડી પાડ્યો. કાણ જણે જીભની અને શરમની આજ આટલી બધી મૈત્રી કેમ જામી હતી ! ગમે તેમ હો, એટલું

માન ખડે કે આ તરણુ સન્ન, સન્ન અને સુશિક્ષિત છે; તેમ જ કુલીન ઓથો સાથે માર્દવતાથી, પણ ખુદગા મને કેમ વાત કરવી એ તે સારી રીતે જાણે છે. આ વાત વિજયાના લક્ષમાં આવ્યા શિવાય રહી નહિ. એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનું બોલવું-ચાલવું જાણે તેના મનપર કારણ ગયું હતું. તે તરણુ બ્રાહ્મ ન છતાં, આટલા ગુણ તેને કેમ લાભ્યા એનું પણ તેને આશ્ચર્ય લાગતું હતું.

બંગલામાં પગ મૂકતાં જ પરેશની માએ આવી ખચર આપી કે, બહારની કચેરીમાં કેટલી વારથી વિલાસ બાબુ આવી વાટ જોતા જોડેલા છે. વિજયાને આ સમાચાર અશુભ લાગ્યા. તે સાંભળી તેનું મન ત્રસ્ત અને વિરક્ત થયું. જે તે દિવસે ચીકાકાને ચાલ્યો ગયો હતો અને એટલા દિવસોમાં જેનું મુખાવક્ષોકન પણ થયું નહોતું, તે આજ ગમે તે કોઈ કારણથી આવ્યો હોય; પરંતુ તેનું તે આગમન વિજયાની ચિંતાનું કારણ થયું અને આટલો વખત મેળવેલો મનનો આનંદ નષ્ટ થઈ તેનું મન ધણું જ ઉદાસ થઈ ગયું. તેને એમ પણ થયું કે, આ કરતાં દિવસોમાં નરેન્દ્રનાથની ખેતીની શાળા જોવા ગઈ હોત તો સાઈ થાત. વિલાસ બાબુનું આવવાનું કારણ જો કે તે જાણતી નહોતી, તો પણ તેના હેતુમાં અને પોતાના હેતુમાં આસમાન-જમિનનું અંતર કદી ‘આ અપ્રિય પ્રસંગ ટલે તો સાઈ’ આમ તેને થયું. મેડાપર જઈ તેણે ફરવા જવાનો પોષાખ બદલી નાંખ્યો અને નીચે આવી તેણે પરેશની માને પૂછ્યું: “હું ઘરમાં આસી છું એ વાત તેમને જણાવી તો નથી ને?”

“ના. હું હમણાં જ પરેશને મોકલતી હતી.”

“ ના. તેમ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. વાર, તેમને આ મોકલ્યો હતો ? ”

“ ના. માત્ર પૂછ્યું હતું ખરું. તેમણે કશું કે બાંધ સાહેબ આવ્યા પછી સાથે જ લખ્યું. ”

વિજયાના ઘરમાં સૌ કોઈ એમ જ માનતું હતું કે, કેટલાક દિવસ પછી વિલાસનાખૂ જ આ ઘરના માલીક થવાના છે. આથી વિલાસ બાપૂ જ્યારે વિજયાને મળવા આવતો, ત્યારે વિજયાના નોકર-ચાકરો તેનું માન-પાન રાખવામાં આગસ કરતા નહોતા. પરંતુ તેમને આ તૈયાર કરવાનું કહી વિજયા મંદ પગે મોટા દિવાનખાનામાં આવી. વિલાસ એક નાના મેજ પાસે ખુરશી પર બેસી તે મેજ ઉપરના કેટલાક કાગળો જોવામાં તદ્દલિન થઈ ગયો હતો. વિજયા પોતાની હાથેની ખુરશી ઉપર જઈને બેસતાં જ વિલાસે કાગળ-પત્ર ઉપરથી મોતાની નજર વિજયા તરફ ફેરવી અને તેને નમસ્કાર કર્યા જેવું કરી ગંભીરતાથી કહ્યું: “ તમને એમ લાગ્યું હશે કે, વિલાસને કોઈ ચઢ્યો હશે તેથી તે આવ્યો નહિ. પણ તેવું કાંઈ પણ નથી. બાકી હા, એટલું તો મારે તમને જણાવવું જ જોઈએ કે તે વખતની વાત કોઈ કરવા જેવી હતી ખરી. ”

આટલા દિવસો સુધી વિલાસ વિજયાને આપ શબ્દથી સંબોધતો હતો; પરંતુ આજ એકાએક તમે શબ્દનો પ્રયોગ થએલો જોઈ વિજયાને ધણું જ ચમત્કારિક લાગ્યું હોય એમ તેના ચહેરા પરથી જણાઈ આવતું હતું. તે ચૂપચાપ બેઠી હતી અને આવા ગૃહસ્થ સાથે વાત કેમ કરવી એ પણ તેને સુઝતું ન હોતું. પરંતુ, તે બોલે કે ન બોલે તેની વિલાસને ક્યાં પરવા હતી ? તેણે તો પોતાની

વાત આગળ ચલાવતાં કહેવા માંડ્યું: ” આપણા સમુજા કામની બરોબર વ્યવસ્થા કરી હું હમણાં જ કલકત્તાથી આવ્યો. હજુ તો પિતાજીને પણ મળ્યો નથી. તમે નીચંતે બેસો, પણ મારાથી તેમ બેસી શકાય નહિ. હું કદાપિ કર્તવ્ય-પરાક્રમ્ય થઈ નહિ. આવડું મોટું કાર્ય માથાપર લઈ હું સ્વસ્થ રહી શકતો જ નથી. આપણા આદ્ય-મંદિરની પ્રતિષ્ઠા આવતી નાતાળની રજાઓમાં કરવાનું મેં નક્કી કરાવ્યું છે. અને એ મહત્વના કાર્ય-નિમિત્તે કલકત્તાના જે જે ગૃહસ્થોને બોલાવવા જોઈએ, તે સર્વને આમંત્રણ પણ કરી ચૂક્યો છું. મયા બે ત્રણ દિવસોમાં મોટા મોટા લોકોની મુલાકાતો લેવાને મને જે મહેનત પડી છે, તેની તમને તો કલ્પના પણ આવશે નહિ. મંદિરની પ્રસ્થાપનાનો કાર્યક્રમ કેવી રીતે થવો જોઈએ અને એટલા માટે કલકત્તાથી કોણ કોણ આવનાર છે તે એક વખત જુઓ તો ખરાં ! ” આમ કહી વિલાસે મોટી શેખીથી પોતાના હાથમાંના કાગળ વિજયા સામેના ગોળ આરસના ટેબલ ઉપર નાંખ્યો, અને મયા બે ત્રણ દિવસના શ્રમપરિહાર માટે જ ન હોય તેમ, તે સંખ્યતાનો અતિક્રમ કરી ખુરશી ઝુલાવતો ટેબલ ઉપર લાંબા ટાંટીયા કરી બેઠો. પરંતુ વિજયા તો કાગળ સામું જોઈ કાંઈ જ બોલી નહિ. કલકત્તાના નિમંત્રિત ગૃહસ્થો સંબંધમાં તેના મનમાં સહેજ પણ કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું નહિ. ઉલટી, તે તો આ બધી હકીકત જાણી અધિક ચિંતિત થઈ. વિજયાની આવી સ્થિતિ જોઈ ગૌરવાન્વિત થવાની ઉમેદથી આવેશો વિલાસ ખિન્ન થયો અને બોલ્યો: “ તમે આમ સ્તબ્ધ કેમ બેઠાં છો ? તમને શું થયું છે ? ” વિજયા વિલાસ સામું ન જોતાં, શાંત પરંતુ ઉદાસીનતાથી બોલી: “ હું એ વિચાર

કઈ છું કે આ નિમંત્રિત ગૃહસ્થાને હવે મારે જવાબ શો આપવો ?”

“ એટલે ? ” “ એજ કે બ્રાહ્મ મંદિરના સંબંધમાં હજી મેં નિશ્ચિત એવું કંઈ જ ઠરાવ્યું નથી. ”

એકદમ ખુરશી પર બેઠો થઇ અને સ્વરની તીવ્રતા વધારી વિલાસ બોલ્યો, “ એનો શો અર્થ ? જો તમારે નાતાળની રજા પહેલાં મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવી હોય તો તમે તમને તેમ જણાવી શકશો. પરંતુ હજી ઠરાવ્યું નથી એનો અર્થ મારા લક્ષમાં આવ્યો નહિ. ”

વિલાસના ચહેરા પર ખુસ્તે ખુસ્તો ક્રોધ જણાવા લાગ્યો. તેની આંખો પણ લાલ થઈ. વિજયા માત્ર શાંત અને સ્તબ્ધ હતી. તે થીમે રહીને બોલી, “ ઘણો વિચાર કર્યા પછી મેં એમ ઠરાવ્યું છે કે આવા સમારંભની અહીં કંઈ જ જરૂર નથી. ”

પોતાની બંને આંખો વિસ્તૃત કરી વિલાસ બોલ્યો, “ સમારંભ ! હું સમારંભ કરવાનું મિલકુલ બોલ્યો નથી. હું એટલું તો સમજું છું કે આવો પુણ્યમય ગંભીર પ્રસંગ શાંતતાથી પાર પાડવો જોઈએ. તે માટે તમારે કંઈ પણ ચિંતા કરવાની નથી. ”

વિજયા પહેલાંની માફક જ મૃદુ સ્વરથી બોલી : “ માફ કરેલું એમ છે કે બ્રાહ્મ મંદિરની અહીયાં કંઈ પણ સાથેકતા થવાની નથી; અને તેટલા થાટે મંદિરના અહીં જરૂર નથી. ”

વિલાસની સ્થિતિ આકાશમાંથી નાચે પડ્યા જેવી થઈ. ક્ષણ-બર તો, શું બોલવું એજ તેને સૂઝતું નહિ. પછી તે ચીડાઇ જઈ બોલ્યો : “ તમે બ્રાહ્મ-મહિલા છો કે અન્ય કોઈ છો, એ હવે હું તમને સ્પષ્ટ પૂછું છું ? ”

“ હું ગમે તે હમણ. પરંતુ, એટલું તો ચોક્કસ છે કે, હું બીજા

પર જીલમ કરનારી પશુ નથી.” આવા શબ્દો કહેવા માટે વિજયાનું અંતઃકરણ ધણુંજ ઉછળી આવ્યું હતું. પરંતુ તે બધું તે મળી ગઈ અને બોલી: “ તમે પહેલાં શ્વેર જમ મગજ શાંત કરી, પછી નીરતે આ બાબતમાં વાતચિત કરવા આવજો. હમણાં આ સંબંધમાં કાંઈ અધિક વાત કરવાની જરૂર નથી. આમ કહી વિજયા અંદર જવા માટે ઉઠી; પરંતુ એટલામાં નોકરે ચઢાની તબક્કા ટેબલ પર લાવી મૂક્યાથી તેને ફરી બેસવું પડ્યું. વિલાસનું તો તે તરફ ધ્યાનજ નહોતું. તે તો વિષધર સર્પની માથે કુંદાડા મારતો ક્રોધથી લાલધૂમ બન્યો હતો. બ્રાહ્મ હતો છતાં પણ, તેનામાં હજી સંન્યતા અને આત્મસંયમન કેમ નહિ આવ્યાં હોય એનું જ આશ્ચર્ય લાગે છે. હિંદુ તો જાણે ગમે તેવા પણ અસંન્ય. પરંતુ, આ બ્રાહ્મ સમાજનો પ્રતિષ્ઠાતા વિજયા સામું જોઈ ઉદ્ધતાથી બોલ્યો, “ તમારી સાથેનો સ્નેહ સંબંધ અમે ગમે તે ક્ષણે તોડી નાંખીશું, સમજ્યાં ? ”

શાંતપણે ચઢાને બ્રાહ્મ વિલાસના ટેબલ પર મૂકી અને પોતાના ખાલામાંથી બે છુંટડા ચઢા લઈ વિજયા ધીમા પણ તીક્ષ્ણ સ્વરે બોલી: “ એ સંબંધમાં કાંઈ વાતચિત કરવી હશે, તો હું તમારા પિતા સાથે કરીશ. તમારી સાથે વાત કરવાની મારે કાંઈ જરૂર નથી. ”

સામેની ચઢા તરફ હુંકારે પણ ન જોતાં વિલાસ એકદમ ઉછળી પડી બોલ્યો: “ અમે તમારી સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખીશું તો શું થશે એ ધ્યાનમાં છે કે ? ”

સ્વસ્થપણે પણ કટુ સ્વરે તે બોલી: “તે મારા કરતાં તમારા જ લક્ષમાં અધિક રહેશે. તમે જેમને તમારી પોતાની જવાબદારી ઉપર

નિમંત્રિત કર્યા છે, તેમને હવે અપમાનિત કર્યાની જવાબદારી પણ તમારી જ ઉપર છે. એમાં હું બાગીદાર નથી, એ વિસરશો નહિ એટલે બસ. ”

તે ક્રોધથી બોલ્યો:-“ કર્તૃત્વથીજ અને છોડરવાદ એ બન્ને બાબતમાં ધણો અંતર છે, એ ધ્યાનમાં રાખ વિજયા ! ”

જાણે કે કાંઈ જ બન્યું નથી એટલા શાંતપણે વિજયા બોલી:-“ તે હું વિસરીશ નહિ. ”

આ શબ્દોમાંનો શ્લેષાર્થ લક્ષમાં આવ્યાથી કે કોણ જાણે, વિલાસ એકદમ અજાણ કરી બોલ્યો:-“ ન વિસરવા માટે અમે પણ ખબરદારી રાખીશું. ”

વિજયા કાંઈ બોલી નહિ તેમ તેણે વિલાસ તરફ નજર પણ વાળી નહિ. તે ચહાતો પ્યાલો હાથમાં લઈ ધીમે ધીમે સ્વસ્થતાથી ચહા પીવા લાગી. આવી રીતે વિલાસ ચીડાઈ ગયો અને તેને કાંઈ સૂઝ પડી નહિ. ધણી વખત સુધી ચુપ બેસી રહ્યા પછી પોતે કંઈ તે દીક ન કર્યું, આમ તેને લાગવા માડ્યું. તે કાંઈક સ્થિર થયો અને બોલ્યો, “ તોપછી આટલા મોટા ધરને ઉપયોગ શો ? શું તે એમને એમ ખાલી પડ્યું રહેવા દેશે ? ”

હવે માત્ર વિજયાએ પોતાની નજર વિલાસ તરફ ફેરવી. આ નજરથી જાણે કે તેણે એમ જ સૂચવ્યું કે પોતે આ સર્વ સંપત્તિની માલીક છે. તે દૃઢ સ્વરે બોલી, “ તે ધર ભેલું જ જોઈએ. એ તો હજી કાંઈ ઠીકું નથી. ”

આ શબ્દો સાંભળી વિલાસ ક્રોધથી ઉન્મત્તપ્રાય થઈ ગયો અને તે ધણો ખરા પોતાને જ શૂલી ગયો. તે જમિન પર ખૂટ

સાથે પગ ઉછાડી ચીઠાઉ સ્વરે ગર્જના કરી બોલ્યો, હૃયું છે. સો વખત કહું છું કે નકકી હૃયું છે. હું આવી રીતે નિમન્નિત ગૃહસ્થોનું અપમાન થવા દર્શાવ નહિ. અમારે તે ધર જોઈએ જ અને ત્યાં બ્રાહ્મ મંદિર થવું જોઈએ જ. હું આજ તમને ખુલ્લે ખુલ્લું ચેતાવીને કહું છું કે હું એ કાર્ય સિદ્ધ કર્યા ક્ષિયાય રહીશ નહિ. ” આમ બહુબી પ્રત્યુત્તરની વાટ ન જોતાં અને ચઢા પણ ન લેતાં વિલાસ બિહારી બાબૂની સ્વારી ક્રોધના ઝટકા સાથે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૯.

૨૨૭

તે દિવસથી વિજયાના મનમાં આવી એક આશાનું પોપણ થવું હતું કે, પેલો અપરચિત ગૃહસ્થ પે.તે બહાર ગામ જાય તે પહેલાં કાંઈ પણ ખટપટ કરીને નરેન્દ્રનાથને એક વખત પણ પોતાની પાસે લાઇ આવશે. તે અપરચિત તરણ ગૃહસ્થ સાથે માત્ર બે દિવસ જ વિજયાને જે વાતચિત થઇ હતી તેમાં વિસરી જવા જેવો એક પણ શબ્દ નથી આમ તેને લાગતું; અને તે તરણના શબ્દ-રંગની તબક્ક સામે રાખી તેની સહાયતાથી તે નરેન્દ્રનાથનું ચિત્ર દોરતી હતી. તે તરણે પોતાના તે સ્નેહી સંબંધે કેટલી બધી વાતો દહી. નરેન્દ્રનાથના સંબંધમાં તેને જે જે કાંઈ પૂછ્યું, તે તે સર્વ તેણે કહ્યું. તેટલા પરથી જણાઈ આવે છે કે નરેન્દ્રનાથ પિતૃ-ઋણ ફેડવા માટે તદ્દન અસમર્થ છે એમ કાંઈ નથી. જગદીશ બાબૂને અને પિતાજીને સારો સ્નેહ હતો એ વાત

પણુ તે તરણુ જાણતો હોય એમ જણાયું. એ પરથી એટલી તો ખાત્રી છે કે તેને સર્વ ખાખતની ખબર હોવી જોઈએ. નરેન્દ્રનાથના સંબંધમાં તે તરણુને ધણીજ લાગણી થતી હોય તેમ જણાયું. પરંતુ તેણે એક વખત પણ એવો દ્વનિતાર્થ કયો નથી કે તેઓ જે પિતૃઋણુ નહિ આપે તો તે પોતે આપવાની તજવીજ શકશે. આ પરથી જણાય છે કે, આ તરણુ કદાચ નામનો જ રનેહી પણ હશે ?

આ પછી નદી કિનારે તે તરણુની મુલાકાત થઈ નહિ. છતાં વિજયાએ તો તે બાળુ સવાર સાંજ ફરવા જવાનો ક્રમ રાખ્યો જ હતો. તેને એવી આશા હતી કે કોઈક વખત પણ તેની મુલાકાત થઈ જશે. પરંતુ તેટલા વખતમાં નરેન્દ્રનાથે આવી ગઈ ગયો નહિ, તેમ તેનો પેલો વિલક્ષણુ રનેહી પણ કયાંય નજરે પડ્યો નહિ. ધીમે ધીમે દિવસો પાછળ દિવસો જવા લાગ્યા. વિજયાના ઘરમાં અસહ્ય વર્તન કરી વિલાસ ચાલ્યા ગયા પછી રાસબિહારી અને વિજયાની મુલાકાત થઈ હતી; પણ તે વૃદ્ધે વિલાસના એ વર્તન સંબંધે પોતાના ભાષણમાં ઉદ્દેશ્ય જ કયો નહોતો. અને એ પછી પણ જ્યારે જ્યારે તે બેની મુલાકાત થતી, ત્યારે ત્યારે તે ખાખત આગળ આવે નહિ એની તે ખાસ સંભાળ રાખતો હતો. તેમજ વત કરતાં આદ્યમંદિરતું જાણે નક્કી જ ઠર્યું છે આમ પણ દેખાડતો હતો. આવી રીતે ગયા અઢી મહિનામાં તે ડોસાએ વિલાસની અને વિજયાની મુલાકાત થવા દીધી નહી; તેમ પોતે પણ માત્ર કામ પુરતો જ વિજયા પાસે જતો હતો. પોષ મહિનાની પડવેને દિવસે માત્ર રાસબિહારી અને વિલાસની પિતા—પુત્રની જોડ વિજયા પાસે આવી

દાખલ થઈ. વાતના આરંભમાં જ રાસખિહારી બોલ્યો: “ વિજયા, હવે તો ધણા જ થોડા દિવસ રહ્યા છે. એટલા વખતમાં રંગ-રોમાન કરી ઉત્સવની તૈયારી કરવી જોઈએ. ”

આજ અકસ્માત આ વિષય નીકળ્યો હોવાથી અને સાથે વિલાસ પણ આવ્યો હોવાથી, વિજયા તત્ક્ષણે ઉદ્વિગ્ન થઈ ગઈ. તે બોલી: “ તે પોતાની મેળે ધર છોડીને ચાલી ગયા શિવાય તૈયારી તે શી કરી ? ”

વિજયાના આ શબ્દો સાંભળી વિલાસખિહારી ધીમે રહીને હસ્યો. રાસખિહારીએ કહ્યું: “ તું નરેન્દ્રના સંબંધમાં પૂછે છે ? અરે, તે તો કાલેજ ધર છોડી ક્યાંક ચાલતો થયો. ”

રાસખિહારીના આ શબ્દો બાણીની માફક વિજયાના અંતઃકરણના ઉડાણમાં જઈ પુગ્યા. વિલાસનું તો મોઢું પણ જોવું નહિ આવે. તેને તેના પર તિરસ્કાર આવ્યો અને ખરેખર, તે જ વખતે તેણે પોતાની ખુરશી ફેરવી તે અપ્રિય દર્શન ટાળ્યું. તે બલા ગૃહસ્થને તેના ઘરમાંથી કાઢી મૂકવા માટે આ પિતા-પુત્રે કેવા કેવા જુલમ કર્યા હશે એ કલ્પનાથી તેનું હૈયું ચિરામ્મ ગયું. તે ખિન્ન સ્વરે બોલી, “ તેમના સામાન સુમાનનું શું કર્યું ? તેઓ લઈ ગયા કે-”

વિજયાને આગળ ન બોલવા દેતાં વિલાસ વચમાં જ હસીને બોલ્યો, “ ત્યાં હતું શું ? માત્ર એક સાદી હતી. ધાંડું છું કે તે તેના પર સુતો હોવો જોઈએ. મેં તો તે ઉપાડી બહાર ફેંકી દીધી. તેને કાવશે તો તે લઈ જશે. અમને તેની કાંઈ હરકત નથી. ”

વિજયા દાંઘળ બોલી નહિ પરંતુ તેનો પરદુઃખકાતર અહેસાસ જોઈ વૃદ્ધ રાસખિહારી મનમાં ખમચ્યો. તે છોકરાનો તિરસ્કાર

કરી બોલ્યો, “ વિલાસ, એ તં સાર ન ક્યું હોં. મનુષ્ય ગમે તેટલેદ અપરાધી હોય, ઈશ્વરે તેને ગમે તેટલી શિક્ષા કરી હોય; પરંતુ તેનું દુઃખ જોઇ આપણે દુઃખિત થવું અને તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવી એજ યોગ્ય કહેવાય. નરેન્દ્રનાથના સંબંધમાં તારા અંતઃકરણમાં સહાનુભૂતિ નથી એમ હું નથી કહેતો; પણ તારે તે બહાર પણ દર્શાવવી જોઇએ. જગદીશના છોકરાસાથે તારે મુલાકાત થઈ હતી શું ? તો પછી તેં તેને એક વખત પણ મને મળી જવા માટે કેમ ન કહ્યું ? જો તે મને એક વખત પણ મળ્યો હોત—”

પરંતુ પુત્રે પિતાને વાક્ય પણ પૂરું કરવા દીધું નહિ; તેમ પિતાના કથનમંત્રિના ધ્વનિતાર્થ પણ તેના લક્ષ્યમાં આવ્યો નહિ. જાણે તેણે મોટી લડાઇ જીતી હોય તેવી ધમકીયાં તે બોલ્યો: “ હા. જાણે કે તેને મળી તેને બોલાવ્યા શિવાય મારે બીજું કંઈ કામ જ નહોતું ! મારા સમયની તો જાણે કિંમત જ નહિ હોય. અને વળી હું જ્યારે ત્યાં ગયો. ત્યારે તે મોટા ડોક્ટર સાહેબ પણ ત્યાં હાજર ક્યાં હતા ? પોતાની ટૂંક, પેટી અને ગાભા-ચિંધડાનાં ગાંસડા લઈ મ્યારનાથે ત્યાંથી પસાર થઇ ગયા હતા ! વિલાયતના ડોક્ટર ખરા ને ! એવકૂફ, અસબ્ય—” વિલાસ પોતાના જિજ્ઞાસાનું મારફત આવાં જ બીજાં કેટલાક વાક્ય-સુમન નિર્માણ કરવાના રંગમાં હતો ત્યાં, રાસબિહારીનું ધ્યાન વિજયાના ક્રોધકંપિત ચહેરા તરફ ખેંચાયું. દુરત જ તેણે ક્રોધથી વિલાસને કહ્યું: “ છાનો બેસ, વિલાસ ! હવે એ સંબંધમાં હું તને ક્ષમા કરીશ નહિ. આવા અસબ્ય સપ્ત ઉગ્રારવા માટે તારે શરમાવું જોઇએ. તને પશ્ચાત્તાપ થવા જોઇએ—”

પણ વિલાસ પોતાના ચતુર સ્વાર્થસાધુ વૃદ્ધ બાપનું સાંભળે

જ શેનો ? તેણે તાબડોતોબ જવાબ વાળ્યો : “ કેમ ? શામાટે મારે પચાત્તાપ કરવો જોઈએ ? ખીજાને દુઃખિત જોઈ દુઃખ પ્રદર્શિત કરવું અને તેનું દુઃખ નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કું સમજું છું; પણ જે માણસ આપણે ઘેર યાચક તરીકે આવી આપણા જ મોઢા સામે, આપણું જ અપમાન કરી જાય છે; તેને ક્ષમા કરવી કે તેને માટે દુઃખિત થવું એ કદાપિ શક્ય નથી ! ”

આ સાંભળી વિજયને સાહજિક આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે જોઈ રાસબિહારી દ્વિગુણિત વિરમવથી બોલ્યો : “ શું કહે છે ? કાણે તાંડ અપમાન કર્યું ? અને તે પણ આપણે ઘેર આવીને ? ”

વિલાસ એકદમ ઉત્સાહિત થઈ બોલ્યો : “ ખીજું કાણુ વળી ? તે જ જગદીશભાખૂના સુપુત્ર નરેન્દ્રનાથ ! એક દિવસે આજ ઠેકાણે આવી તેણે માઈ અપમાન કરવામાં લગાર પણ આણસ કરી નથી. તે વખતે મેં તેને ઝાળખ્યો નહિ; નહિ તો વિજયા સાથે અભદ્ર બાપણુ ક્યાં બદલ ખરેખર જ મેં તેને સાંડે ઇનામ આપ્યું હોત. ”

વિલાસનું આ બાપણુ વિજયા લગાર વિલક્ષણ ઉત્સુકતાથી સાંભળતી હતી. પરંતુ, વિલાસે વિજયા તેના પોતાના સામું જોતી હતી તેનો તદ્દન જૂદો જ અર્થ કર્યો અને તે મોટી લમડયા વિજયને કહેવા લાગ્યો : “ કેમ સાંભરે છે કે ? દુગોત્સવના પહેલાં ઉત્સવની પરવાનગી માંગવા માટે પુણ્યંદ્ર ગંગોપાધ્યાયનો બાણેજ થઈ જે એક અસહ્ય ગામડીઓ બેવકૂફ આવ્યો હતો, તે જ તે નરેન્દ્રનાથ. તમે તે વખતે તેને ફાવે તેમ બોલવાની છૂટ આપી હતી. જો તે વખતે જ મેં જાણ્યું હોત કે તે નરેન્દ્ર છે, તો મેં તેને બારીમાંથી બહાર ફેંકી દીધો હોત ? ”

પણ એટલામાં રાસગિહારી અને વિલાસ બન્ને હતયુદ્ધ થયા-
જુએ છે તો વિજયાનો ચહેરો વિપાદ અને વેદનાથી કલાન્ત થએલો
હતો; અને અશ્રુ ગાળવા માટે આંખો પણ આતુર થએલી જણાઈ.

પ્રકરણ ૧૦.

નાતાળની રજાને હવે ધણો જ થોડો સમય પાછી રહ્યો હોવાથી
કેં જમદીશ્યાખનું ધરતું ધણા જ ઝપાટાથી આદ્યમંદિરમાં
રૂપાંતર થતું હતું. મુખ્ય દિવાનખાનાને ઉપાસના-ગૃહ સંખો-
ધવામાં આવ્યું હતું અને ત્યાં તદ્દન નવીન પદ્ધતીનાં વ્યાસપીઠ તૈયાર
કરવામાં આવ્યાં હતાં. પહેલા વર્ગના ભક્તો માટે પુરશીઓ અને ખીજ
વર્ગના ભક્તો માટે પાંકડા રાખવામાં આવ્યા હતા. પાછીના ખીજ
ઓરડામાં સમારાધના માટે આવનારા પરોણાઓને ઉતરવાની સગવડ
કરવામાં આવી હતી. આ સઘળી વ્યવસ્થા વિલાસગિહારીની નજર
તળે ચાલી હતી. કલકત્તામાં તેના જે ખાસ જિવજન દોસ્તો હતા,
તેમને માટે ઉતરવાની સગવડ તેણે પોતાને જ ઘેર કરી હતી. કલકત્તા
વિગેરે સ્થળેથી આવનારી મહિલાઓ વિજયાને ત્યાં ઉતરનાર હતી.
ખીજ માણસો માટે જમદીશ્યાખનું ધર તૈયાર થતું જ હતું. સત્યં
શિવં સુંદરમ્ !

એક દિવસે વિજયા સવારે સ્નાન કરી પરેશને ખોળતી ખોળતી
ઢોરઢાંખર બાંધવાની જગા તરફ ગઈ. વચમાં જ એક પાંચ

અહિનાનું વાહરડું બધેકું હતું, તે વાહરડા પાસે ઉભો રહી, પરેશ એક હાથે તે વાહરડાનું ગળું પંખાળતો હતો અને બીજો હાથે શેરડીનો કકડો ધીમે ધીમે ચૂસતો હતો. પરેશ માત્ર આઠ વર્ષનો છોકરો હતો. તે વાહરડાની અને પરેશની ધણી સારી દોસ્તી જમી હતી. તે વાહરડું પોતાની ડોકી ઉંચી કરી ધણા આનંદથી પરેશની સેવા અહણ કરતું હતું. એ બે વિજયીય શિશુ-બંધુઓનો પ્રેમ જોઈ વિજયાને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તેની બાંખો આનંદાશ્રુથી ભરાઈ આવી. પરેશ મરીબનો છોકરો હતો. તેની મા વિજયાને ત્યાં રસોઈ-પાણી કરી જેમ તેમ કરી પોતાનું ગુજરાન કરતી હતી. પરેશ પર વિજયાનો ધણો સારો પ્રેમ હતો. સહેજ અજાણ્યો થતો, તો તે આ ગામડીયા અસભ્ય છોકરાને પાસે બોલાવતી અને તેની સાથે વાતો કરતી બેસતી હતી; તેમ કોઈ કોઈ વાર તો તેની સાથે રમતી પણ હતી. વિજયાએ પરેશ પાસે જઈ કહ્યું; “કેમ રે પરેશ ! તારી માથે તને નવું બદન લઈ આપ્યું તે આજ કે ? છે ! કેવું ગંડું કપડું છે !”

પોતાનું નવું બદન પરેશને મન મોટું ખર્લાંડ હતું; પરંતુ, હમણાં તેની છેક નજીકમાં જ રેશમી ઝગઝગતી સાડી પહેરી વિજયા ઉભેલી હોવાથી એ બે હલકા-ભારે કાપડમનો ફરક તે નાના બાળકના લક્ષમાં આવવાને વાર લાગી નહિ. બિચારા પરેશનું મોટું તુરત જ સુકાઈ ગયું. આ બાળકની આવી અવસ્થા જોઈ વિજયા બોલી : “ પરેશ, તારે આવો રેશમી કાટ જોઈએ છે કે ? ”

“ પણ, મા પાસે પૈસા—”

“ મા શેની ? પણ હું તને આવો કાટ લઈ આપું. પરંતુ, તું જો—”

‘પણ, જો, તો’ આવી બાબતોનું પરેશને કાંઈ પણ પ્રયોજન નહોતું. તે શરમાઈ હસીને વચમાં જ બોલ્યો : “ક્યારે લઈ આવશે મા સાહેબ ?”

“કાલે લઈ આપીશ; પણ આમ જો, માફ એક કામ કરીશ તો લઈ આપીશ હોં કે. પણ જો તું તારી માને કે બીજા કોઈને કહીશ, તો પછી નહિ લઈ આવું હોં !”

“મા ક્યાંથી જાણશે ? તમે એ કહેશો નહિ અને હું પણ નહિ કહું.”

“તે દિવસ ગામ જોયું છે ?”

“હા. અમે તો દરરોજ ત્યાં રમવા માટે જઈએ છીએ.”

“તે ગામમાં સૌથી કોનું ઘર મોટું છે ?”

“અ—અ—હા, જગદીશ પુરોહિતનું. ઘણું જ મોટું ઘર છે. અને તેની પાસે જ મોવિંદ હલવાઇનું ઘર છે. તેની દુકાને રેવડી બણી સારી મળે છે. એક પૈસાની દસ રેવડીઓ આપે છે અને અર્ધા પૈસાની માગીએ છીએ તો ચાર જ આપે છે—”

પરેશ આ રેવડીઓનું આખ્યાન ધણું જ લાંબું લયક કહેવાનો હતો. પણ વિજયાએ વચમાં જ કહ્યું : “તું ત્યાંથી જો પૈસાની રેવડીઓ લાવીશ ?”

“અબબબ ! એટલી બધી વીસ રેવડીઓ ?”

“હા હા, વીસ આણીશ ?”

“હા અને ગણતારા આવડે છે. આ હાથમાં દસ ગણી લઈશ અને પછી બીજી દસ આ હાથમાં. પછી ફું !”

બાળકનો આ ઉત્સાહ જોઈ વિજયાને સાહજિક જ હસવું આવ્યું. તે બોલી : “પણ આમ જો. તે દુકાનદારને પૂછી જો જે કે

આ પાસેના ઘરમાં નરેંદ્રબાબૂ રહેતા હતા, તે હમણાં ક્યાં છે ? જે સંભારીને પૂછજે અને જે કહે તે બરોબર ધ્યાનમાં રાખજે.”

“સાર, પૂછીશ.”

“નહિ તો પછી રેવડીઓની ધમાલમાં ભૂલી જઈશ ?”

પોતાનો હાથ વિનયા સામે ધરી પરેશ બોલ્યો : “ના મા, નહિ ભૂલું. પણ તમે પહેલાં પૈસા આપોને !”

“પણ, તારી મા તને પૂછશે કે તું ક્યાં ગયો હતો, તો શું કહીશ ?”

પરેશ પોતાની બુદ્ધિ ચલાવી બોલ્યો : “રેવડીઓનું પડીકું એવું સંતાડીશ કે તે તે જોઈ શકશે જ નહિ, અને પછી કહીશ કે નરેંદ્ર બાબૂતી તપાસ કરવા ગયો—”

વિનયા હસીને બોલી ! “ગાંડા, તું તારી મા પાસે જઈ બોલીશ. જો, તે પૂછે તો કહે જે કે માએ અને રેવડીઓ આણુવા માટે મોકલ્યો હતો. પણ, નરેંદ્રબાબૂ ક્યાં રહે છે તે માત્ર પૂછવાનું બૂલીશ નહિ હોં કે. નહિ તો પછી તને નવું બદન મળશે નહિ.”

પરેશના હાથમાં પૈસા પડતાં જ તે દિધડા ગામ તરફ નાઠો. વિનયા ક્યાં સુધી તેના સામું જોતી હતી રહી હતી. નરેંદ્રબાબૂતી તપાસના આ આશ્ચર્યકારક વ્યાપારમાં અસ્વાભાવિક એવું કાંઈ જ નહોતું. આ પહેલાં જ કોઈ માણસ મોકલી સહજ રીતે તેના શોધ કરાવી શકી હોત. અથવા તો પોતે ફરવા જવાના નિમિત્તથી જોઈતી વાત જણી શકી હોત. તો પછી અત્યારે પરેશને મોકલી નરેંદ્રની તપાસ કરાવવામાં કેમ વાર તેને આટલો બધો સંકોચ લાગ્યો હશે ? તેનું મન આવી યુક્તિઓ રમવા માટે કેમ તૈયાર થયું હતું, એવું

કારણ શોધવાનો જે વિજયાએ પોતે પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તે જાણી તે પોતે જ લજવાત. પણ હવે તેની આખોમાં અંતઃકરણથી મનને જૂઠું પાડીને જોવાની શક્તિ રહી નહોતી.

વિજયાને કેટલાક પત્રો લખવાના હતા એથી વિજયા પોતાની લખવાની ઓરડીમાં ગઇ અને પુરશીપર બેસી કાગળ કાળા કરવા લાગી. પણ દરેક પત્ર ઉપર કાંઇ અસંબદ્ધ લખાણ જણાઇ આવવાથી તેણે તે બધાથે કાગળોનો ચોળોમોળો કરી ફેંકી દીધા અને હેવટે કલમ પણ મૂકી દીધી. હજી પરેશ પણ આવ્યો નહિ. ધીમે ધીમે મનની ચંચલતા અધિકાધિક વૃદ્ધિગત થવા લાગી. અને જ્યારે તે તેના વેગ રોકી શકી નહિ, ત્યારે ત્યાંથી ઉઠી છબ્બમાં જઇ ઉભી રહી. ત્યાંથી દિધડા ગામ નજરે પડતું હતું અને સરસ્વતી નદી તથા તેને લાગત થઈ જતો પગરસ્તો પણ સ્પષ્ટ જણાતો હતો. એટલામાં પગરસ્તેથી આવતો પરેશ જણાયો. તે નાના બાળકના સંબંધમાં આજ તેના મનમાં કેટલું બધું આશ્ચર્ય અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થયાં હતાં. તે ઉભી હતી ત્યાંથી પરેશને મળવા માટે તેની સામી ગઇ. પણ નીચે જતાંજ તેનું મન શક્તિ થયું અને તેના પગે કંપારી ધૂટી. વિજયાને જોતાં જ પરેશ હસી પડ્યો અને ધીમે રહીને બોલ્યો: “ માઈ, બે પૈસાની બાવીસ ! બે વધારે આણી. ”

વિજયાએ પૂછ્યું: “ પણ તે દુકાનદારે શું કહ્યું ? ”

તેણે કહ્યું કે, “ જે તને બે વધારે આપું છું; પણ બીજાં છોકરાને કહેતો નહિ. ”

“ અને નરેન્દ્રબાબૂ ક્યાં છે એ તેને પૂછ્યું હતું ? ”

“ હા, પૂછ્યું હતું. તેણે કહ્યું કે તે અહીં નથી. ક્યાંક બીજા

માણુ ગયા છે. પહેલાં તો તે પૈસાની દસ જ આપતો હતો; પણ મેં—”

વિજયા અત્યંત વિરક્ત થઇ ગઇ અને રૂક્ષ સ્વરે બોલી !
 “ જા જો, ખારી સામેથી તું રેવડીઓ લઇને કેવો જાય છે ?
 જોઈતો ખરી. ” કહી તે ખારી પાસે ગઇ અને ઉદાસ થઇ ચત્ત નજરે લાંબે સુધી પથરાયેલા જંગલ તરફ મોઢું કરી ઉભી રહી. માઇસાહેબનો આ રોષ જોઇ પરેશ ધણો ધુંધવાડામાં પડ્યો. તે બિચારો દોડતો દોડતો ગયો, દોડતો દોડતો આવ્યો અને વીસને બદલે બાવીસ રેવડીઓ લાવ્યો; છતાં માઇસાહેબને રોષ ચઢેલો જોઇ પરેશનું મોઢું સુકાઇ ગયું. તે ખીતો ખીતો વિજયા પાસે ગયો અને બોલ્યો: “ માઇ, પણ તે આના કરતાં વધારે આપતો નહોતો, તેને હું શું કરું ? ”

વિજયાએ પાછું ફરી પરેશ સામું જોયું નહિ; છતાં તે બિચારાની ભય વિહ્વલ થએલી સ્થિતિ તેના લક્ષમાં આવ્યા શિવાય રહી નહિ. તેણે સકરૂણ સ્વરે કહ્યું: “ જા બેટા, જા; તે બધી રેવડીઓ તું જ લે. ” આટલી બધી રેવડીઓ પોતાને એકલાને ? આ તો જરૂર રોષ જ કહેવાય. પરેશ બિચારો વધુ ભયભિત થયો અને બોલ્યો: “ માઇ, આટલી બધીએ મને—” વિજયા તેના સામું પણ ન જોતાં બોલી: “ હા હા. જા. બધીએ તને આપી, લઇ જા. ” પરેશ વધુ અંબવાયો. હવે કાંઇ આપણને રેશમી બદન મળવાનું નથી, આ વિચારથી તેનું મન ખાટું થઇ ગયું. તેણે માઇ સાહેબને ખૂબ કરવા માટે પૂછ્યું, “ માઇ, બદાચાર્યને જઈને પૂછી આવું નરેન્દ્ર-માજી ક્યાં રહે છે તે ? ”

હવે માત્ર વિજયાએ એકદમ ઉત્સુકતાથી પાછું ફરી પરેશ સામું જોયું. તે તેને કાંઈ કહેવા જતી હતી, એટલામાં તેના શબ્દ તેની જીભપર જ રહ્યા. સામેના દિવાનખાનામાં અકસ્માત્ નરેંદ્રબાબૂને પ્રવેશ કરતા જોઈ તે આશ્ચર્ય અને ચરમથી અધોમુખ થઈ. નરેંદ્ર નિઃસંકાય વૃત્તિથી અંદર આવ્યો અને તેણે હસતાં હસતાં વિજયાને નમસ્કાર કર્યા. આ બાળુ પરેશને પણ શું કરવું તે સુઝ્યું નહિ. તે બિચારો ઓશીયાળો થઈ ગયો અને બોલ્યો: “નરેંદ્રબાબૂ, ક્યાં ગયા તે—”

પરેશના આ શબ્દોથી નરેંદ્રને સામે નમસ્કાર કરવાનું પણ વિજયાને ભાન રહ્યું નહિ. તે લગભગ ચીડાઈને બોલી: “જ રે તું અહીંથી. નક્કામો બડબડ ન કર. ” હવે શું કરવું? માર્છ સાહેબનો કોષ કેવી રીતે દૂર કરવો? પરેશ બિચારો ગળગળો થઈ ગયો અને તેણે કહ્યું: “માઈ, ગોવિંદ હલવાઈ કહેતો હતો કે—” હવે તો ખરેખર જ વિજયાને પરેશ પર ચીડ ચઢી. પણ તેને શિક્ષા કરવાની તે હિંમત કરી શકી નહિ. છેવટે તેણે તેના હાથમાંનું રેવડીઓનું પડીકું લઈ દૂર ફેંકી દીધું અને તેને કહ્યું: “જા, જતો રહે તે રેવડીયો લઈને.” પછી પરેશ ભાં ઉભો ન રહ્યો. પડીકું ઉંચકી તે દૂર નાસી ગયો. વિજયા નરેંદ્ર તરફ વળી સલજ્જ હસીને બોલી:— “આવો, બેસો.”

નરેંદ્ર એક ખુરશી પોતાની પાસે ખેંચી હસતો હસતો તે પર બેઠો અને બોલ્યો: “આપને શું નરેંદ્રબાબૂ સંબંધમાં માહિતી જોઈએ છે?”

બહે, ન્યાયપૂર્વક હશે; પરંતુ જેનું પોતે સર્વસ્વ લઈ લીધું, તે માણસ આપણી સાથે તદ્દન નિર્વિષ ચિત્તથી હસીને બેસે છે, એ

જોઈ વિજ્યાને આશ્ચર્ય લાગ્યા શિવાય રહ્યું નહિ. તેને શો ઉત્તર આપવો એ જ તેને સમજાયું નહિ. ઉપરનો સવાલ જો તેણે નાકખૂલ કર્યો હોત, તો તો જાણે બધો ચે વાદ મટી ગયો હોત. પણ જુહું બોલવાની વિજ્યાને ટેવ નહોતી. અને તેથી તે ધોમે રહીને બોલી, “હા.” નરેન્દ્રે ગંભીર થઈ પૂછ્યું: “કેમ? કાંઈ કામ છે?”

આ શબ્દોમાંની તિખાશ વિજ્યાના કાનને જણાયા શિવાય રહી નહિ. તેણે કહ્યું: “ગરજ શિવાય કાંઈ કોઈની તપાસ કરતું હશે કે?”

“તે તર્કશાસ્ત્ર રહેવા દો. મેં સાંભળ્યું છે કે તમારા સમજા દેખાના નિકાલ થઈ ગયો છે, તો પછી હવે તેની તપાસ કરવાની શી જરૂર? હજી કાંઈ કરજ બાકી છે?”

આ સ્પષ્ટ પ્રશ્ન સાંભળી વિજ્યાનું કોમલ અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યું. તે કાંઈજ બોલી નહિ. પણ નરેન્દ્ર પોતાનો ઉદ્વેગ રોકી શક્યો નહિ. તે બોલ્યો, “જો હજી પણ કાંઈ કરજ તેની પાસે બાકી રહ્યું હોય તો તેની જે હકીકત હું જાણું છું, તે પરથી હું આપને એટલું કહી શકું છું કે તે કરજ હવે તે ફેડી શકશે નહિ. તો પછી હવે શા માટે તેની તપાસ—”

“કરજને માટે હું તેમની તપાસ કરું છું, એવું તમને કાણે કહ્યું?”

“તે શિવાય બીજો શો ઉદ્દેશ હોઈ શકે? તે આપને ઓળખતા નથી, તેમ આપ પણ તેમને ઓળખતાં નથી. એટલે—”

“એટલે શું? હું તેમને ઓળખું છું અને તેઓ પણ મને ઓળખે છે.”

નરેન્દ્રને સાહજિક જ હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું, “ તે આપને ઝોળખે છે એ વાત ખરી; પણ આપને તેમની ઝોળખાણ નથી. સમજો કે, હું જ નરેન્દ્ર છું એમ મેં આપને કહ્યું તો—”

“ તો હું તે વાત અક્ષરે અક્ષરે ખરી માનીશ, અને આપને એમ પુછીશ પણ ખરી કે, આ પહેલાંજ શા માટે આપે આપની ઝોળખાણ ન આપી ? ”

કહ કરી દીવો ઝોલવી નાખ્યા પછી જેમ ઝોરડીનો રંગ ખદલાઈ જાય છે, તેમ વિજયાના આ શબ્દોથી નરેન્દ્રનાથનો ચહેરો ખદલાઈ ગયો. વિજયાના લક્ષમાં તે આવ્યું અને તેથી તે નરેન્દ્રને વધુ શરમાવવા માટે બોલી: “ બીજનો પરિચય સરસ માર્ગે કરી લેવો, તેમ જ આડે રસ્તે કરી લેવો એ બન્ને બાબતો આપ શું એક જ સમજો છો ? ”

આ વખતે નરેન્દ્રની સ્થિતિ ધણી દયામણી થઈ હતી. વિજયાએ કરેલો આરોપ ખરો હોવાથી તેનો ઉતર આવવો તેને કઠિણ થઈ પડ્યો. તેણે કહ્યું: “ આપની સાથે ધણી વાતચિત થઈ છે એ ખરું, અને તેમાં મારા પોતાના સંબંધમાં પણ થોડી ચર્ચા થઈ હતી ખરી. પણ તેમાં મારો કાંઈ ખરાબ હેતુ નહોતો. એથી આપનું કાંઈ નુકસાન થયું છે શું ? ”

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો પણ સહેલો નહોતો. પરંતુ વાદવિ-વાદનો આરંભ થયો હોવાથી પાછું પગલું લેવું એ પણ વિજયાને ઠીક લાગ્યું નહિ. તે બોલી, “ થવાનું હતું તે થઈ ગયું; એટલે હવે તેનો વિચાર કરે શા ઉપયોગ ? જવા દો તે વાત. પણ આપના પોતાના સંબંધમાં જો હું આપને કાંઈ પૂછું તો—”

અભાર સુધી મલીન જણાતો નરેન્દ્રનો ચહેરો વિજયાના આ શબ્દોથી હંમેશ મુગ્ધ સહાસ્ય અને પ્રસન્ન જણાવા લાગ્યો. તે બોલ્યો: “ કુદ્ધ થઈશ કહો છો ? છેહ ! ” નરેન્દ્રનું તે હાસ્ય બેધ આ સરળ સ્વભાવના ગૃહસ્થ સાથે આ પહેલાં જ ઓળખાણ ન થઈ તે માટે વિજયાને ખેદ થયો. અંતરમાં અને બહાર પણ તેની પ્રકૃતિ સ્ફટિકના જેવી સ્વચ્છ છે એ પણ તેના લક્ષમાં આવ્યા શિવાય રહ્યું નહિ. પોતે જેનું સર્વસ્વ ખુંચાવી લીધું છે, છતાં પોતાની સાથે વાતચિત કરતાં જેના ચહેરા પર સહેજ પણ હિંસા જણાતી નથી; ઉલટી પ્રસન્નતા જણાય છે, એ બેધ વિજયાનો જીવ ખિન્ન થયો અને એથી હંચું મોઢું કરીને તેની સાથે વાત કરવાનું પણ તે ધૈર્ય કરી શકી નહિ. તે બોલી: “ હમણું આપ ક્યાં રહો છો ? ”

“ મારી એક માશી-દૂરની માશી છે તેને ઘેર રહું છું. ”

“ તમે બહિષ્કૃત થએલા છો તે વાત તમારી માશી નથી જાણતી ? ”

“ જાણે છે. ” “ તો પછી-”

“ તેમાં કાંઈ બહુ મોટી અડચણ નથી. તેની સમજણ પ્રમાણે તે મારી સાથે વર્તે છે. હું પણ તેમાં સંતોષ માનું છું. અને ધણી દિવસ તેને ત્રાસ આપવાનો મારો વિચાર પણ નથી. ” આટલું કહી નરેન્દ્ર લગાર અટક્યો અને પછી બોલ્યો, “ ખરું કહો. હવે આપ શા માટે આટલી બધી તપાસ કરો છો ? શું હજી મારા પિતાજીનું કરજ પૂરું થયું નથી ? ”

વિજયાએ ઉત્તર આપવા માટે પોતાની નજર નરેન્દ્ર તરફ વાળી. ગમે તેમ હો પણ તેના મોઢાંમાંથી હા કે ના કાંઈ જ બહાર પડ્યું

નહિ. વિજયાની આ સ્તબ્ધતાથી નરેન્દ્રનો સંશય અધિક દૃઢ થયો. તે મંબીરતાથી બોલ્યો: “ પિતાશ્રુ ન ફેડવું આવી કોની ધમ્મી હોય છે ? જો આપનો મારા પર વિશ્વાસ હોય તો હું આપને ખરું કહું છું કે મારી પાસે હવે કાંઈ જ રહ્યું નથી. ફક્ત એક માયકા-સ્કોપ છે. પણ તે પણ જ્યારે વેચીશ ત્યારે ક્ષણ દેશમાં જઈ પહોંચીશ. માશી પણ મારા જેવી જ દરિદ્રો છે; એટલે—”

નરેન્દ્ર વચમાં જ અટક્યો. તેની આ દૈન્ય કહાણી સાંભળી કુમળા અંતઃકરણની વિજયાની આંખો ભરાઈ આવી. નરેન્દ્રે કહ્યું: “ આપ જો દયા કરી માયકાસ્કોપ વેચાતો લેશો, તો પિતાશ્રુને જે કાંઈ દેણું રહ્યું હશે, તે હું મારા નામ પર લખી આપું છું અને બાકી રહેશે તે કરજ બનતી મહેનત કરી ફેડવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ, એ પણ સાથે હું આપને જણાવું છું. આપ રાસબિહારી બાબુને કહેશો તો—”

નરેન્દ્ર આગળ બોલવા જતો હતો ત્યાં જ પરેશ ત્યાં આવ્યો અને કહ્યું:— “ માઈ, મારી બા કહે છે કે, બહુ વાર થઈ. જમવાનો વખત થયો છે. ”

સામેની ઘડીઆળમાં બાર વાગેલા જોઈ નરેન્દ્ર ખુરસી પરથી ઉઠ્યો અને આશ્રયથી બોલ્યો, “ બાર ક્યારે વાગ્યા એ પણ લક્ષમાં ન રહ્યું. માફ કરજો. મેં આપને ઘણો ત્રાસ આપ્યો. ”

અશ્રુથી ભીની થએલી આંખો નરેન્દ્રના લક્ષમાં ન આવવા દેતાં વિજયા બોલી : “ આપ કેમ આવ્યા હતા એ કાંઈ આપે કહ્યું નહિ ! ”

“ રહેવા દો તે વાત. ” આમ કહી નરેન્દ્ર ધરની બહાર નીકળવા માટે પગલાં ઉઘડવા લાગ્યો. એટલામાં વિજયા બોલી : “ આપ

હવે ધણું કરીને આપની માશીને ત્યાં જ જવાના હશે ? કેટલું દૂર છે તેમનું ઘર ? ”

“ હા, ઘર કાંઈ બહુ દૂર નથી. દોઢ બે ગાઉ પર છે. ”

વિજયા આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલી; “ આવા તાપના વખતે આપ બે ગાઉ ચાલીને જશો ? જતાં જતાં જ બે ત્રણ વાગશે—”

“ તેની હવે મને ટેવ પડી ગઈ છે. વાર પધારજો. નમસ્કાર. ”

આમ કહી નરેન્દ્ર જ્યાં બે પગલાં દરવાજા તરફ ભરે છે, ત્યાં વિજયા બારણામાં હભી રહી. તે બોલી: “ ઉભા રહો. આજે આપે મારી એક વિનંતી સાંભળવી જ પડશે. આવા વખતે હું આપને અહીં જમ્યા શિવાય નહિ જવા દઉં. ”

નરેન્દ્રની સ્થિતિ સ્વપ્નવત્ થઈ. દેવાદાર ઉપર આટલી અધી દયા ! આશ્ચર્ય ! તે બોલ્યો: “ કોને, મને કહો છો ? ”

“ હા હા; તમને. અહીં જમવાંથી કાંઈ તમારી જાત જવાની નથી. ” આ સાંભળી નરેન્દ્રને સાહજિક હસવું આવ્યું. તે પહેલાં કરતાં પણ અધિક પ્રસન્ન અને પ્રશાંત જણાવા લાગ્યો. “ જાત ગુમાવવાની ખીક, હવે મને આ દુનિઆમાં રહી નથી. આજ પરમેશ્વરની મોટી મહેરબાની હોય એમ જણાય છે. નહિ તો, આવા આ તાપમાં—”

તેને આગળ ન બોલવા દેતાં વિજયા બોલી: “ બેસો આપ, હું અંદર જઈને આવું છું. ” આમ કહી તે અંદર ચાલી ગઈ.

અનુકરણ ૧૧.

જમણુ લગભગ પૂરું થવા આવ્યું હતું. જમતાં જમતાં નરેન્દ્રે કૃતમુખાવે વિજયાને કહ્યું : “આપ આટલો વખત જમ્યા શિવાય મારી પાસે મારે શું જોઈશે અને શું નહિ તે જોવા માટે ખેંસી રહ્યાં; પણ તેમ કરવાનું કાંઈ કારણ નહોતું. જેઓ પોતાને સુશિક્ષિત કહેવરાવે છે એવા કોઈના પણ કુટુંબમાં હવે આવો ચાલ રહ્યો નથી.”

વિજયા હસતાં હસતાં ખોલી : “જે કુટુંબની સ્ત્રીઓ પોતે અભુક્ત રહી પુરુષોને જમાડી શકતી નથી, તે કુટુંબો ધણાં દુર્ભાગી સમજવાં જોઈએ. મારા પિતાજીનો આ જ મત હતો. અને મારો પણ એવો જ છે.”

નરેન્દ્રે કહ્યું : “ત્યારે તો આપનો આ એક આનુવંશિક દોષ કહેવાય. કલકત્તા વિગેરે ઘણે ઠેકાણે સુશિક્ષિત લોકોને ઘેર મને જમવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. પણ ત્યાં કોઈ પણ ઠેકાણે આ ચાલ મેં જોયો નથી.”

“જેઓ સર્વ બાબતોમાં પાશ્ચાત્યોનું અનુકરણ કરવામાં જ ઇતિહાસિકતા માને છે, એવાં કોઈક કુટુંબોમાં તેમ આપની નજરે પડ્યું હશે; પણ હજી ધણાં કુટુંબોએ પોતાના આવા સારા આચાર છોડી દીધા નથી. આપ ધણા દિવસ ઇંગ્લંડમાં રહ્યા છો, એટલે કદાચિત્ આપને આ એક દોષ જણાતો હશે.”

“માફ કહેવું તેમ નથી. પણ પાશ્ચાત્ય અર્થાત્ તેઓ તો

ઈંદ્રસેનાનાં માણસો. એટલે તેઓનું જે સાઈ હોય, તેનો દાખલો કોઈ નહિ તો શ્રીમંતો લે, તો તેમાં કાંઈ હરકત નથી.”

“ભારે શું, સ્ત્રી-પુરુષોએ સાથે બેસી જમવું એ ચાલને આપ સારો માનો છો?”

નરેંદ્ર હસીને બોલ્યો : “અલબત્ત; સારો કહેવો જોઈએ. નહિ તો બ્રહ્મહત્યા કરતાં પણ અધિક પાપ લાગે ! કારણ કે તે ચાલ પાશ્વર્યોનો છે !”

આ સાંભળી વિજયને પણ હસવું આવ્યું. તે બોલી : “અમારા ઘરમાં એ ચાલ નથી, એજ સાઈ છે. નહિ તો, આપના જેવા શરમાળ પરોણા ભૂખ્યા રહ્યા હોત અને મને પણ આગ્રહ કરી બે ચીજ પીરસવાની સંધિ મળી નહોત.”

“તે ખરું; પણ તેથી તો માઈ પેટ ફૂટવાની તૈયારીમાં આવ્યું.”

“તે કાંઈ હું સાંભળવાની નથી. આટલી પૂરીઓ અને દૂધ ખાવું જ પડશે.”

“ના, હવે નહિ.” આમ કહી નરેંદ્ર ખાટલા પરથી ઉઠી ગયો અને તેણે હાથ-મ્હેં ઘોઈ નાંખ્યાં. એ જોઈ વિજયો અરેખર જ ખિન્ન થઈ. તેણે કહ્યું : “આપ કાંઈ પેટ ભરી જમ્યા નહિ.”

“વાહ ! માઈ પેટ ભરાયું કે હું ભૂખ્યો રહ્યો એ પણ આપ જણો છો !” આમ કહી તેણે વિજયો સામું જોયું, તો તે વખતે તેનો ચહેરો તેને જોઈ એ તેવો પ્રસન્ન જણાયો નહિ. તેણે કહ્યું : “મેં આ દૂધ રહેવા દીધું તેને માટે જોઈું ન લગાડશો. ખરું કહું છું કે હું ભૂખ્યો રહ્યો નથી. મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે કે, આપ આટલાં સુશિક્ષિત અને શ્રીમંત છતાં આવી પરોણાગત વગેરે કરવાનો

ગૃહસ્થ-ધર્મ શીખ્યાં ક્યાંથી ? ખરેખર જ, આપનું આ સૌજન્ય સારી રીતે મારા લક્ષમાં રહેશે. આવા વખતે—”

નરેન્દ્રને આગળ ન બોલવા દેતાં વિજયાએ કહ્યું: “એમાં એટલું બધું વખાણ કરવા જેવું કાંઈ નથી.—હં, આપ બ્રહ્મદેશમાં ક્યારે જવાના છો ?”

વિજયાએ આ શબ્દો છેક નજીકના આમ સંબંધીની માફક ઉચ્ચાર્યાં. તે જોઈ નરેન્દ્રનું હૃદય સકંપ થયું. તેણે કહ્યું: “પરમ દિવસે જવાનો મારો વિચાર છે. પરંતુ, મારા આવવા જવા સાથે આપને સહેજ પણ સંબંધ નથી, છતાં આપ આટલી બધી કષ્ટ-સહિષ્ણતા દર્શાવો છો એનું મને ખરેખર જ ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે. હું તો આપનો કાંઈ જ નથી. છતાં, આપે પાસે બેસી મમતાથી મને જમાડ્યો. જાણે કે હું શરમાઇને બૂખ્યો રહીશ! આપ પોતે પણ આટલો વખત બૂખ્યાં રહ્યાં! મારે ખેંચ નથી. મા નાનપણમાં જ મરણ પામી. તે બંને હયાત હો તો પણ, તેમણે મારી આટલી બધી વિચાર પૂછ ન કરી હોત. આ વાત જો હું કોઇને કહું તો તેને તે ખરી પણ ન લાગે.” આ શબ્દો બોલતી વખતે નરેન્દ્રને સ્વાભાવિક પુરુષભાવ જતો રહી તે કોમલ અને કરુણ થયો હતો. કદાચિત્ તેની આંખોની સરહદ સુધી પાણી પણ આવી પહોંચ્યું હશે. આમ પોતાની એકાકી અવસ્થા બદલ નરેન્દ્રને કાતર થએલો જોઈ વિજયાને પણ તેની દયા આવી. આવી સ્થિતિમાં તે નરેન્દ્ર સાથું જોઈ પણ ન શકી. બારીની બહાર કબાંક જોયા જેવું કરી તે બોલી: “એમને એટલું બધું આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? દરેક ગૃહસ્થને ઘેર પરાણાગતની

આવી વ્યવસ્થા રાખવાની રીત જ પડેલી છે. અતિથીને તો દેવના જોવા અમે હિંદુ-”

આટલું જ ખોલી વિજયા ખચકી. કારણ કે, તે હિંદુ નહિ પણ બ્રાહ્મ હતી. નરેન્દ્રના લક્ષમાં પણ તે વાત આવી. છતાં તે કાંઈ ન ખોલતાં તેણે કહ્યું: “ગમે તેમ હો. પરમેશ્વર આપનું કલ્યાણ કરે. દિવસે દિવસે આપના બ્રાહ્મમંદિરની પણ ઉન્નતિ થાઓ. ચાલો, જઈ ધું ત્યારે; પધારજો નમસ્કાર.”

આમ કહી નરેન્દ્ર દરવાજા તરફ વળ્યો, એટલામાં વિજયાએ પાછળથી આવી કહ્યું: “ભૂભા રહો જો. આપના પેન્ના માયકારકોપની શી કિંમત છે?”

નરેન્દ્રે પાછા ફરી સંદિગ્ધતાથી કહ્યું: “મેં જ્યારે તે યંત્ર વેચાતું લીધું, ત્યાર મને તેની પાંચસે રૂપીઆ કરતાં પણ વધારે કિંમત પડી હતી. પરંતુ, અત્યારે મને તેના બસો અઢીસો રૂપીઆ મળે તો પણ બહુ છે. જો કોઈ ધરાક હોય તો કહો, યંત્ર તદ્દન નવું જ છે.”

યંત્ર વેચવાની નરેન્દ્રની ગરજ વધેલી જોઈ વિજયાનું અંતઃકરણ વ્યથિત થયું. તેણે કહ્યું: “શા માટે એટલી યધી ઓછી કિંમતમાં વેચો છો? શું હવે તમારે તેની કાંઈ જ જરૂર રહી નથી?”

નરેન્દ્રે ખેદપૂર્વક કહ્યું: “અરે, જેટલા સારા યંત્ર લીધું હતું, તે કાર્ય તો હજી કાંઈ જ થયું નથી.”

આ ખેદકારક સ્થિતિથી વિજયાનું અંતઃકરણ ચીરાઈ ગયું. તેણે કહ્યું: “આવું એક યંત્ર માત્ર હોંશ દાખલ જ થયું

દિવસોથી લેવાનો મારો વિચાર છે. આપ તે મને કાલે લાવી દેખાડશો ?”

“હા હા, આનંદથી. યંત્રની દરેક બાબત હું આપને સમજાવી દઈશ. જો કે, યંત્રની બધી હકીકત સમજાવી કહેવા જેટલો મને વખત નથી; તો પણ એટલી તો ખાત્રી રાખજો કે, તમે તેમાં ઠગાવાનાં નથી.” થોડો વખત અટકી ફરી તે બોલ્યો: “તે યંત્ર ઉપર મને ઘણો સ્નેહ છે; પણ શું કરું? વેચ્યા શિવાય ખીજો ઇલાજ નથી. આવતી કાલે અપોરે હું જરૂર તે લઇને આવીશ. સ્ત્રી, નમસ્કાર.” આમ કહી નરેન્દ્રનાથ ચાલતો થયો.

નરેન્દ્રનાથના ગયા પછી ક્યાં સુધી વિજ્યા તે ગયો તે માર્ગ તરફ અનિમિષ દૃષ્ટિથી જોઇ રહી હતી. જ્યારે તે દૃષ્ટિથી બહાર ગયો, ત્યારે તે ત્યાંથી રસોડામાં ગઇ અને તેણે જેમ તેમ જમી લીધું. પછી તે પોતાની રોજની લખવા વાંચવાની ઓરડીમાં ગઇ બેઠી. પરંતુ આજે તેને સઘળી તરફ ઉદાસીનતા અને શૂન્યતા જણાવા લાગી. બહારનાં ઝાડ ઝુડપાંની અને નદી-નાળાંની શોભા જોવા માટે તે બારી પાસે ગઇ બેઠી રહી, પણ આજ તેને તે બાજુ કોઈ રણ જણાવા લાગ્યું. વૃક્ષ-લતાઓ તેને શુષ્ક જણાઇ. રસ જેવું ક્યાંય પણ તેને જણાયું નહીં. સર્વત્ર નિર્જીવતા અને નિરુપયોગિતા જણાવા લાગી. આથી તે અધિક જ ઉદાસ થઇ અને ખુરશી ઉપર આવી સ્વસ્થ બેસી રહી. સમય કેમ ચાલ્યો જતો હતો એ પણ તેના લક્ષમાં આવતું નહોતું. સંધ્યાકાળ ક્યારે થઇ અને નોકર અંદર આવી દીવો ક્યારે કરી ગયો એ પણ તેણે જાણ્યું નહીં. તે બ્યારે જાનમાં આવી ત્યારે પાણીથી ભરેલી આંખો તેણે ઉતાવળે ઉતાવળે લુછી નાંખી. જુએ છે, તો

આત્માર સુધીમાં અનણ્યતાં જ. એકેક ટીપું વક્ષસ્થળ ઉપર પડી તેની સાડી ધણીજ ભીની થઈ હતી ! અરરર ! નોકર માણસો અહીં આવી મયાં હશે. કદાચિત્ તેમણે મને આંસુ ગાળતી જોઈ હશે ! વિજયાને ધણી શરમ આવી. કારણ હજુ પણ તે કાંઈ નોકરને બોલ-વવાનું ધૈર્ય કરી શકી નહિ. રાત્રે જ્યારે તે ઉઘી જવા માટે પથારી પર જઈ પડી, ત્યારે ધણો વખત સુધી તો તેને ઉંઘ આવી નહી. બારીઓ ઉઘાડી રાખી તે બહાર જોતી હતી, પણ બહાર શૂન્ય અને અર્થરહિત અંધકાર શિવાય બીજું કંઈ જ જણાતું નહોતું. આજે વિજયાને પોતાનું આયુષ્ય પણ આવું જ રસ-હીન અંધકાર-મય અને અર્થશૂન્ય જણાવા લાગ્યું. એ પછી ધણી વારે તેને ઉંઘ આવી પરંતુ તે પણ સ્વપ્નમય હતી. સવારે તે જાગૃત થઈ જુલે છે, તો બધી બારીઓ ઉઘાડી હતી અને પૂર્વ તરફની બારીમાંથી સૂર્યનાં પીળા રંગનાં ફિરણો અંદર ઓરડીમાં દાખલ થઈ તે અધિક સ્વચ્છ અને સતેજ થતાં હતાં. રોજ તે જલદીથી ઉઠતી હોવાથી આજે એકાદ થવાને લીધે તે વધારે દીલગીર થઈ. આઠલી મોટી વીસ વર્ષની ગત નિંદ્રામાં જોને પાંચ કે છ વાર શિવાય વધુ જોયો નથી, તેના વિયોગ લાંબા સમયના પરિચિત માણસના જેવો લાગવાથી પોતાની આવી સ્થિતિ થઈ હશે શું ? આવો વિજયાને સંશય આવ્યો. તે સંશયને દૃષ્ટા માની તેને તે પોતાના અંતઃકરણમાંથી કાઢી નાંખવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતી હતી પણ તે સંશય, સંશયનાં વચ્ચે ફેંકી દઈ સત્યનો પોષાખ પહેરશે કે શું આવી તેને બીજું લાગવા માંડી. નરેન્દ્રનો સ્વચ્છ અને સરળ સ્વભાવ, 'ખુલ્લું' મન અને મીઠું તથા નિષ્કપટ બોલવું, આટલાપરથી જ તેની આવી સ્થિતિ થઈ નહોતી; પરંતુ

એની પાછળ ખીજો પણ ઇતિહાસ છે, આમ તેને લાગવા માંડ્યું. અથવા તો પેલું માયકાસ્કોપ ચંત્ર જોવાની ઉત્સુકતાને લીધે એમ થતું હશે, આવી રીતે પણ તે પોતાના મનને મનાવવા લાગી. એક વખત તે ચંત્ર જોઈશું એટલે મનમાંનો સધજો આગ્રહ અને કુતૂહલ દૂર થશે. જો કદાચ મન આજ શાંત નહિ થાય, તો કાલે તો જરૂર થશે જ, આમ તે પોતાના મનને ધણું શિખવવા લાગી. છતાં તેનાં મનને સ્વસ્થતા લાગી નહીં; અને કોઈ પણ કામ તરફ તેનું લક્ષ લાગ્યું નહિ. તેણે લખવા બેસી જોયું, વાંચવા બેસી જોયું; પરંતુ ઉર્કંઠા અને આસંકા વધતાં જ જતાં હતાં.

પોષ મહિનો હતો. સૂર્ય મધ્યાન્હે આવ્યો હતો. તાપ તો ધમધમ કરતો હતો. વગી થોડો સમય ગયો અને સૂર્ય પોતાનું તે સ્થાન છોડી પશ્ચિમ તરફ વળ્યો. વિજયાના મનમાં ચટચટી શરૂ થઈ. આવતી કાલે જે પોતાની જન્મજૂમિ છોડી દૂરના લાંબા પ્રવાસે જવાનો છે, તેને કદાચિત્ અનેક કામને લીધે આ બાળુ આવવાનો વખત નહિ મળ્યો હોય, તો તેમાં કાંઈ બહુ આશ્ચર્ય નથી. અથવા પેલા માયકાસ્કોપની કોઈએ અધિક કિંમત આપી હોય તો તેને અહીં આવવાનું કારણ જ નહોતું. કિંવા ખીજી રીતે તેને પૈસા મળ્યા હશે તેથી તે પોતાનું વહાલું ચંત્ર વેચવાની ભાંજગડમાં પણ નહિ પડ્યો હોય. આવા પ્રકારનાં અનેક અનુમાનો વિજયા કરતી હતી. નરેન્દ્ર અને તેની કાલની મુલાકાતમાં જે કાંઈ વાતચિત થઈ હતી, તેનો અક્ષરે અક્ષરનો વિચાર કરી, તે આવશે કે નહિ આવે તે વિજયા ઠરાવતી હતી. તેના મનમાં ગમે તે હો, પણ તે ચંત્ર વેચવાનો આગ્રહ તેની વાતમાં તો તેટલો બધો જણાતો નહોતો. હું શાહુકાર અને તે દેવા-

હાર, આથી પણ કદાચ તેને મારી પાસે આવવું અપ્રિય લાગ્યું હશે. તેમ હોય તો તો તેણે મારો મર્મ સારો પ્રદર્શિત કર્યો કહેવાય. આ વિચારમાલામાં વિજયાના હૃદયમાં જે તિરસ્કરણીય પ્રશ્ન-પરંપરા ઉત્પન્ન થઈ, તેના ઉત્તરો શોધતાં શોધતાં તેનો જીવ થાકી ગયો. એક વખત તેને થયું કે પરેશને ફરી તેનો શોધ કરવા મોકલું; પણ વળી તેટલામાં તેને થયું કે, એમ જાણી જોઈને પોતાનું માન અભિમાન શા માટે તેના ચરણે ધરવું ? વાર, પરેશને મોકલું તો પણ તેની તપાસ લામશે જ એમ કાંઈ થોડું જ છે. અને કદાચ તપાસ લાગી; પણ તેણે આવવાની જ ના પાડી તો—” વિજયા બિચારા નરેન્દ્રપર આમ નવા નવા આરોપ લાદતી હતી, ત્યાંજ પરેશ દોડતો દોડતો તેની મેડીમાં આવ્યો. દોડવાના થાકથી શ્વાસ લેતો લેતો તે બોલ્યો, “માઈ, નાચે ચાલો, પેલા બાળુ આવ્યા છે.”

વિજયા બચચક્તિ થઈ બોલી : “ક્યા બાળુ ?”

“પેલા, કાલ નહોતા આવ્યા ? તે! માઈ, તેમના હાથમાં મોટી ચામડાની પેટી છે.”

“જ જ તેમને ‘એસો’ એમ કહે. હું આ આવું.”

પાંચ દસ મિનિટમાં સાડી વગેરે ટાપટીપતો નવો પોષાખ પહેરી વિજયા નીચે મંદ. નરેન્દ્રને જોતાં જ નમસ્કાર કરતાં તે બોલી : “નમસ્કાર. આવો, એસો.” નરેન્દ્ર કાંઈજ બોલ્યો નહિ. મુખ્ય દૃષ્ટિથી તે કેટલોક વખત વિજયા સામું જોઈ રહ્યો. મૂળમાં તો વિજયા સુંદર હતી જ. તેમાં વળી આજની ધોળી રેશમી સાડીથી તો તે અધિક પ્રદુસ્લિત જણાતી હતી. કપાળ ઉપર કુરળકેશ લટકતા હોવાથી

તેનો ચહેરો અધિક આકર્ષક થયો હતો. અને મુખ્ય એ કે, એટલું છતાં પણ તેણે શાલીનતાને ફરિયાદ આપ્યો નહોતો. આથી નરેન્દ્રની નજર સહજ જ વિજયા તરફ આકર્ષિત થઈ. તેના હાથમાંના પેટા માયકારકોપનો બોળે પણ હજી તેમ જ હતો. તેણે તે પાસેના ટેબલ ઉપર મૂક્યો અને વિજયાને સહાસ્ય પ્રતિનયસ્કાર કરી દીધું : “હાથમાં આ યંત્રનો બોળે ઉંચકી લાવવા કરતાં ચિત્ર કાઢવાની સામગ્રી આણી હોત, તો ધણું સારું થયું હોત. મારો આજનો દિવસ ઘણો આનંદમાં ગત, અને મજા ગરીબની સંભારણા દાખલ તે કૃતિ આપની પાસે રહી હોત. ચિત્ર કાઢવાનો મને પહેલેથી જ ઘણો શોખ છે. વળી ઈંગ્લાંડમાં હતો તે વખતે મેં તેનો અભ્યાસ પણ કર્યો છે. આથી આજની સ્થિતિમાં આપને જોઈ ચિત્ર કાઢવાનો લોભ અનિવાર્ય થયા સ્થિતિ રહેતો નથી. આપ ખરેખર જ, ઘણું સુંદર લાગો છો.”

બીજા કોઈ એ આ શબ્દો કહ્યા હોત, તો તે સાંભળી વિજયાને જરૂર ક્રોધ ચડ્યો હોત; પરંતુ નરેન્દ્રના ઉપર તેને ક્રોધ ન ચડતાં; તેના ખુલ્લા અંતઃકરણ માટે તેને ટોતુક લાગ્યું. તે શબ્દો ઉચ્ચારતા વખતે નરેન્દ્રની લાવમા તદ્દન સ્પષ્ટ હતી. તે સ્તુતિસ્તોત્રમાં વિકારનો ગંધ નહોતો, પણ ચિત્રકલાની ઉત્કૃષ્ટતા માત્ર જણાતી હતી. ગમે તે હો, પણ તે સ્તુતિથી વિજયાનો ચહેરો સ્વર્ગથી લાલ થઈ ગયો અને તે નીચું જોવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તેણે પોતાની નજર નરેન્દ્ર સામે ફેરવી અને કહ્યું : “વિલાયતી સ્ત્રીઓની માથે બોલવા ચાલવાની આપની ટેવ હજી ગઈ હોય એમ જણાતું નથી. પાશ્ચાત્ય સ્ત્રીઓને આવા શબ્દો પસંદ આવે; પણ આર્થ સ્ત્રીઓને—અને મેં આપને

યંત્ર સેવા માટે બોલાવ્યા છે કે ચિત્ર કાઢવા માટે બોલાવ્યા છે ?”

વિજયાયે તો ઉપરનો સવાલ હસતાં હસતાં જ પૂછ્યો હતો. પણ તેનો ઉત્તર આપતાં નિબકપટી નરેન્દ્રને અરેખર જ ઘણી પંચાતી પડી. તેણે કહ્યું; “ અરેરે; ત્યારે તો મારી તે મોટી ભૂલ થઈ. મને માફ કરજો.”

નરેન્દ્રની તે સ્થિતિ જોઈ વિજયાને ધણું હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું; “ આપની ભૂલ થઈ એવું હું ક્યારે બોલી ? આપ પહેલાં બેસો. જોઈ આપવું યંત્ર કેવું છે.”

નરેન્દ્રનો ચહેરો એકદમ પ્રસન્ન થયો. એક ખુરશીપર બેસી તે ચામડાની પેટી ઉઘાડવા લાગ્યો. એટલામાં વિજયાએ કહ્યું : “ આ કચેરીની જગા છે, એટલે અહીં કોઈના આવવાનો અને ત્રાસ થવાનો સંભવ છે. વળી અહીં સાફ અજવાળું પણ નથી. તમે અંદરની ઓરડીમાં આવો. ત્યાં કોઈ આવશે એ નહિ અને અજવાળું પણ સાફ છે.” આમ કહી વિજયા ઉઠી અને અંદરની ઓરડીમાં જઈ બારીઓ ઉઘાડવા લાગી. તેની પાછળ નરેન્દ્ર પણ ગયો અને એક ટેબલ પાસે બેસી પેટી ઉઘાડતાં ઉઘાડતાં તેણે વિજયાને કહ્યું : “ આપ અહીંયાં મારી સામે આવી બેસો. યંત્ર પેટીમાંથી કેમ કાઢવું, ત્યાંથી જ બધું હું આપને સિખવાડું છું.” વિજયા તે પ્રમાણે નરેન્દ્ર સામે બેઠી અને ઘણા કુતૂહલથી યંત્ર સામે જોવા લાગી.

પેટી ઉઘાડી યંત્ર બહાર કાઢતાં કાઢતાં નરેન્દ્રે કહ્યું : “ આ યંત્રમાં કેટલી બધી અદ્ભુત શક્તિ છે, એની ઘણાને તો કલ્પના પણ હોતી નથી. એક નાની સરખી જૂ આ યંત્રની સહાયતાથી

એકાદ મોટી ભેંસ જેવી સ્થૂલ દેખાય છે અને તેની હાલ-ચાલ પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. વિશ્વમાં દૂર જણાતા મહા ઉપમહા આ દુર્બિનમાંથી જોતાં, જણે આપણા હાથ પાસે મોટા મોટા ભૂ-ભાગ હોય તેવા લાગે છે.” આટલી પ્રસ્તાવના કરી નરેન્દ્રે યંત્ર ઉઘું કરવા માંડ્યું. તે વિલાયતમાં જ્યારે જંતુશ્ચાસનો અભ્યાસ કરતો હતો, ત્યારે તેણે આ યંત્ર ઘણી સારી ચોક્કસી કરી ને વેચાતું લીધું હતું. અને ત્યાર પછી, આ યંત્રની સહાયથી જ્યારે તેણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, ત્યારે તો તેને આ યંત્ર ઘણું જ પ્રિય લાગ્યું. એજ યંત્ર તે આજ વિજ્યાને વેચવા માટે આણ્યો હતો. તે યંત્રમાંથી કેવી રીતે જોવું, એની વિજ્યાની ખબર ન હોવાથી તેને પ્રથમ તો તેમાં કાંઈ ઘેરૂં ઘેરૂં જણાવા લાગ્યું. નરેન્દ્ર બિચારો કેમ જોવું એ જીવ તોડીને કહેતો હતો અને વિજ્યા માત્ર હસતી હતી. યંત્ર ઉઘડવું કેવી રીતે, મૂકવું કેવી રીતે, તેનો કોણ કેવી રીતે બદલવો, લાંબેતું કેવી રીતે જોવું, પાસેતું કેવી રીતે જોવું વિગેરે વિગેરે સમજાવીને કહેવા માટે નરેન્દ્ર ઘણી મહેનત કરતો હતો; પણ વિજ્યાનું તે આજીવ લક્ષ જ ક્યાં હતું ? નરેન્દ્રના કંઠસ્વરથી તેનું હૃદય એક સરખું ડોલાયમાન થતું હતું. તેની અનજાણમાં તેનો શ્વાસ જોરથી વહેતો હતો. યંત્રની સમજૂતી લેતી વખતે સહેજ નરેન્દ્રનો સ્પર્શ થયો કે, તેનું શરીર રોમાંચિત થતું હતું. એવી સ્થિતિમાં તેને એ સૂક્ષ્મ જંતુઓની હાલ-ચાલ જણાઈ નહિ, હજારો ગાઉ દૂર પરના ડુંગરા છેક નજીક જણાયા નહી, તો તેમાં તે બિચારીનો દોષ શો ? પંદર વીસ મિનિટ સુધી મહેનત કરતાં છતાં પણ યંત્રની ચમત્કારિક શક્તિ તરફ વિજ્યાનું લક્ષ નથી ખેંચાતું, એ જોઈ નરેન્દ્ર ખુરશીપર ખેંસી ગયો અને ખિન થઈ બોલ્યો:

“ જવા દો. આપ આ પંચાલીમાં ન પડશો. આપની બુદ્ધિ આવી જડ હશે, એવી મારી કલ્પના નહોતી. ”

વિજયા મહા પરાણે હસવું આવતું દાખી બોલી: “ મારી બુદ્ધિ જડ! કદાચિત્ એમ પણ હશે કે આપને જ સારી રીતે સમજવી કહેતાં આવડતું નહિ હોય. ”

“ હં ! તેમ પણ હશે. આપની બુદ્ધિમત્તા માટે મારું કહેવું નથી. પણ આપનું તે તરફ લક્ષ જ નથી, એમ જણાય છે. હું જીવ તોડીને કહું છું અને આપ તો નીચું જોઈ ધીમે ધીમે હસ્યા કરો છો. એમાં આપની બુદ્ધિનો દોષ નથી, તેમ મારા કહેવાનો પણ દોષ નથી. ”

“ શું કહો છો ? હું હસતી હતી ? ”

“ હા. ” “ ખોટી વાત. ”

“ હું ખોટો હમ્મશ; પણ ચંત્ર તો કાંઈ ખોટું નથીને ? શું આપને તેમાંથી કાંઈ પણ ન જણાયું ? ”

“ મને લાગે છે કે આપનું ચંત્ર ખરાબ થયું હશે. ”

નરેન્દ્રે સહેજ કઠોર સ્વરે કહ્યું: “ ખરાબ ! આપને તેની કલ્પના નથી. આવું તીક્ષ્ણ શક્તિપૂર્ણ દુર્બલિત કવચિતજ જોવા મળે છે. આવું સ્પષ્ટ વસ્તુ-દર્શન—” આમ કહેતાં કહેતાં નરેન્દ્રે નિમિષાર્ધમાં ચંત્રનો કાણુ બહલી પોતાની આંખ નળીએ અડકાડી. પણ તેમ કરતાં થડાક લાંબને તેનું માથું વિજયાના માથા સાથે અથડાયું. તત્ક્ષણે જ નરેન્દ્ર દુર્બલિત પરથી આંખ ઉઠાવી લાંબ ક્ષમા માગવાની ઇચ્છાથી વિજયા તરફ જોવા લાગ્યો. માથું પંખાજતાં વિજયા હસીને બોલી: “ માથા સાથે માથું આઠટવાથી શું થાય છે, તે જાણો છો ? ”

“ના.” “શીઝડાં ઉમે છે !”

“જો એ ખરું હોય, તો આપ સંભાળજો. આપનું માથું શીઝડાં ઉઘાડવા માટે ચોખ્ખું છે.”

વિજયાથી હસવું રોકી શકાયું નહીં. તે બોલી, “આપના આ બુના પુરાણા ખરાબ, યંત્રમાંથી સાઈ દેખાતું નથી, એનું પ્રાયશ્ચિત્ત મારા માથાને શા માટે ?”

નરેન્દ્રે પણ હસવું આવ્યું. પરંતુ તેનું મોઢું સુકાઈ ગયું. તેણે કહ્યું, “જો મારા પર આપનો વિશ્વાસ હોય તો આપ ધ્યાનમાં રાખજો કે આ યંત્રમાં કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી. હું તે વેચી નાંખું છું એથી આપને સંશય આવે છે. પરંતુ આપને હસાવવાનો મારો બિલકુલ ઉદ્દેશ નથી. આ યંત્રનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ તમે સમજવા માંડશો, એટલે તો પછી તે એક તમારી મોજની વસ્તુ થઈ પડશે.”

“ખરુંએ ખરું. પણ આપ સમક્ષ છતાં પણ જ્યારે મને આ યંત્રનો ઉપયોગ થયો નહિ, તો આપ મયા પછી શો થવાનો હતો ?”

નરેન્દ્રે કંટાળી કહ્યું, “ત્યારે ‘લઉ છું’ એમ કહી તમે મને નિષ્કારણ ત્રાસ આપ્યો.”

વિજયા બાણી જોઈને ગાંભીર્યથી બોલી, “આપે તે વખતે એમ કેમ ન કહ્યું કે, યંત્ર ખરાબ થયેલું છે ?”

નરેન્દ્રે તીક્ષ્ણ સ્વરે કહ્યું “ખરાબ ! જેમાં આપ સમજો નહિ તે બાબત સંબંધમાં ન બોલવું એજ સારું.” એટલામાં તેને પોતાની ચીકના સંબંધમાં અતુલ્ય થવાથી તેણે સ્વર જરા મૃદુ કરી કહ્યું, “મહે, મારું યંત્ર જ ખરાબ હશે. હવે તે સંબંધમાં ફાકટનો

વાદ કરવામાં કાંઈ માલ નથી. હું આવતી કાલે પ્રવાસે ગયો હોત તેને માત્ર અડધગો થયો. કલકતા ગયા પછી તો આ યંત્રના ધણાકે ગ્રાહક મળશે. ઠીક ત્યારે આવજો. ” આમ કહી નરેંદ્રે નીચે મુકેલી ચામડાની પેટી ટેબલ પર મૂકી અને તેમાં પેલું યંત્ર પૂર્વવત્ મૂકવા લાગ્યો. એટલામાં વિજયા બોલી, “ તે યંત્ર મૂકી દેવાની એટલી બધી થી ઉતાવળ છે ? આપ કાંઈ એટલામાં અહીંથી જઈ ચકશે નહીં. ”

“ કેમ વાડ ? ” “ થોડો નાસ્તો કરી ચહા લેવી જોઈએ. ”

“ ના, તેની કાંઈ જરૂર નથી. ”

“ જરૂર છે કે નહિ એ પરાણા કરતાં ધરધણી જ સારું સમજો. ” આમ કહી વિજયા મૂઠુ મૂઠુ હસવા લાગી,

નરેંદ્ર ક્રોધથી વિજયા સામું જોઈ બોલ્યો, “ આપ હસો છો ! શું આપ મને મશ્કરીનો વિષય માનો છો ? ”

તદન નજીકના આમ સ્નેહી સાથે બોલે તેમ વિજયા મિષ્ટ સ્વરે બોલી, “ ગઈ કાલે મેં તમને જમીને જવાનું કહ્યું હતું, તે શું તમારી મશ્કરી કરવા માટે કહ્યું હતું ? બેસો, કાણુ વાર બેસો. હું એમને એમ તમને જવા દઈશ નહીં. હું રસોડામાં જઈને આવું છું. ” નરેંદ્ર સામું હસતાં હસતાં જોઈ અને પોતાની સૌંદર્યપ્રભાથી કાણુ વાર માત્ર તે ઝોરડી વિદ્યુત્પ્રકાશથી લખ્ખ કરી વિજયા ત્યાંથી ગઈ. બે ચાર મિનિટમાં જ તે પાછી આવી અને જુલે છે તો ટેબલ પરનું યંત્ર ચામડાની પેટીમાં ધાલી, તે પેટી નરેંદ્રે પોતાની ખુરશી પાસે નીચે મુકેલી. તુરત જ તે બોલી, “ એટલામાં યંત્ર મૂકીએ દીધું ? આપને ક્રોધ કાંઈ ઓછો નથી ? ”

નરેન્દ્ર વિષણુ થઈ બોલ્યો, “ આપ ભેતાં નથી, એમાં કોધ શેનો ? માત્ર એટલું જ ખરાબ લાગે છે, કે એટલો બધો ભાર આટલે દૂર આવ્યો અને પાછો આટલો દૂર લઈ જવો પડવાનો. ”

વિજયા કાંઈ બોલી નહીં. તે ફરી અંદર ગઈ અને નાસ્તાનો ટાટ લાવી તેણે તે નરેન્દ્ર સામે મૂક્યો. પાછળથી કાલીપદ નામનો નોકર ચહાની તબક્ક લઈ અંદર આવ્યો, તેમાંનો એક ખાસો પોતાના ટેબલ પર મૂક્યો તથા બીજો નરેન્દ્રના ટેબલ પર મૂક્યો અને તેમાં દૂધ ખાંડ નાંખી વિજયા ચમચાવતી તે સરખી કરવા લાગી. તેણે કહ્યું, “ લાવવા લઈ જવાનો શ્રમ પડે એમાં તો કાંઈ શંકા નથી. હશે. આપ આ નાસ્તો લ્યો; હું ત્યાં સુધીમાં ચહા તૈયાર કરું છું. ”

આથી કાંઈ નરેન્દ્રના ચહેરા પરની વિષાદની છાયા ઓછી થઈ નહિ. તે તો ચુપચાપ બેસી જ રહ્યો. તેણે નાસ્તાના ટાટ સામી નજર પણ કરી નહીં. નરેન્દ્રનો આવો ચહેરો જોઈ વિજયા સકરણુ સ્વરે બોલી, “ આપ પહેલાં નાસ્તો કરો. આપને તે બોજે નહિ લઈ જવો પડે એવી હું કાંઈ તજવીજ કરીશ. તે વસ્તુ ઉપયોગની નહિ હોય તો પણ હું રાખીશ. ”

આ એક પોતાનું અપમાન જ છે આમ માની નરેન્દ્રે કઠોર સ્વરે કહ્યું; “ હું આપની દયાનો યાચક નથી. ”

વિજયા હસીને બોલી: “ પરંતુ એક દિવસ તો આપે યાચના કરી હતી. તે દિવસે આપ આપને માટે પૂજની પરવાનગી લેવા માટે આવ્યા હતા ને ? ”

“ હા. પણ તે બીજા માટે. મારે પોતાને માટે નહીં. અને તેવો અભ્યાસ નથી. ”

નરેન્દ્રના આ શબ્દોમાં ખોટું કંઈ જ નહોતું, એ વિજયા સમજી શકી હતી. કિપરના શબ્દોમાંની લીલચુલા વિજયા સારી રીતે સમજી શકી હતી. તેણે કહ્યું: “ પહેલાં આપ નાસ્તો તો લ્યો. આ ચહા ઠંડો થઈ જાય છે. આપને તે ચંત્ર લાઇ નહિ જવું પડે, પછી તો થયું ને ? ”

“ આપના આ કથનનો ભાવાર્થ મારા સક્ષમાં આવ્યો નહી. ”

“ થોડી વાર પછી આવજો. પહેલાં આપ નાસ્તો લ્યો. ”

નરેન્દ્ર પહેલેથીજ શંકિત થયો હતો. તેમાં વળી વિજયાના આ શબ્દો સાંભળીને તો તે એકદમ કુદ્ધ થયો તે અમિહીત દૃષ્ટિથી વિજયા સામું જોઇ ખોલ્યો, “ આપના આ કથનનો અર્થ મારે હમણાં જ સમજવો જોઈએ. વેચાતું લેવાની ચાપ મારી આ ચંત્ર શું આપ બ્રહ્માત્મારે અટકાવી રાખવા માગો છો ? શું મારા પિતાએ આ ચંત્ર પણ આપને ત્યાં ધરાણે મૂકી લખી આપું છે ? તેમ હોય તો તો પછી મને પણ અટકાવી રાખવાની આપને હરકત નથી. ધરાણાખતમાં મારું પણ નામ છે આમ કહો એટલે ખસ ચલું ? ” આમ કહેતાં કહેતાં નરેન્દ્રનો ચહેરો ભોંયથી અને વિષાદથી ભરાઇ ગયો. પણ બીજી બાજુ વિજયાનો ચહેરો અતુરામથી લાલ થઈ ગયો હતો. અરે એવું ધરાણાખત ચલું હોય તો—તો શું ? ચલું જ છે. આ બાબત ધ્યાનમાં આવવાથી વિજયાનું આખું શરીર રોમાંચિત થઇ ઉઠ્યું. બન્ને જણ મૂંઝાં બેસી રહ્યાં. નાસ્તાનું પણ તેમનું તેમ રહ્યું. ચહા પણ ઠંડી પડી ગઇ. ખાલી ખાલા લાઇ જવા માટે ઉભો રહેલો કાલીપદ ધીમે ધીમે કાલી દાયે જ પાછો ગયો.

પ્રકરણ ૧૨.

સૃષ્ટિના વ્યાપારમાં જે અજ્ઞેય તત્વો છે તે તત્વોના સંખ્યા-
 ધર્મો વિજ્ઞાનને મોટા મોટા પંક્તિનાં લાંબાં લાંબાં
 ધણાં આપણો સાંભળ્યાં હતાં. બ્રહ્મ મંદિરની વેદી પરથી એવાં
 વ્યાખ્યાનોનો પ્રવાહ વહેવા લાગતાં, તે તેમાં તક્ષીન થઈ જતી
 હતી. એમાંનાં કેટલાંક વ્યાખ્યાનો તેણે આપેા ઉઘાડી રાખીને
 સાંભળ્યાં હતાં, તો કેટલાંક આપેા મીચીને સાંભળ્યાં હતાં. તથાપિ તે
 અજ્ઞેય તે અજ્ઞેય. તે કદાપિ તેને યાત થયાં નહી. તેમાં વળી તેને
 એટલું દુઃખ હતું કે તે અજ્ઞેય તત્વ યાત થયાને ઢોંગ તેના સહધર્મીઓ
 જેવી સારી રીતે ઉઘાવી શકતા હતા, તેટલો તેનાથી સધાતો નહોતો.
 પરંતુ હમણાંજ થોડા દિવસથી જે યાત વિષયે તેના હૃદયમાં પોતાનું
 ચાલું નાંખ્યું હતું, તે વિષયનું ખીજ તેની મનોભૂમિપર પડ્યું
 ક્યારે અને હવે તેનું વૃક્ષ કેટલું મોટું થશે એ વિચારથી વિજ્ઞાની
 સ્થિતિ અતુકપતીય થઈ પડી હતી. એ યાત વિષયનો આકાર-પ્રકાર
 અને તેની સ્પષ્ટતા તથા દૃઢતાને માટે ઢોંગ દેખાડવા શક્ય ન હોવાથી
 તેનું અસ્તિત્વ દરેક જગતે વિજ્ઞાને કબૂલ કરવું પડતું હતું. જીવ-
 તત્વનો સોધ કરનાર પેલું મંત્ર ફૂટેલું હો કે તૂટેલું હો; પણ તેજ
 મંત્રને લીધે ખીજ એક વસ્તુ તેને ધણીજ સ્પષ્ટ જણાવા લાગી,
 એમાં તો કંઈ ખોટું નહીં. ચહેરો સુંદર અને તેજસ્વી ખરો; પરંતુ
 મક્ષીન અને સાદાં વસ્ત્રોથી ઢાંકેલ મનવાને મન દયવાય; તેની નિર્મ-

યતા, તેની સ્પષ્ટ વાચ્યતા, તેની સરલ પ્રકૃતિ, તેનું સ્વચ્છ મન, તેની વિશાલ બુદ્ધિ, તેનું ઉદાર અંતઃકરણ અને દુઃખી ગરીબોને માટે તેના હૃદયમાં વસેલી અનુકંપા, આ બધા મનને સહજ આકર્ષનારા ગુણ તેને એજ દુર્બીનથી જણાયા. એ દુર્બીન માત્ર વિવક્ષિત વસ્તુનું સ્થૂણ સ્વરૂપ જ દેખાડતું નહોતું; પરંતુ ભૂતકાલના ઇતિહાસના કેટલાંક પાનાં પણ તેણે વિજ્યાને દેખાડ્યાં. તે પાનાં પર તેના પિતાનું મૃત્યુ-કાલનું ચિત્ર તેને સ્પષ્ટ જણાયું. વળી એ કરતાં પણ વધુ આશ્ચર્યની વાત એ કે, તે દુર્બીનમાંથી તે ભવિષ્યકાળ તરફ પણ નજર નાંખી શકવા લાગી. પોતાનું યંત્ર આટલું બધું શક્તિશાલી છે, એની ખિયારા નરેન્દ્રને કલ્પના પણ નહોતી. તેને તો ઉલટું એમ થતું હતું કે, ક્યાંથી મને આવી કુબુદ્ધિ સૂઝી કે આ યંત્ર અહીં લઈ આવ્યો. નરેન્દ્રના અદેશપરની તે ભાવના જોઈ વિજ્યાના અંતઃકરણમાં તેને માટે સ્નેહ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વધતાં હતાં. તે સ્નેહ-સ્વરે બોલી; “ આપ ફોક-ટના ચીડાઓ હૈ. જે શીખતાં આપને ફેટલાક મહિના થયા, તે શું મારે એક જ દિવસમાં શીખવું જોઈએ ! ”

વિજ્યાના આ શબ્દો સાંભળી નરેન્દ્ર મોટેથી હસ્યો અને બોલ્યો: “ મને ફેટલાક મહિના થયા એ ખરી વાત; પણ આપના જેવાં વિલક્ષણ બુદ્ધિસંપન્ન મનુષ્યને સો વર્ષમાં પણ કાંઈ આવડવાનું નહિ અને આપને શીખવાડશે પણ કોણ ? ”

વિજ્યા ધીમેથી હસીને બોલી: “ આપનું આ યંત્ર જ બગડેલું છે; ત્યાં તે પર શીખવાડે કેવી રીતે, અને તે લે પણ કોણ ? ”

નરેન્દ્ર ગંભીર સ્વરે બોલ્યો; “ મને શીખવાડતાં પણ આવડતું નથી અને આપને તે લેવાનું પણ કાંઈ કારણ નથી. ”

“ તો પછી આપ મને ચિત્ર કાઢતાં શીખવો. તે તો શીખવતાં આવડશે ને ? ”

નરેન્દ્રે કંટાળીને કહ્યું, “ આપને ખાવું ક્યારે, પીવું ક્યારે, એ તો કાંઈ સમજાતું નથી. તો પછી ચિત્રો કાઢતાં કેમ શીખશો ? કલા એ કાંઈ નાનાં છોકરાંની રમત નથી. ”

“ ત્યારે શું ચિત્રો કાઢતાં પણ નહિ શીખવો ? ”

“ ના. ”

વિજયા ખોટી ગંભીરતાથી બોલી: “ કાંઈ જ નહિ શીખવાડો. તો પછી કપાળ પર શીંગડાં ઉગશે હોં ! ”

નરેન્દ્ર મોટેથી હસીને બોલ્યો: “ એ દંડ થશે, તો આપને થશે ! ”

વિજયાને પણ હસવું આવ્યા શિવાય રહ્યું નહિ. તેણે કહ્યું: “ આપને શીખવતાં નથી આવડતું તે કાં નથી કહેતા ! બસે બેસો; હું તોફારને દીવો કરી લાવવા માટે કહી આવું. ” આમ કહી તે દરવાજા પાસે ગઈ. તેણે દરવાજે લટકાવેલો પડદો સરક કરી બાજુ ખસેડ્યો અને ‘કાલીપદ’ કરી તે ખૂબ મારવા જતા હતી, ત્યાં જ જૂત જોઈ બડકે તેમ વિજયા ભયવિહવલ થઈ. એકાએક તેના ચહેરે વિષણુ અને ખિન્ન થયો. જુએ છે તો કચેરીમાં રાસખિહારી અને વિલાસખિહારી બન્ને જણ એ ખુરશીપર સૂતકીના જેવા ચહરા કરી બેઠેલા ! આ અશુભ દર્શનથી વિજયા સાહજિક સંત્રસ્ત થઈ. દરવાજાની ગહાર નીકળી તે ધીમે રહીને બોલી, “ કાલુ કાકા ? ક્યારે આવ્યા આપ ? મને ખૂબ કેમ ન મારી ? ”

પોતાના પ્રત્યેક ચમક વયોમાનના માર્ગથી જઈ કરી રાસખિહારીએ કહ્યું: “ ઘણો વખત થયો છોકરી. મારા આવવાની તને ખબર કરવાનો હતો; પણ અંદર તને કોઈની સાથે વાત કરતી સાંભળી એટલે જણાવ્યું નહીં. અંદર કોણ જમદીશનો છોકરો નરેંદ્ર છે ? તેને શું જોઈએ છે ? ”

પોતે આ સહજ બોલ્યો, આમ રાસખિહારીએ દેખાડ્યું. પરંતુ પોતાનું બોલવું અંદર નરેંદ્ર સાંભળે એટલે મોટથી તે બોલ્યો. વિજયાએ નરેંદ્ર ન સાંભળે એમ ઉત્તર આપ્યો, “ તેમનો એક માયકાસ્કોપ છે, તે વેચી તેઓ બહા દેશમાં જવા ઇચ્છે છે. ”

વિદ્યાસખિહારી ગર્જના કરી બોલી ઉઠ્યો, “ માયકાસ્કોપ ! આવવાની જગા ઘણી સારી સોધી કાઢી ! ”

રાસખિહારી છોકરાનો તિરસ્કાર દર્શાવી બોલ્યો: “તેનો ઉદ્દેશ સારો કહે કે ખરાબ હશે, એ આપણે શું જાણીએ ? કદાચિત્ત સારો પણ હોય.” પછી વિજયા તરફ વળી થોડો હસવાનો પ્રયત્ન કરી તે બોલ્યો, “ખરી વાત સમજાયા શિવાય તે સારી કે ખોટી એ હું ક્યારે પણ હસવતો નથી. તેનો ઉદ્દેશ સારો હશે અથવા ખરાબ પણ હોઈ શકે. શું સમજી વિજયા ? પણ જે વસ્તુની આપણને આવશ્યકતા નથી, તેની એટલી બધી ચોક્કસાઈ પણ શા માટે આપણે કરવી ? ” આમ કહી તે ડોસાએ કાલીપદ પાસે જ્યો હતો તેના તરફ પોતાની નજર ફેરવી અને મોટી આદ્યતાથી તેને કહ્યું, “ અરે કાલીપદ, અંદર જઈ ચેલા બાબૂ બેઠા છે, તેમને કહે કે અમારે તે વસ્તુની કાંઈ જરૂર નથી; તમે તે પાછી લઈ જાઓ. ”

આ વખતે શું કરવું એ વિજયને મુશ્કેલી નહિ. તે અસ્પષ્ટપણે બોલી, “ પણ તે વેચાતું લેવાતું હું તેમને કહી ચૂકી છું તે ? ”

રાસબિહારીએ આશ્ચર્ય દર્શાવી કહ્યું: “ વાહ ! શા કામ માટે તારે તે વસ્તુ જોઈએ છે ? ”

વિજય કાંઈ જ બોલી નહિ. તેને મૂઝી જ ઉભી રહેલી જોઈ રાસબિહારીએ મૂક્યું: “ તેના તે કેટલા પૈસા માગે છે ? ”

“ બસો રૂપિયા. ”

મોઢા ઉપર હાથ મૂકી રાસબિહારી બોલ્યો “ અધધ ! બસો રૂપિયા ? કેમ રૂ વિકાસ, આમાં તને શું જણાય છે ? તારી કાસેનમાં તો આવાં ધણુ થે દુર્બીન હશે ? તેની શું આટલી બધી કિંમત પડે છે ? એક સામાન્ય માયક્રસ્કોપ શો અને તેની વર્ણા અઢીસો રૂપિયા કિંમત શી ? જા જા ! કાલીપદ, બાપુ પાસે જઈને કહે કે, એવી રીતે ફસાઈ પડનાર આ ધરતી નથી, એ યંત્ર બીજે કોઈ ઠેકાણે લઈ જઈ ખુશીથી શવે તેટલામાં વેચી કહીએ ! ”

આ સંદેશો કાલીપદે જઈને કહેવાની કાંઈ જ જરૂર નહોતું. કારણ કે જેને તે જણાવવાનો હતો તેને રાસબિહારીનો પ્રત્યેક શબ્દ સ્પષ્ટ સંબાળતો હતો. અને વિજયને એવું જ ધણું સાલતું હતું. આટલો વખત તો તેને માત્ર ખોટું જ લાગતું હતું પણ આ બંને પિતા-પુત્રમાં સબ્યતાનો લેશ પણ નથી એ જોઈને તો તેવું ભયમસ્ત મન કોઈથી તપ્ત થઈ ગયું. તેણે કાલીપદને દૃઢ સ્વરે કહ્યું, “ જા કાલીપદ, અંદર જઈ પહેલો દીવો કર અને તું તારા બીજા કામે લાગ. બાબુને જે કહેવાતું હશે તું હું જ કહીશ. ”

હાલીપદ ચાલ્યો ગયો. રાસબિહારી પણ મનમાં ખમગ્યો. પરંતુ વિલાસબિહારી હિંમત પશ્ચી માથેક ફાંકારો કરી બાપને કહેવા લાગ્યો; “આમા, શા માટે તમે જાણી જોઈને તમારૂં અપમાન કરાવો છો ? આ કરતાં હવે બીજું શું વધુ જોવાનું બાકી રહ્યું છે ?” વિલાસના આ શબ્દો સાંભળી રાસબિહારીને થોડું ચમત્કારિક લાગ્યું. પણ તે કંઈ બોલ્યો નહિ. એ શબ્દથી વિજયા માત્ર ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગઈ. છતાં વિલાસ તે તરફ દુર્લક્ષ કરી આગળ બોલ્યો, “આત્માર સુધી એવાં અનેક દુર્બાંનિ મેં જોયાં છે. પણ આમ હા હા ને હી હી કરી હસવું રમવું ક્યાંય પણ જોયું નથી !”

કાલે બપોરે નરેન્દ્રને અહીંયાં પંચપક્વાલની મીઠાણાની મળી હતી, એ વિલાસના જાણવામાં આવ્યું હતું. ઝોરડીમાં ચાલતી હસાહસ તો તેણે કાને સાંભળી હતી. અને આજનો વિજયાનો પોષાખ તો તે સમક્ષ જ જોતો હતો. આને લીધે ધર્મ્યાથી તેના હૃદયમાં આગની વેદના થવા માંડી. લગભગ ઉન્મત્તના જેવી તેની રિચતિ થઈ ગઈ. વિલાસના તે શબ્દો અને ચહેરા જોઈ વિજયાનો ક્રોધ પણ જાગૃત થયા શિવાય રહ્યો નહી. તે રાસબિહારીને ઉદ્દેશીને બોલી, “કાકા, આપ કંઈ વિશેષ કામ માટે આવ્યા છો ?”

ડોસો ધણે ધૂત. તે છોકરાને આખી ઇશ્વરતથી ચૂપ બેસવા કહી મીઠા સ્વરે બોલ્યો; “છોકરી, કામ શિવાય શું હું અહીં આવ્યો હઈશ ? પણ તેની કંઈ એટલી બધી ઉતાવળ નથી. નરેન્દ્રના ગયા પછી આપણે તે સંબંધમાં વાત કરીશું. તે ચંત્ર તે શું અને તેની બસો રૂપિયા કિંમત વળી શી ? હશે. પણ હવે આપણે તે લેવું જોઈએ. કારણ કે, આપણા શબ્દની અધિક કિંમત છે. તે લેવાનું

કહ્યું, એટલે પછી ન લેવું એ પણ સાઈ નહીં. તેને કાલે મારી પાસે આવવાનું કહે, એટલે હું તેને જસો રૂપિયા આપીશ. ”

રાસખિહારીનો આ બડબડાટ સાંભળ્યો ન સાંભળ્યો કરી વિજયા બોલી, “કાકા, તમે જે કાંઈ કહેવામાટે આવ્યા છો, તે આવતી કાલે કહેા તો ચાલે તેમ નથી ? ”

ડાસો એકદમ વિસ્મિત થયો. તે બોલ્યો : “ અને અત્યારે શું—”

નિઃસંકોચ વૃત્તિથી વિજયા સ્પષ્ટ બોલી : “ મારે તેમની સાથે થોડી વાતચિત કરવાની છે. વળી તેમને ધણે દૂર જવાનું છે, તેથી જતાં પણ રાત પડી જશે. ”

વિજયાની તે સ્પષ્ટોક્તિ અને સ્પર્ધા જોઈ વૃદ્ધ રાસખિહારીના અંતઃકરણમાં મોટી ગડબડ ઉડી. પરંતુ તેણે બહારથી પોતાના ચહેરાપરની શાંતતા કાયમ રાખી હતી. વિલાસખિહારીની અવસ્થા માત્ર વિલક્ષણ થઈ હતી. તે ક્રોધથી ફડફડી ગયો હતો અને તેની ઝીણી મયમય થતી આંખો હિંમત શ્વાપદના જેવી ચમચમાટ કરવા લાગી. પુત્રની આ ક્રોધવિવશ મૂર્તિ જોઈ બગડતા જતા પ્રસંગની બીકથી રાસખિહારીનું શરીર થરથર કંપવા માંડ્યું. રાસખિહારી સમજી ગયો કે, જે હવે એક અર્ધી કાણુ પણ અહીં રહીશું તો આ અવિચારી છોકરો કાંઈક ભળતું જ કરી નાંખશે. તેથી તે ઉભો અને વિજયાની નજર ચૂકવી વિલાસનો હાથ દાખી તે બોલ્યો; “ભલે ત્યારે, છોકરી હું જાઉં છું. મારી પણ ઉપાસનાની વેળા થઈ જ છે. જે કામ માટે આવ્યો હતો, તેને માટે કાલે આવીશ. ચાલ, વિલાસ; આપણે જવું જોઈએ. ” આમ કહી ક્રોધના સપાટામાં કાંઈ

વાંકું-તેહું બેસતા પહેલાંજ વિલાસને લઈ રાસખિહારી ધરતી
બહાર નીકળ્યો.

પહેલા જ હુંકાર સાથે વિજયાએ વિલાસ તરફ પીઠ ફેરવી
હત્તી. આથી તે ત્યાં હતો ત્યાં સુધીનાં હિંસા, ધ્રુવિયાં અને મત્સર
વિગેરે વિકારોથી વિલાસનો ચહેરો કેવો કેવો બદલાયો હતો અને
છેવટે તે હિંસા પશુની માફક વેર બુદ્ધિથી કેટલો ભયંકર દેખાવા
લાગ્યો હતો એ વિજયાના જોવામાં આવ્યું નહોતું. તથાપિ વિલાસની
મનઃસ્થિતિની કલ્પના તેને થયા શિવાય રહી નહી. તે બંને ત્યાંથી
મયા પછી તે ક્ષણવાર ત્યાં જ ઉભી રહી હતી. ઝોટલામાં કાલીપટે
ત્યાં આવી કહ્યું: “ માધસાહેબ, અંદર દીવો કયો છે. વિજયા આ
શબ્દો સાંભળી શુદ્ધિમાં આવી. તે ધીમે ધીમે નરેંદ્ર બેઠો હતો ત્યાં
આવી ઉભી રહી. બહાર થયેલા આ એકંદર નાટકનું પરિણામ નરેં-
દ્રના મનપર થયા શિવાય રહ્યું નહોતું. વિજયાને જોતાં જ નરેંદ્ર
ખુરશી પરથી ઉઠ્યો અને ખેદપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો: “ હું આ યંત્ર
લઈ જ નહીં છું. આજનો આપનો દિવસ ખરાબ ગયો. કોણ
જાણે, આજે સવારે આપે કાનું મોઢું જોયું હશે ? આપને અપ્રિય
લાગે એવા શબ્દ મેં પણ કહ્યા અને તેઓ પણ બોલી ગયા. ”

અતિથીનો સત્કાર કરવો તો જાણ્યોએ રહ્યો; પણ આવેલા તે
મલા ગૃહસ્થોએ બિચારાનું અપમાન કર્યું, આ વિચારથી વિજયાને
ધણી ક્રોધ ચઢ્યો હતો પણ તે બિચારી કરે શું ? તે બોલી:
“તેમનાં જ મોઢાં જોઈને રોજ મારી ઉંધ ઉડી જાય છે. તેઓ
આપના સંબંધમાં જે કાંઈ શબ્દો બોલી ગયા, તેનો હું તેમની

પાસેથી કાલે જવાય લઈશ્વ; પણ આજે આપે વિચાર કરી તે બદલ મને ક્ષમા કરવી જોઈએ.

અતિથીસેવાપરામણુ વિજયાની આ મનોઅથા જોઈ નરેન્દ્રને તેની દયા આવી. તે સહાનુકંપથી બોલ્યો, “ અંહ ! એમાં ક્ષમા કરવાનું કાંઈજ નથી, અને આપે તેમને જવાય પૂરવાનું પણ કારણ નથી. આવી વસ્તુઓની તેમને કલ્પના ન હોવાથી તેમને એવો વહેમ આવે એ સ્વાભાવિક છે. જાણી જોઈને માફ અપમાન કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હોવાનું કાંઈ કારણ નથી. આ ચંત્રને માટે પ્રથમ આપને પણ થોડી શંકા-કુશંકાઓ આવી હતી, તો પછી તેમને પણ શ્રી માટે દોષ દેવો ? ગમે તેવા, પણ તેઓ આપના આત્મીય ! આપના હિત-અહિતની જવાબદારી લોકાચાર મુજબ અને કાયદા મુજબ તેમનાપર છે. એટલા માટે તમારે મારા જેવા હુદ્દ મનુષ્ય માટે નકકામું તેમને કાંઈ કહેવું નહીં. હું હવે જાઉં છું. ”

“ કાલે નહીં તો પરમ દિવસે આપ એક વખત આવી જશો ? ”

“ કાલે કે પરમ દિવસે ? છેલ્લું ! મને હવે ક્યાં વખત છે ? મેં કહ્યું છે ને કે હું કાલેજ અહીંથી જવાનો છું. બારોબાર જ બ્રહ્મદેશમાં નહીં જાઉં. આર પાંચ દિવસ કલકત્તા રહી પછી જમ્મશ. ”

કોણ જાણે વિજયાને શું લાગ્યું. નરેન્દ્રના તે પરદેશ-ગમનની સ્મૃતિથી તેનું હૃદય દ્રવી ઉઠ્યું અને તેની આંખો પાણીથી ભરાઈ આવી. બનેલા એકંદર બનાવથી તે ધણી જ હતાપ્રુદ્ધ થઈ હતી. નરેન્દ્ર સાથે શું બોલવું અને તેને શું કહેવું એની તેને કાંઈ સૂઝ પડતી નહોતી. વિજયાની આ સુખતા અને ખિન્નતા જાઈ નરેન્દ્રે કહ્યું : “ આપને શું ક્રોધ ચઢ્યો ? હું સહેજ સહેજમાં પણ કુંદ

થાઉં એવો મારો સ્વભાવ છે; પણ એમ કુંદ થતાં છતાં પણ આપે મને કેટલીયે વાર હસાવ્યો અને હવે આપ જ કુંદ થાઓ છે ? ખરેખર જ, આપ તો હંમેશાં મને સાંભરશો. માત્ર આપ મને તુરત જ વિસરી જશો.”

આઠસો વખત પાછી આંખો પાસે આવી દશાથી અટકી રહ્યું હતું. પણ નરેન્દ્રના આ શબ્દોથી તે અટકણ દૂર થયું અને વિજયાની આંખોમાંથી ટપટપ અશ્રુ મળવા લાગ્યાં. તે લૂછી નાંખવાની પણ તેને સ્મરમ આવી. વિજયાને આમ સ્તબ્ધ બનેલી જોઈ નરેન્દ્રે કહ્યું: “યંત્ર ન લઈ શકાયું, એ મારે આપ કાંઈ મનમાં ન આણશો. શું આપ તેજ કારણથી દીલગીર થયાં છો ?” આમ કહેતાં કહેતાં એ જાંતુસાસ્ત્રગ્રંથે સકરણ દર્શિથી વિજયા સામું જોઈ અકસ્માત પોતાનો હાથ લાખો કર્યો અને હનુવટ ઉંચકી સકંપ સ્વરે પૂછ્યું, “આ શું ? આપ રડો છો કેમ ?”

વિજયા બે ડમલાં પાછી હઠી અને છેડાવતી આંખો લૂછવા લાગી. નરેન્દ્ર વધારે હતપ્રક્રમ થયો. તેને લાગ્યું કે, પોતાના હાથથી કાંઈ ભૂલ થવાથી આ આંખોમાંથી આંસૂ ગાળે છે અને તેથી તે પોતાનો અપરાધ સંભારવા લાગ્યો. બિચારો પ્રજ્વલસરોવરથી તદ્દન જ અગ્નિમાં હતો. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જાંતુની તેને માહિતી હતી. મેક્સેરિયા અને પ્લેગના જાંતુઓ ગામનાં ગામ કેવી રીતે ઉજ્જડ કરી નાંખે છે એ તે જાણતો હતો; અનાહાર તથા સડેલા ખોરાકને લીધે ગરીબ ગુરખાં એ રોગનાં કેવી રીતે બલિદાન થઈ પડે છે એની તેને ખબર હતી; પરંતુ પ્રજ્વલસરોવરમાંની કમલિની હાલે છે ક્યારે, ડાલે છે

ક્યારે, કર્માઈ જાય છે ક્યારે, આંસુ ક્યારે ગાળે છે અને હસે છે ક્યારે, એની આ અરસિકને ખરેખર જ કાંઈ ખબર ન હોતી. વિજયા પોતાની સાથે મીઠું ખોલી, ચીડાઈ, હસી અને છેવટે તે રડી પશુ ખરી; આ સઘળાની સંગતિ ખિચારા નરેન્દ્રથી ખાંધી ચકાઈ નહી; અને તેથી સાહજિક જ તેને મન ઘોટાળો થયો. જેનાપર કુદ્ધ થતાં તે હસે છે, પ્રશંસા કરતાં જે રીસાઈ જાય છે અને ક્ષમા માગતાં જે રડે છે; તેના એ સ્વભાવપરથી ઓળખવું શું તે નરેન્દ્ર સમજ્યો નહી. તેને રડતી જોઈ ખુશીથી તેણે તેની હતુવટ પર હાથ અડકાડ્યો. આંસુ જોઈ તેનું હૃદય દ્રવી ઉઠ્યું, પણ તે સ્પર્શથી થયું શું એ માત્ર વિજયાને ખબર. વિજયાની આવી અવસ્થા જોઈ નરેન્દ્રનું હૃદય કાતર થયું. છેવટે વિજયાને સમજાવવી એ પોતાની શક્તિખહાર છે, એમ માની નરેન્દ્ર બોલ્યો, “આપને શું થાય છે એ આપ જાણો ! હું માત્ર હવે જાઉં છું. મને ઘેર જતાં ઘણી રાત પડી જશે.” નરેન્દ્ર વાકો વળ્યો અને પોતાની માયકારકોપની પેટી ઉઘાડવા લાગ્યો. તે જોઈ દબાયલા કંઠે વિજયાએ રહ્યું, “એ પેટી રહેવા દો.” આમ કહી તે મેડી પર ગઈ.

નરેન્દ્ર પેટીને હાથ પણ અડકાડ્યો નહી. ચાર મિનિટ થોભ્યા પછી શું કરવું એ તેને સ્પષ્ટ નહિ. ધીમે ધીમે તે કચેરીમાં ગયો. ત્યાં એક બે મિનિટ થોભ્યો અને છેવટે બંગલાનો બહાર નીકળી ખાલી હાથે અંધારી રાત્રે પોતાને રસ્તે પડ્યો.

થોડી વારે વિજયા આવી જુએ છે તો ચામડાની પેટી પડેલી છે, પણ તેના માલીક નથી. તે પૈસા લેવા માટે મેડે ગઈ હતી. નોટોનું પકીકું પણ તેણે હાથમાં લીધું હતું. પણ એટલામાં કાચુ

જાણે તેને શું થયું કે તે પલંગ પર પડી અને થોડી વાર તેણે રડી લીધું. અંતઃકરણની હિમ્મત આમ આંસુ રૂપે બહાર કાઢી નાંખ્યા પછી તે ઉઠી અને નોટોતું પડીકું લઇ તે નીચે આવી. પરંતુ નરેન્દ્ર ક્યાં છે? કાલીપદને પૂછ્યું તો તેણે કાને હાથ મૂક્યા. કન્હૈયા તિવારીની પણ તે જ દશા. “ માઇ સાહેબ, ઓ બાબૂ ક્ય ચક્ષે ગયે ઓ તો મલૂમ હી નહી ! ”

પ્રકરણ ૧૩.

હાં હાં કહેતાં બ્રાહ્મમંદિરની શુભ પ્રતિષ્ઠાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. વિલાસબિહારીને મન આકાશ હવે પાસેજ લાગતું હતું. તેની કીર્તિપતાકાને ઉડડાયમાન થવાને માત્ર એક દિવસનો જ અવકાશ રહ્યો હતો. આ સમારંભ માટે કલકત્તેથી આવનારા ઋષિ, મહર્ષિ, આચાર્ય તથા પંડિત વિગેરે આવ્યા હતા. કેટલાક વળી ખીજે ડોકાણેથી પણ આવ્યા હતા અને સૌમાંના કેટલાક સાથે સ્ત્રીઓને પણ લઇને આવ્યા હતા. આજ સંધ્યાકાળે એ સર્વ અતિથિમંડળને રાસબિહારીએ પોતાને ખર્ચે પ્રીતી-ભોજન આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. સ્વાર્થપરાયણ વ્યક્તિ પોતાના મનને સ્વાર્થ-હાનિની આશંકાની ચાખૂક મારી મારીને કેટલી ધૂર્ત અને દુર-દર્શી થાય છે એ તેમની જાતનાં પ્રાણીઓને વિશ્વદ કરીને કહેવાની જરૂર નથી. કોણ પણ પ્રસંગ, પછી તે સહજ આવે, પ્રવાહપાતિત ન્યાયે આવે કે પછી ખાસ આવે; પરંતુ તે

દરેક પ્રસંગે કેટલી સાવધાનીથી વર્તવું એ રાસખિહારીને કાંઈએ શક્ય નહોતું. પ્રીતીભોજન એ કાંઈ કૂંક મારવાની રમત નહોતી, પરંતુ તે ઘણા જ ખર્ચનું કામ હતું. પરંતુ, એ ખર્ચ કરવાનું રાસખિહારીએ ઠરાવ્યું હતું, તેમાં તેનો વિલક્ષણ સ્વાર્થ હતો એ ઉધાડું જ છે.

આજે રાસખિહારીના ઘર પાસેનો બગીચો દીપાવલીથી પ્રકાશ-માન થયો હતો. કાગળનાં ફૂલોની માળા અને પતાકાઓ જ્યાં ત્યાં ફડફડાટ કરતી હતી. મોટા મોટા અક્ષરોનાં નીતિવાક્યો સર્વ જાણી આંખે પડતાં હતાં. જોઈએ ત્યાં પુરસ્ક્રીઓ અને ઘોળા સ્વચ્છ રૂમાલ પાથરેલાં મેજ દેખાતાં હતાં. ધીમે ધીમે નિમંત્રિત પુરુષોથી સઘળાં વેત્રાસનો ભરાઈ ગયાં. ટેબલ પર ચીનાઈ માટીના ટાટ આવી પડ્યા અને તેમાંના મિષ્ટ અને સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ પેટમાં ગડપ થવા લાગ્યા. રાસખિહારીની એક બાજુ વિલાસખિહારી હતો અને બીજી બાજુ વિનયો બેઠેલી હતી. પ્રીતીભોજન પૂરું થવા આવ્યું છે, એ જોઈ રાસખિહારીએ શ્રોતૃવર્ગનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચ્યું. તે ગંભીર સ્વરે બોલ્યો: “ આ વખતે બાલ્યબંધુ વનમાલીનું સ્મરણ થવા શિવાય રહેતું નથી. પરમેશ્વરે તેનું આયુષ્ય ઓછું કરી તેને ઘણી જલદીથી પોતાની સંનિષ્ઠ લઈ લીધો; પણ તે માટે હું તે બ્રહ્મપાસે ફરીયાદ કરતો નથી. ભગવંતની ઇચ્છા સદૈવ મંગળ જ હોય છે. એટલે તે બદલ તકરાર કરવાનો આપણ માનવોને કિંચિત્ પણ અધિકાર નથી. હું પણ ધીમે ધીમે તેજ માર્ગે લાગ્યો છું; અને જેમ બને તેમ જલદીથી મને બ્રહ્મસાન્નિધ્ય મળે એવી તે નિરાકાર ઈશ્વરશ્રેષ્ઠ હું માંગુ છું. ” આ વખતે રાસખિહારીએ આદ્ય

તરફ ફેરવેલી આંખો મીચી અને તેજ બાળુ નમસ્કાર કર્યા. પછી ધીમે ધીમે આંખો ઉઘાડી શરીરપરના ખેસથી તે લૂછી નાંખી. જાણે કે ભક્તિથી આંખો ભરાઈ જ આવી હતી. એટલું થયા પછી તે પ્રસન્ન સ્વરે બોલ્યો: “ વનમાલીનો અને મારો અત્યંત સ્નેહ-સંબંધ હતો, આટલું જ માત્ર તમે જાણતા હશો. પરંતુ તેનો અને મારો સ્નેહસંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો એની કોઈને કલ્પના પણ આવશે નહિ. અમે બન્નેમાં પરકીયતા જેવું કંઈજ નહોતું. અમે બન્નેએ આદ્યધર્મનો સ્વીકાર કર્યો પછી એ સ્નેહ અધિક જ શુદ્ધ અને પવિત્ર થયો. અમારું જે કાંઈ હતું તે, અમારું એમ ન કહેતાં, અમે તે સર્વ આ નવા ધર્મ માટે નિયોજિત કરવાનું ઠરાવ્યું. તે વખતે ગ્રામસ્થો તરફથી અમારા ઉપર કેટલો જીલ્મ થયો, તે માત્ર અમે જ જાણીએ. વનમાલી તો ત્રાસીને કલકતે ચાલ્યો ગયો. પણ, મેં માત્ર એ સંઘળો જીલ્મ સહન કર્યો. કારણ કે, સત્યનો જય થશે જ આવી મારી ખાત્રી હતી. આજે તે શુભ દિવસ ઉઝ્યો. એજ શુભ દિવસ નિમિત્તે આજે આપણે એકઠા થયા છીએ. આપના જેવાઓએ અહીં પધારી આ-સ્થળ પવિત્ર કર્યું છે, એ પરથી આપણા ધર્મનો જયજયકાર સિદ્ધ થાય છે. વનમાલી આજે આપણા વચ્ચે નથી; એજ દિવસ પહેલાં તે ચાલ્યો ગયો, એજ માત્ર દુઃખ છે. પરંતુ જ્યારે હું આંખો મીચી તન્મય થાઉં છું ત્યારે મને સ્પષ્ટ જણાય છે કે, વનમાલી સ્વર્ગમાંથી આ કર્તવ્યરતના જોઈ હસે છે. ” ઠાસાએ ફરી પોતાની આંખો મીચી અને તે સમીક્ષિ લગાવેલા યોગીની માફક ક્ષણવાર માત્ર ખેંડા.

રાસબિહારીનો આ મિત્રધર્મ અને કર્તવ્યનિષ્ઠા જોઈ સર્વ

જલ્પ આશ્ચર્યચક્રિત થયા. વિજયવાની આંખો પાણીથી ભરાઇ આવી. અહીંયાં ધીમે ધીમે આંખો ઉઘાડી અને ઘાઘી ઉપર હાથ ફેરવી રાસબિહારી ફરી બોલવા લાગ્યો: તે વિજયા તરફ આંગળી કરી બોલ્યો: “આ તેની એકની એક છોકરી વિજયા. બાપના ઔદાર્ય વિગેરે સર્વ ગુણો તો તેનામાં છેજ; પણ એ શિવાય તે કર્તવ્યકઠોર, સત્યવાદિની, નિર્ભીક, સ્થિર અને શાલિની છે. આ મારો પુત્ર રાસબિહારી, એ પણ ધર્મનિષ્ઠ અને કર્તવ્યરત છે. તેણે બ્રાહ્મસમાજ માટે ઝુંઝવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. અજ આ બન્ને જલ્પ આપને પૃથક્ જણાય છે; પણ એક દિવસે-હા, તે શુભ દિવસે આપ સર્વેએ અત્રે પધારવાની કૃપા કરવી પડશે-આપ સર્વના આશીર્વાદથી તેમનું નવજીવન ધન્ય થશે.” આ શબ્દોથી સર્વ શ્રોતાની આંખો વિજયા તરફ ખેંચાઇ. વિજયાની પાસે એક મહિલા બેઠી હતી, તેનાથી રહી શકાયું નહીં. તે વિજયાને ઓળખતી નહોતી છતાં, તેણે વિજયાનો હાથ દાખી પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો. રાસબિહારી દીર્ઘ શ્વાસ લઇ અને આંખો લુછતો લુછતો બોલ્યો: “વનમાલીની આ માત્ર એક જ પુત્રી. આ બન્નેને એકત્ર જોવાની તેની ધણી ઇચ્છા હતી; પણ તેમાં મારો અપરાધ. જ્યારે જ્યારે તે એ સંબંધી વાત કાઢતો, ત્યારે એટલી બધી શી ઉતાવળ છે? આમ હું હંમેશાં કહેતો હતો. આપણે ક્ષણભંગુર જીવનની ધણી વાતો કરીએ છીએ; પરંતુ એ ક્ષણભંગુરતા જાણતાં છતાં આપણે મોહથી અંધ બનીએ છીએ. વનમાલી આપણુ સર્વને આમ જલદીથી છોડી જશે આવી તો મને કદી કદપના પણ આવી નહોતી.” રાસબિહારી આ વખતે આકાશ તરફ ઓંખી કરી એકતાન દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. જાણુ કે તે પોતાના સ્વર્ગમત મિત્રનું સાનિધ્ય અનુભવતો હતો અને આ શબ્દો તેને સાક્ષીભૂત રાખીને જ તે ઉચ્ચારતો હતો.

મિત્રના સ્મરણથી આર્દ્ર થએલો સ્નેહમય શ્વાસ ધીમે ધીમે છોડી તેણે પોતાની દૃષ્ટિ નીચી વળી. અશ્રુસિક્ત થએલી આંખો લૂંચી નાંખી અને પછી તે શાંત ગંભીર સ્વરે બોલ્યો: “ ખરેખર જ, મેં તે એક મોટી ભૂલ કરી. વનમાલી પાસે હું તે માટે ક્ષમા માગું છું. આપ સર્વેએ પણ ક્ષમા દરવી જોઈએ. મારા સ્વર્ગગત મિત્રની ઇચ્છા મેં તેની નજર સામે પૂરી ન કરી એટલા માટે મને ઘણું ખોટું લાગે છે; પરંતુ હવે મને તે સંબંધમાં પશ્ચાત્તાપ થાય છે, અને મેં એ અપરાધનું પરિમાર્જન કરવાનું ઠાનું છે. આ બાબતમાં જેમ જેમ વાર થાય છે, તેમ તેમ વનમાલી મારાપર નામુષ થાય છે, એમ મને સ્પષ્ટ જણાય છે. અને એટલા માટે હવે મેં બની શકતી ઉતાવળ કરવા ઠરાવ્યું છે. આપે જેમ આજે અવગતની મહેરબાની કરી છે, તેમજ આપે આવતા શત્રુન માસમાં આવવાની કૃપા કરવી પડશે. દારણ કે, હું પણ હવે પાકેલું પાન થયો છું. મારા પણ કાંઈ બંડો નથી. કાંઈક સાઈ નરસું થતાં પહેલાં મિત્ર-ઋણમાંથી મુક્ત થવાની મારી ઇચ્છા છે. આપે પણ આ કામમાં મને સહાય કરવી જોઈએ. ”

નિમંત્રિત સર્વ મંડળ સાનંદાશ્ચર્યથી ધડીકમાં રાસખિહારી તરફ, ધડીમાં વિજયા તરફ તો ક્યારેક વિલાસખિહારી તરફ જોવા લાગ્યું. આ સર્વ શબ્દશ્રવણનું વિજયાપર થએલું પરિણામ જોઈ રાસખિહારીએ પોતાના બાથામાંથી બંજી બાણ કાઢ્યું. તે વિજયા તરફ જોતો જોતો બોલ્યો: “ વનમાલીએ મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખી પોતાની પુત્રીસહિત સર્વ સંપત્તિ જે ઉદ્દેશથી મારે સ્વાધીન કરી છે, તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવો એ હું માઈ કર્તવ્ય માનું છું. તેમાં વળી

વનમાલી સ્વર્ગસ્થ થયાથી તો તેનો એ હુકમ હવે મારે ઈશ્વરાગ્રા મુજબ માનવો જોઈએ. આપ સર્વેએ પણ આ બંનેનું દીર્ઘયુષ્ય ચિંતી તેમને આશીર્વાદ આપવો જોઈએ. આપના આશીર્વાદથી તે બંને જણ સત્યધર્મપ્રત અને મહત્કાર્યશીલ થશે.”

સર્વનાં મુખમાંથી અસ્ફુટ આશીર્વાદ-ધ્વનિ બહાર પડ્યો. વૃદ્ધ આચાર્ય દયાળુબાહુ, જેમને મંદિરની પ્રતિષ્ઠાપના માટે ખાસ બોલાવ્યા હતા, તેમણે તો પોતાના બંને હાથ હંચા કરી સ્પષ્ટ શબ્દથી આશીર્વાદ આપ્યો. રાસબિહારીને એવી પ્રેતસાહના મળ્યા પછી તે વિજયા પ્રત્યે બોલ્યો: “બેટા વિજયા, તારા બાપ મરી ગયા. તારી માતાને તો મરી ગયે ધણાં જ વર્ષ થયાં. તે સર્વ હોત તો આ બાબતમાં તને પ્રત્યક્ષ પૂછવાની કાંઈ જરૂર ન હોતી. એ ખરું છે કે, તારા જેવી વિનયવતી છોકરીને આવે વખતે પોતાનું મનોગત વ્યક્ત કરવું લગભગ મારે થઈ પડે; પણ તેનો કાંઈ ઇલાજ નથી. આ એકઠા થએલ મંડળને તારે જ આમંત્રણ કરવું જોઈએ. તું તેમને કહે કે, સર્વ જણ ફાલ્ગુન માસમાં આવજો.”

વિજયા શું બોલે? તે તો ક્રોધથી, ક્ષોભથી અને ભયથી સંત્રસ્ત થઈ હતપ્રુદ્ધ થઈ ગઈ હતી. તમે થએલા અંતઃકરણની જવાબા આબેગાંથી બહાર પડવાની તૈયારીમાં હોવાથી તે નીચું જોવા લાગી. રાસબિહારી તેની આવી સ્તબ્ધતાનો ફાયદો લેવાને ટાંપીને જ બેઠો હતો. તે હસીને બોલ્યો, “મમજ્યો વિજયા ! પરમેશ્વર તમો બંનેનું કલ્યાણ કરો. તારે કાંઈ બોલવાની જરૂર નથી. હું જ સૌને જે કાંઈ કહેવાનું હશે તે કહું છું.”

આમ કહી વૃદ્ધ રાસબિહારી આનંદાતિશયથી ચરચર ધ્રુજતો ઉભો થઇ સર્વને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો, “આપ સર્વેએ આ વિવાહ-સમારંભ માટે શાશ્વત માસમાં જરૂર આવવું પડશે.”

“અવશ્ય. અવશ્ય.” આવો સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ ધ્વનિ સર્વ મંડળના મુખમાંથી નીકળ્યો. જાણે હર્ષની લહેરો વાતાવરણમાં વહેવા લાગી. આ વખતે પોતાની સ્તબ્ધતાનું આવું ચમત્કારિક પરિણામ થએલું જોઈ વિજયાને ધણો ક્રોધ ચઢ્યો. તે સ્પષ્ટ નકાર દર્શાવવા માટે બોલી, “બાપુને મરણ પામે હતું એક વર્ષ પણ થયું નથી તેટલામાં જ—” આગળના શબ્દ વિજયાના મુખમાંથી બહાર નીકળી ચક્રા નહીં બાપના સ્મરણથી અકસ્માત્ તેનો કંઠ ભરાઇ આવ્યો અને આટલા મોટા મંડળમાં બોલવાનું પણ તેને ધૈર્ય થયું નહિ. જે કે બીજા કોઈને આમાં કંઈ વિશેષ લાગ્યું નહીં; પરંતુ નિમિષાર્ધમાં જ સર્વ બાબત રાસબિહારીના લક્ષમાં આવી અને આ નવું સંકટ નિવારવાનો તેણે ઉદ્દેશ કરવા માંડ્યો. અગાઉની જ તેને આ સંકટની કલ્પના થએલી હોવાથી તે નીચે બેઠો બેઠો જ આંખમાં પાણી લાવી બોલ્યો, “ખરેખર બેટા, મને સાંભર્યું નહીં. આ શાશ્વત માસમાં જ વનમાલીને વર્ષ દિવસ થશે ! બેટા, વયમાં જાણે કેટલાએ દિવસો ગયા આમ મને મિત્ર-દુઃખથી ચતું હતું. તે આ સૂચના કરી એ ધણું સારું કર્યું.”

વિજયાને સાડીને છેડે આંખો લુછતી જોઈ ડોસો વધુ ગળગળે ચયો અને બોલ્યો, “વિજયા, બધી પરમેશ્વરની મરજી. તેમાં વળી અમે સત્ય ધર્મની બહાર ચઢેલા એટલે પરમેશ્વરની કોઈ પણ ધટનાને માટે કશુંકય ન કરતાં એક સરખું કર્તાવ્ય કરતા જ રહેવું જોઈએ.

તેમાં આપણો કાંઈ ઇલાજ નથી.” પછી ખીજા લોકોને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, “ સદ્ ગૃહસ્થો અને મહિલાઓ, વિજયાની ઇચ્છા હવે તમને સ્પષ્ટ જણાઈ જ હશે. ફાલ્ગુનમાં આ મંગળ કાર્ય નહીં થાય, તેથી કાંઈ આપને ધણું દિવસ વાટ જોવી નહીં પડે. માઘ, ફાલ્ગુન અને ચૈત્ર આ ત્રણ જ માસ વચમાં છે. વૈષાખમાં આપ સર્વેએ જરૂર આવવાની કૃપા કરવી પડશે. આ જ ઉભય પક્ષનું નિશ્ચિત આમંત્રણ માનજો. નક્કી મિતિ પાછળથી જણાવીશું.” એટલામાં જાણે ધણી અસ્વસ્થ થયો હોય તેમ કરી તેણે વિલાસબિહારીને કહ્યું, “ અરે વિલાસ, વખત ધણું થઈ ગયો. હવે તું તારે ઉઘોગે લાગ. વળી આવતી કાલનું કેટલુંક કાર્ય હજી બાકી જ છે. કાલે તો તને પાણી પીવાની પણ કુરસદ નહિ મળે. જા જા. મેમાંનોના આદરાતિથ્યમાં કાંઈ પણ ઉણપ ન પડતી જોઈએ.” ડોસાના આ શબ્દો સાંભળતાં જ વિલાસ અતર ગુલાબ તથા પાન સોપારીની તૈયારી કરવા માટે ઉઠ્યો. પાછળથી રાસબિહારી પણ ઉતાવળ કરી ઉઠ્યો. લગ્નની બાબતમાં થએલ શિક્ષાભોરત્વ વખત છે એટલામાં કાંઈ ઘોટાળો થઈ રદ થઈ જશે તો ? આથી શંકાથી જાણી જોઈને તે બંને જાણે આ વિષય બંધ કર્યો. આ બાબત વિજયા શિવાય ખીજા કોઈના પણ ધ્યાનમાં આવી નહીં.

આ પ્રીતી-ભોજન યથાવિધિ પાર પડ્યું. વસ્તુગત ન્યૂનતા કોઈની પણ નજરે પડી નહીં. ફૂલોનો ગુચ્છ પણ કોઈને સુકાયેલો મળે નહીં આવી દક્ષતા રાખવામાં આવી હતી. પરંતુ આટલો મોટો સમારંભ રાસબિહારીને શંકિત કરતો હતો. તેણે વિજયા તરફ પોતાની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ રાખી હતી, પરંતુ ક્ષણવાર પણ તેણે તેને પ્રસન્ન

જોઈ નહોતી. ઘણીજ નાખુબીથી તે આ સમારંભમાં હાજર રહેલી જણાતી હતી સમારંભ ખલાસ થતાં જ ધેર જવા માટે તે ઉતારણી ચએલી જણાઈ. અતિથિમંડળ ગરખાં મારવામાં ગુંથાએલું હતું, તેવામાં વિજયા કોઈને પણ ન જણાવતાં ધીમે રહીને હડી અને અહાર આવી પોતાની ગાડીની વાટ જોવા લાગી. રાસબિહારી પણ તત્કષણેજ ત્યાં આવ્યો. જાણે કે તે આવી સંધિની વાટ જ જોતો હતો. તે આશ્ચર્યથી બોલ્યો, “કોણ ! વિજયા ! અહીં અંધારામાં શું કરે છે બેટા ? ટાઢ નથી વાતી ?”

વિજયા ઉદાસીનતાથી બોલી, “ના.”

આ વખતે નવી પુત્ર-વધૂને ઉદ્દેશીને જે ભાષા પાપરવી જોઈએ તેવી મીઠી ભાષાથી રાસબિહારી વિજયા સાથે વાત કરતો હતો. પરંતુ, વિજયા પથ્થરની માફક ઠંડી થઈ ઉભી હતી. પોતાના શબ્દ વિજયાના કાનમાં પેસે છે કે નહીં, એની પણ રાસબિહારીને શંકા આવી. પરંતુ તે પાષાણમૂર્તિને બોલતી કેમ કરવી તે તે સારી રીતે જાણતો હતો. તે ધીમે રહીને બોલ્યો, “વિજયા, હું તને કહેવાનું બૂલી ગયો. પેલા માયક્રાસ્કોપની કિંમત મેં નરેંદ્રને પહોંચતી કરી છે.”

વિદ્યુત-દીપના બટનને હાથ અડકાડતાં જ જેમ લખખ પ્રકાશ આવે છે, તેમ વિજયા એકદમ વિસ્મિત થઈ. નરેંદ્રને માયક્રાસ્કોપ ભૂટી ગયે આઠ દિવસ થઈ ગયા હતા. એટલા દિવસોમાં તે એક વખત પણ આવી તપાસ કરી ગયો નહોતો અને એથી વિજયાનું મન સાહજિક જ વ્યગ્ર થયું હતું. નરેંદ્રની માફી કેટલી દૂર રહે છે એ નરેંદ્રના કહેવાથી તે જાણતી હતી; પણ તે ક્યાં રહે છે તેની

તેને ખબર નહોતી. નહીં તો પરેશને મોકલીને પણ તેણે નરેન્દ્રની તપાસ કરી હોત. નરેન્દ્રને તેનું રહેવાનું ઠેકાણું પૂછી ન જોયું એને માટે અત્યારે વિજયને ઘણું ખરાબ લાગ્યું. તે બોલી “ક્યારે આપ્યા?” સંભારવા જેવું કરી રાસબિહારીએ કહ્યું, “તે તારી પાસે આવ્યો હતો તેને ખીજે દિવસે, ઘણું કરીને. તેં તે ચંત્ર લેવાનું કહ્યું હતું, એટલે માત્ર આપણે શબ્દ રાખવાને માટે જ તેટલી રકમ મેં તેને આપી. દુર્બીન ખરેખર ગમે તેટલી થોડી કિંમતનું હોય; પરંતુ એક તો નરેન્દ્રની પાસે ભાડાને માટે એ વસ્તુ શિવાય ખીજ કોઈ વ્યજ વેચરા જેવી નહોતી અને વળી તેમાં પણ તે મારા સ્નેહીનો છોકરો; એટલે મને તેની ઘણી દયા આવી અને તેને મેં બસો રૂપિયા આપ્યા. માત્ર આપણે અપણું કર્તવ્ય બજાવ્યું. પછી તેના હાથમાં પૈસા આવ્યા પછી તેનું તે ગમે તે કરો. તેનો ધર્મ તેની પાસે. તેણે કેટલા પૈસા વધારે લીધા તે પરમેશ્વર જાણે.”

આ સંબંધમાં શું પૂછવું એ વિજયને સ્પષ્ટ નહીં. તે અસ્પષ્ટ-તાથી બોલી: “એ રૂપિયા આપે તેમને ક્યાં લઈ જઈ આપ્યા?” વિજયના આ શબ્દ સાંભળી રાસબિહારી એકદમ શંકિત થયો. કપાળે આંટીયો ચઢાવી તે બોલ્યો: “હેં! શું કહે છે? તેણે તારી પાસેથી અને મારી પાસેથી એમ બન્ને પાસેથી પૈસા લીધા કે શું? લેવા દે! હવે આપણે શું કરીએ? એવી રીતે ફસાઈ ફસાઈને આ વાળ પણ ધોળા થઈ ગયા. એવા દંડ ભરતાં ભરતાં નાકે નવ નેજ આવ્યા. તેમાં વળી બસો રૂપિયા વધારે!”

વિજય તીક્ષ્ણ સ્વરે બોલી: “કાકા, ફેકટની ચિંતા ન કરશો-

એ વખત પૈસા લેનારામાંના તે નથી. છેક પ્રાણુપર આવી પડે, તો પણ તે લેશે નહિ. મને તો ઉલટી તેની જ કાળજી હતી કે, તે પૈસા સ્તેને મળશે કે નહિ. પણ વાહ એ રૂપિયા તમે તેમને આપ્યા ક્યારે અને ક્યાં આપ્યા ?”

માયું ખંજવાળતાં ડાહ્યો બોલ્યો: “ બચ્ચા ત્યારે તો ! જસો રૂપિયા એટલે કાંઈ ઓછા નથી, હું ધાઈ છું—અરે વિલાસ—આ છોકરાને આ મંદિર—પ્રતિષ્ઠાના શિવાય ખીજું કાંઈ સૂઝે તો સોગન ! હટ ! લાવ, હું જ ગાડી જોડી લાવવાનું કહું છું. ” આમ કહી રાસખિહારી વિજયાના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનું ટાળી ત્યાંથી ખીજી બાજુ ચાલી ગયો.

પ્રકરણ ૧૪.

એક વખત એવો હતો, કે તે વખતે વિલાસના કંઠમાં વરમાળ આરોપવાને વિજયાને લગારે શંકિત થવાનું કારણ નહોતું. પરંતુ આજ, રક્ત વિલાસ જ નહિ, પણ પૃથ્વીપરના અનંત સર્વોગ સુંદર નર-રત્નોમાંથી એક જથ્થો બાદ કરી ખીજા કોષ્ટના પણ રપજ્જીથી પોતે ધૃષ્ટિત, લગ્નિજત અને દ્વિષિત થશે આવી ખીજ વિજયાના મનમાં ઉપન્ન થઇ હતી. રાસખિહારીને ત્યાંના પ્રીતી ભોજનવાળા પ્રસંગથી વિજયાની એ ભીતિ અધિક જન્યુત થઈ હતી અને ગાડીમાં ખેસી ત્યાંથી ઘેર આવતાં ફક્ત એજ એક બાબતનો તે વિચાર કરતી હતી.

વિજ્યાના લગ્ન સંબંધમાં તેના બાપનો ખરેખરો અભિપ્રાય શો હતો, એની વિજ્યાની ચોખ્ખી કાંઈ જ ખબર નહોતી. તે વખતે તે સત્ય અને સુનીતિ જેવા શબ્દ બ્રહ્મના મોહથી મુગ્ધ થઈ જઈ ગઈશ બાળના સંબંધમાં તિરસ્કાર જ વ્યક્ત કરતી હતી. બાપના મરણ પછી રાસબિહારી અને વિલાસના એકંદર વર્તનથી ધીમે ધીમે તેની એ ભાવના થઈ હતી કે, પોતાની આયુષ્ય-નોકા વિલાસબિહારીની સંગતીથી જ ચાલવાની છે. પરંતુ, એવી સ્થિતિમાં અકસ્માત આકાશના એક ખુણામાં ધૂમકેતુનો ઉદય થઈ તેની પૂંછડીના પથારાથી જેમ અનેક તારા ઢંકાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે કાંઈ કલ્પના પણ નહોતાં, અનાસક્ત, ઉદાસીન અને સ્વચ્છ હૃદયના નરેન્દ્રની વિજ્યા સાથે મુલાકાત થઈ, અને ત્યારથી વિજ્યાની આસપાસના વાતાવરણમાં પણ ખળભળ ઉડી રહી. તેણે નિર્દિષ્ટ કરેલા રસ્તાની રેષા ભૂસી નાંખવા માટે જ જાણે નરેન્દ્રનું આગમન થયું હતું. અને તે ગયો એટલે પાછળ શું રહ્યું એ વિજ્યાના લક્ષમાં પણ આવતું નહિ. ક્યારેક તેને એ સ્વપ્ન લાગતું તો ક્યારેક તેને એ સત્ય પણ લાગતું. જો સ્વપ્ન કહે તો ઉત્પન્ન થએલો મોહ દૂર કેમ કરવો એ તે સમજી શકતી નહિ; અને સત્ય કહે તો આયુષ્યનું સાર્થક્ય કેમ થશે, એ પણ તેનાથી ઠરાવી શકાતું નહોતું.

ઘેર આવ્યા પછી તે પથારી પર પડી; પરંતુ નિદ્રાએ તેના સાથું હુકીને પણ જોયું નહી. આજે જે ચિંતા તેનું ચિત્ત એક સરખું વ્યથા કરી તેની આસપાસ અશંકાનું જાળું ગુંથતી હતી, તેમાં કાંઈ સત્ય છે કે નહીં, કે પછી તે બધું મૃગજળ જેવું છે, એ શોધી જોવામાં વિજ્યાની આખી રીત ચાલી ગઈ. એ વિચારસંબંધ-

શુભાં સત્યનો અંશ તેની નજરે ન પડ્યો એમ નહોતું. પરંતુ
 તે સત્ય તેની મૂઠીમાં નહોતું, પણ દૂર આકાશમાં ચમકતા તારા
 જેટલું દૂર હતું. મા'માપ ક્યારનાયે સ્વર્ગસ્થ થએલાં. બાપ બહેન તે
 હતાં જ નહિ. પોતાને માટે લાગણી ધરાવનારં રાસબિહારી શિરાય
 બીજું કોઈ નહોતું. બંધુ પણ તેજ, મિત્ર પણ તે જ અને પાલક
 પણ તેજ; આબી તેની સ્થિતિ હતી. અને એ વિશ્વાસમાં એક દિવસ
 કાંઈક કિંતુ ઉત્પન્ન થશે આમ પણ તેને લાગ્યું નહોતું. તથાપિ
 કલકતામાંનાં ચાર સમાજ બંધુ, ચાર પોતાની શાળા-સોમતિશ્ચીઓ
 અને ચાર પોતાના બાપના રનેડી, એ સર્વની સલાહ-મસલતથી
 વંચિત કરી, ત્યાંથી હંચડી રાસબિહારીએ પોતાને જન્મભૂમિમાં કેમ
 અ.ણી એ વાત વિજ્યાને હવે પાણીના જેવી સ્વચ્છ જણાવા લાગી.
 આ પાણીના તળીયે બીજી પણ કેટલીક બાબતો વિજ્યાને જણાયા
 શિરાય રહી નહિ. નરેન્દ્રને પરદેશ જવા માટે રાસબિહારીએ કરેલી
 મદદ, રાસબિહારીએ પોતાને ઘેર કરેલું પ્રીતીભોજન, નિમંત્રિત
 જન-મંડળસાથે કરેલી વિવાહની પ્રસ્તાવના, પોતાની સ્તબ્ધતાને
 તેણે કરેલો સંમતિસૂચક અર્થ વિગેરે બાબતો જોઈ, રાસબિહારી
 પાથરેલી જાળમાં પોતાને મજબૂત બાંધી લે છે, એ વિજ્યાના
 લક્ષમાં આવ્યા શિરાય રહ્યું નહી. તેમાં આશ્ચર્યની વાત તો એ
 હતી કે આ એકંદર યોજનામાં રાસબિહારીએ અત્યાચાર કે જૂલમનો
 લેશ પણ કોઈને દૃષ્ટાપત્તિએ આવવા દીધો નહોતો. ઉલટ, પરમેશ્વરની
 આરા, ધર્મકાર્ય વિગેરે શબ્દ બ્રહ્મથી તેણે સૌ કોઈને ડોલાવી દીધા
 હતા. આરા આવા વિચારથી સાહજિક જ વિજ્યાને કંઈ આવી નહી-
 તેનું હૃદય અશુભ અને ભયાવક કલ્પનાઓથી ભરાઈ ગયું અને

તેની આંખોમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી. “ બાપુ, બાપુ ! તમે આ બધાને ઓળખતા હતા છતાં મને તેમને સ્વાધીન કેમ કરી ગયા ? ”

એક વખત તેણે પોતેજ વિલાસને પસંદ કર્યો હતો અને તે વખતે વિલાસ અને વિજયા બન્ને જણ વનમાલી પાસે જગદીશ બાપુ તથા નરેન્દ્રની વિરુદ્ધ વારંવાર ફરીયાદ કરતાં હતાં. તે ફરીયાદના પ્રતિધ્વનિથી જ આજ વિજયાનું હૈયું સળગી જવા લાગ્યું. પિતાએજ પોતાના હાથથી આ વિષમય વૃક્ષનું મૂળ કેમ ઉખેડી ન નાંખ્યું, આવી ઉલટી ફરીયાદ આજ તે કરવા લાગી. તેઓ આ સર્વ બાબત જાણતા હતા છતાં તેમણે આ બન્ને પર શામાટે વિશ્વાસ રાખ્યો ? એટલું જ નહી, પણ મારા સ્વાતંત્ર્યને રસ્તો પણ તેઓ કેમ બંધ કરી ગયા ? આવી રીતે વિજયા પોતાની નિષ્ફળ ફરીયાદ ક્રોધથી અને અભિમાનથી સ્વર્ગમત પિતાને કાને વારંવાર નાખવા લાગી.

બીજે દિવસે પરેશની માએ બે ચાર બુભે માયા પંખી વિજયા પથારીમાંથી ઉઠી. “ નિમંત્રિત પરાણાઓ બહાર એકઠા થએલા છે અને પોતાની વાટ જીવે છે, ” આમ તેના જાણવામાં આવતાંજ તે સંત્રસ્ત થઇ અને એક બારી પાસે જઈ ઉભી રહી. આજે થનારા ઉત્સવનું એકંદર કલ્પના-ચિત્ર તેની આંખો સામે તરી આવતાંજ તેનું મન વ્યગ્ર અને ઉદાસ થઈ ગયું. નિરૂત્સાહની લહરીઓ ઉપર લહરીઓ તેના અંતઃકરણમાં દિછળવા લાગી. એજ બારીમાંથી સવારના સમયે ઉભી રહી તે આસપાસનો દેખાવ જોતી ત્યારે તેને કેટલો બધો આનંદ થતો હતો. સવારનો કુમળો તડકો ઝાડો પરથી અને વૃક્ષ-શાખાઓની શટોમાંથી જંગલમાં ચારે બાજુ ફેલાયેલો છે અને સ્વારીઓ ગાયોને ધીમે ધીમે હાંડી લઇ જાય છે; આવા દેખાવ

જોઈ તે જુખતરસ પણ સિરી જતી હતી. પરંતુ, આજ તેજ દેખાવ તેને મુગંધરહિત થએલા વાસી કુલના જેવો લાગ્યો. એકા-એક એ દેખાવમાંનું માધુર્ય કેમ ખલાસ થયું, એ તેજ નજી. આ દેખાવ પરથી નજર ફેરવી જ્યાં તેણે દાદર તરફ નજર ફેરવી ત્યાં કાલીપદ ઉતાવળો ઉતાવળો ઉપર આવતો જણાયો. અંદર પગ મૂકતાં જ તે બોલ્યો, “ માર્છ, જલદી ચાલો. તમને મોકું થયું તેથી બાપૂ સાહેબ ઘણા ચીડાયા છે ? ”

પરંતુ અગ્નિનો તણુખો દારૂના હગલા પર પડ્યા પછી જે આપત્તિ ટાળવી અશક્ય થઈ પડે છે તેજ પ્રમાણે અત્યારે થયું. છેક પગના તળીયાથી તે મસ્તક પર્યંત વિજયાનું આખું શરીર કોધથી તમ થઈ ગયું અને તેથી તેના મુખમાંથી શબ્દ પણ નીકળી શક્યો નહીં. ફરી એકવાર રમરણ કરાવવાનો કાલીપદને વિચાર થયો પણ અગ્નિના જેવી લાલચોળ થએલી તેની આંખો જોઈ બીકથી તે ખિચારાનાં ગાત્રજ ઢીંગાં થઈ ગયાં. મહાકળે પોતાનો કોષ રોકવાનો પ્રયત્ન કરી વિજયાએ કહ્યું: “ જ કાલીપદ, તું નીચે જ. ” આમ કહી તેણે ખિચારાને આંગળી ચીંધી દાદર બતાવ્યો.

જમિનદારિણીના આ ઘરમાં સઘળા નોકર ચાકરો વિલાસ બિહારીને હોટા બાપૂ સાહેબ અને રાસબિહારીને બડા બાપૂ સાહેબ કહેતા હતા, અને એ વાત વિજયા જણતી જ હતી. એ પિતા-પુત્ર પોતાની પ્રભુતા મજબૂતા મજબૂતા નોકર ચાકરો પરથી હવે ખાસ માલીકણ ઉપર પોતાનો હુકમ બજાવવા પર્યંત તેમની મજલ ગએલી જોઈ, વિજયાના અંતરાત્માને સાહજિકજ આમ લાગ્યા જેવી વેદના થવા માંડી. તેના મનમાં તો ધણુથે થયું કે પરાણુઓ પાસે ન

જવું; પણ ગયા શિવાય ઇલાજ નહોતો. કદાચિત્ નિમંત્રિત ગૃહસ્થોને એમ દેખાડવા માટે પણ જવાનો તેણે વિચાર કર્યો હશે કે, આ બન્ને જણ કોઇ પણ નથી. ધીમે ધીમે તે નીચે ગઇ અને લુગડાં બદલી જે દિવાનખાનમાં પરોણાઓ બેઠા હતા ત્યાં જઇ ઉભી રહી. તેને જોતાં જ સર્વેએ તેનું અભિવંદન કર્યું. વિજયાએ પણ બલાતકારે હાસ્ય દર્શાવી સર્વને પ્રતિ-અભિવંદન કર્યું. આટલેથી જ વાતાવરણ એાખ્ખું થયું હોત. પરંતુ ક્ષણે ક્ષણે પોતાની ઓળખાણ તાજી રાખવા માટે ટાંપી બેઠેલા વિલાસ ગર્વથી બોલ્યો, “ આટલી જલદીથી આપનો નિદ્રા-ભંગ કરવા માટે મને ધણું ખરાબ લાગે છે. પણ, જરા પહેલાં ઉઠ્યાં હોત તો આ મંડળને અત્યાર સુધી વાટ જોતાં બેસી રહેવું ન પડ્યું હોત ! ”

વિજયા જેવી જમિનદારિણીને આવા શબ્દો કહેવાનો અધિકાર માત્ર પોતાને જ છે, આમ આ વખતે વિલાસે દેખાડ્યું. પરંતુ વિજયાએ એ શબ્દો તરફ એવી કાંઇ ખુબીથી દુર્લક્ષ કર્યું કે, જાણે પાસે પશુ-પક્ષીઓનો જ ધ્વનિ થઇ ગયો. પછી વિજયા સર્વ આમંત્રિત સોકોપર નજર ફેરવી વૃદ્ધ દયાળબાબૂ બેઠા હતા, તે કોચ પર જઈ બેઠી. દયાળબાબૂ નોકરી પર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા; પરંતુ તે અત્યંત નિષ્ઠાવાન બ્રાહ્મ હોઈ સરળ અને પ્રેમાળ હતા. બ્રાહ્મ ધર્મનાં પ્રવચનો તે ઘણી સારી રીતે કરતા હોવાથી રાસબિહારીએ તેમને ખાસ બોલાવ્યા હતા. આટલી મોટી જમિનદારિણીને પોતાની પાસે આવી બેઠેલી બેઈ દયાળબાબૂતા મનમાં સાદુજિંદ જ સંકેત્ય થયો. તે વતસલતાથી બેલ્યા: “ બેસ બેટા; રાત્રે ઉંઘ સારી રીતે આંત્રી હોય તેમ નથી જણાતું. આંખો ધણી લાલ જણાય છે. ”

તે વૃદ્ધના આ શબ્દોમાંની મીઠાશ ઉપર ઉપરની નહિ પણ અંતઃકરણની છે, એ તેજ વખતે વિજયાના લક્ષમાં આવ્યું. તે બોલીઃ “ મને ઉઠતાં થોડું મોડું થયું ખરું; પણ તેથી તમે બધાની વ્યવસ્થામાં કંઈ ઓછું તો નથી પડ્યું ને ? ”

દયાળાબાબૂ શાંતતાથી બોલ્યોઃ “ નારે ના ! સગાર પણ ઓછું નથી પડ્યું. રાસબિહારી અને વિલાસબિહારી બાબૂ હોયા પછી શું ઓછું પડે ? પણ તને કંઈ દુઃખ ભુઃખ તો નથી થતું ને ? મોડું થઈ સુકાયેલું જણાય છે. ”

આ સાંભળી દયાળાબાબૂને માટે વિજયાના અંતઃકરણમાં વિલક્ષણ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. ડોસો મોટા તથા કુમળા મનનો છે, આવી તેની પક્ષી પાત્રી થઈ. એટલું જ નહિ પણ તેના બાપની અને દયાળાબાબૂની બોલવાની પદ્ધતી એક સરખી હોવાથી તથા અવાજમાં પણ સામ્ય હોવાથી દયાળાબાબૂનો પ્રશ્ન સાંભળી તે ગળગળી થઈ ગઈ અને તેની આંખો પાણીથી ભરાઈ આવી. પરંતુ, તેણે તેમના પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો નહિ. દયાળાબાબૂને આ જોઈ સંશય તો આવ્યો કે, જરૂર એના મનમાં કંઈ દુઃખ થતું હોવું જોઈએ. પરંતુ, બીજા એક વિચારથી તુરત જ તે સંશય દૂર થયો અને તેમને હસવું આવ્યું.

જેણે આ પહેલાં જ આ ધરના માલીકની જમા પટકાવી હતી, તે પોતાની પ્રણયિનીને આવા તીખા શબ્દ કહે, એમાં કોઈ એકાદ અણાનીને થોડુંક ચમત્કારિક જણાશે; પરંતુ યૌવનાવસ્થામાંના તરુણોને તો એ ક્રોધ કરવામાં કંઈ અજબ મીઠાશ છે, એમ લાગ્યા શિવાય રહેશે નહિ. આવા વિચારથી, પકવકેશ ચએલા દયાળાબાબૂને હસવું આવ્યું હોય, તો તેમાં કંઈ નવલ નથી. તેમણે પણ આ તરુણ

જમિનદારણીને તેટલાપરથી ઝોળખી લીધી. તે જો કે છેક જ અદ્વૈત છે, છતાં ધણી માની છે અને સર્વ કાંઈ તે સમજે છે, એ તેમના લક્ષમાં આવ્યા શિવાય રહ્યું નહિ. તેમણે તુરત જ વાતનો વિષય બદલ્યો અને વિજ્યાની બ્રાહ્મધર્મપરની નિષ્ઠા અને ધર્મમંદિર ઉભું કરવાનો તેણે કરેલો ઉદ્યોગ એ સંબંધમાં બોલવાનો તેમણે આરંભ કર્યો. એ વાત પૂરી કરતાં કરતાં તેઓ બોલ્યા: “બેટા, તેં ખરેખર જ આ ધણું ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે એમાં કાંઈ શંકા નથી. પરમેશ્વરના આશીર્વાદથી તારા આ કાર્યની દિવસે દિવસે અધિક ઉન્નતિ થાઓ. આવા ગામડાગામમાં તેં આ મંદિર સ્થાપન કર્યું ખરું; પણ ભોકાનું તે તરફ એક સરખું ધ્યાન ખેંચવા માટે આગળપર તારે ખર્ચ પણ ધણોજ કરવો પડશે. હું ગામડામાં રહેતો હોવાથી મારો અનુભવ છે કે, ખાલી સત્ય વસ્તુ ગામડામાં સારી રીતે વૃદ્ધિગત થતી નથી. તથાપિ તારા આ ઉદ્યોગની અને ધર્મનિષ્ઠાની પ્રશંસા કર્યા શિવાય મારાથી રહેવાતું નથી. પરમેશ્વર તને આયુરારોગ્ય આપે, એટલી જ ધન્ય છે.”

આ મંદિરની બાંધતમાં પોતાને લગારે ઉત્સાહ નથી અને તેમાં સહેજ પણ સાર્થકતા ક્યાંય નથી, આમ કહેવાનું છેક વિજ્યાની જીભ પર આવ્યું હતું; પણ તે શબ્દો ગળી ગઇ અને બોલી, “એટલી બધી પ્રશંસા કરવા જેવું મેં આમાં વિશેષ શું કર્યું છે ?”

“મને તો આ કાર્ય ધણું મહત્ત્વનું લાગે છે. ગામડાગામના અગ્રાની ભોકાના અંગે પેઢીઓની પેઢીઓથી જે કુસંસ્કારો દાખલ થએલા છે, તેમાંથી એ ભોકાનો છુટકો કરવો હોય, તો તેને માટે આ આપણા બ્રાહ્મધર્મ શિવાય બીજું સાધન નથી: આ બ્રાહ્મમંદિરની

પ્રતિષ્ઠાથી એ મહત્ત્વ કાર્ય સધાયું તો પછી ગામડાંઓના મરીખ ગુરખાંઓ પર કેટલા બધા ઉપકાર થશે, એનો તુંજ વિચાર કરી જો. ”

દયાળ બાળના આ શબ્દોથી વિજયાનું અંતઃકરણ ભાવનામય થયું. તેને આ બ્રાહ્મમંદિરની પ્રતિષ્ઠા એક અત્યાચાર લાગતો હતો અને તેમાં કીર્તિવિવશતા શિવાય પણ ખીજું કંઈ જ સારું તેને જણાતું નહોતું. વિલાસ તો તેને મન એક શુદ્ધ અદૃહાસમય વ્યક્તિ જણાતી હતી. વિલાસે માત્ર જગદીશ બાળનું ઘર લેવાના જ ઉદ્દેશથી જ આ બ્રાહ્મમંદિરનો ખેલ આરંભ્યો છે આમ તે માનતી હતી. પરંતુ, આજે દયાળબાળએ કહ્યું કે ગામડાગામના અચાની લોકોના કુસંસ્કાર દૂર કરવાનું સામર્થ્ય આ મંદિરમાં છે; આથી તેનું નારી-હૃદય સ્વાભાવિક જ વત્સલતાથી ભરાઈ આવ્યું અને દીન-દુઃખિતોના દુઃખમોચનની કલ્પનાથી તેનો કરમાયેલો ચહેરો થોડો થોડો પ્રસન્ન થવા માંડ્યો. હવે તેને વિલાસના આ આગ્રહમાં ઉગ્ર હેતુ જણાવા લાગ્યો. તેના મનમાં વિલાસને માટે થએલો અનાદર દૂર થયો અને ત્યાં ધીમે ધીમે આદર ઉત્પન્ન થવા માંડ્યો. વિલાસનું અંતઃકરણ ક્યારેક ક્યારેક ચમત્કારિક લાગતું હતું ખરું; પણ તે પોતાની દૃષ્ટિનો જ દોષ. કર્તવ્ય માટે કઠોર અને ઉદ્યમ-શીલતા માટે નિષ્ઠુર થયા શિવાય દુનિયામાં કોઈ પણ કાર્ય પરિણતાવસ્થાને પામતું નથી, એ પોતાના કરતાં વિલાસ અધિક સારી રીતે સમજે છે, એ બાળત વિજયાનું મન હવે યિનતકરાર કબૂલ કરવા લાગ્યું. માત્ર મહાન કાર્યો માટે જ આ દુનિયામાં જેઓ આવતારો લે છે, તેમની કેટલીક બાળતો સામાન્ય માણસોને ઘણી

વિચિત્ર જણાય છે ખરી; પરંતુ વસ્તુતઃ તે કાર્યપોષક હોવાથી ન્યાય-સંગત જ હોય છે, આમ હવે વિજયા સમજવા લાગી.

વખત ધણે જ થએલો જોઇ પરોણાઓ વિજયાની રજા લઈ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. રાસબિહારી અને વિલાસ એ બે જણ જ માત્ર ધીમે ધીમે વાત કરતા બેઠા હતા. સર્ના ગયા પછી રાસબિહારી વિજયા પાસે જઈ લાગણીપૂર્વક બોલ્યો: “ વિજયા, બેટા, તારી તબીયત સારી નથી કે શું ? ”

રાસબિહારીએ આ જ પ્રશ્ન જો થોડા સમય પહેલાં પૂછ્યો હોત, તો વિજયાએ તે પ્રશ્નને હુદ્દ માની તેનો ઉત્તર જ બિલકુલ આપ્યો ન હોત, અથવા તો કદાચિત તેણે તિરસ્કાર પણ વ્યક્ત કર્યો હોત. પરંતુ તેનું મન વિલાસના સંબંધમાં અત્યારે પ્રસન્ન થએલું હોવાથી તે સહજ બોલી, “ છેહ ! મારી પ્રકૃતિ સારી છે. એ તો રાતે ઉંઘ બરાબર નથી આવી તેથી આપને તેમ લાગતું હશે. ”

વિજયાના સ્વરમાંની આ શાલીનતા જોઇ રાસબિહારીને તો આનંદ થયો જ; પણ સાચે વિલાસનો ચડેરો પણ પ્રસન્ન જણાવા લાગ્યો. એવા સ્વભાવના ધણા લોક હોય છે કે જેઓ સહેજ કુળું જણાતાં નખરી ખોતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ સહનશીલતા અને આદર્શને મનુષ્ય-હૃદયના દુર્ગુણ માને છે. આઘાત સહન કરવાનું તેમને અસહ્ય લાગે છે પરંતુ આઘાતનો પ્રતિઘાત કર્યા વિના તેમને ચેન પડતું નથી. વિલાસ એવી જ જાતનો હતો. વિજયાનું આચરણ જેમ જેમ તેને અપ્રીતિકર લાગતું હતું તેમ તેમ તેના ખોતાના આચરણની નિહુરતા પણ વધતી જતી હતી. એ પ્રમાણે એ રબર બન્ને બાબતથી વધુને વધુ ખેંચાતું જતું જોઈ,

ખંતા ખાઈ શાણો થએલો વૃદ્ધ રાસમિહારી વિલાસને વારંવાર ઉપદેશ કરતો હતો. પરંતુ ઉદ્ધત વિલાસને તે ઉપદેશ બિલકુલ રચતો નહોતો. તે પોતાની ઉદ્ધત વર્તણૂકને એક બાળુ બાંધી મૂકવા કદાપિ ઠણૂક થાય નહિ; પરંતુ આજ વિજયાના મુખમાંના એક કોમલ વાક્યથી તેનો સ્વભાવ એકદમ બદલાઈ ગયો. તે અત્યાર સુધી વિજયાને મળજીત વાફ-પ્રહાર કરવા માટે ટાંપી બેઠો હતો. પરંતુ વિજયાએ રાસમિહારીને જે જવાબ આપ્યો, તેથી તેનો એ વિચાર તદ્દન બદલાઈ ગયો. પોતાનો ઠેઠો સ્વર બની શકતો મીઠો કરી તે બોલ્યો: “રાતે જે ઉંઘ ન આવી હોય તો અત્યારે જલદી જમી આપ સારી રીતે વિશ્રાંતિ લ્યો. આ સમય ઋતુમાન બદલાવાનો હોવાથી તબીયતની ઘણી સંભાળ રાખવી જોઈએ.” તેના મનમાં હજુ પણ વધારે બોલાવાનું હતું. વિજયા દીવાનખાનામાં આવી હતી તે વખતે પોતે જે ઉદ્ધતાઈ કરી હતી તેને માટે વિજયાની ક્ષમા માગવાનો પણ તેને વિચાર આવ્યો હતો. પરંતુ એ બાબત તેના સ્વભાવથી છેક જ વિરુદ્ધ હોવાથી તે ઉતાવળ કરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

વિલાસ ગયો કે આંખો તે રસ્તે વાળવી, આવો વિજયાનો સ્વભાવ પણ ન હોતો. પરંતુ, આજે તેની આંખો આપોઆપ તે દિશા તરફ ખેંચાતી હતી. એટલામાં જાણે ન જોવા જેવી વસ્તુને તો પોતે જોતી નથી? આ વિચારથી તેના અંતઃકરણમાં એક બારીક શક્ય ધોંંચાયું. પણ તે ક્યાં ધોંંચાયું છે અને તેનો ખરેખરે ઉદ્ભવ ક્યાં છે એ તેના લક્ષમાં આવ્યું નહીં.

સાચંકાળના સુમારે આહ્લમંદિરની પ્રતિષ્ઠા યથાવિધિ અને યથાસંગ પાર પડી. ઉપાસના-ગ્રહમાં બાસ પીઠ પામેજ બે અત્યંત

સુશોભિત પુરુષીઓ પાસે પાસે મૂકી હતી. સાકાર પરમેશ્વરની ચક્રાસ્થિત નિંદા અને નિરાકાર પરબ્રહ્મની સર્વાંગસુંદર સ્તુતિ થયા પછી તેમાંની એક પુરુષી પર વિજયા ધણી ઠાકથી આવીને બેઠી. તે સાથે બીજી પુરુષી પર કોણ આવી બેસશે એનું અનુમાન સૌ કોઈ સહજ કરી શક્યા અને તે ખરું પણ પડ્યું. વિલાસ તે પુરુષી પર આવીને બેસતાંજ વિજયાનું કાળજીયું થર થર કંપવા લાગ્યું. પરંતુ, ક્ષણવારમાં એ બીક દૂર થઈ અને તે શાંત અને સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિથી સર્વ બાળુ જોવા લાગી. તેના સ્વભાવમાં આમ ક્ષણે ક્ષણે કેમ ફેરફાર થતો હતો, કોણ જાણે ?

પ્રકરણ ૧૫.

ગામડામાં ઉભું કરેલું આ બ્રાહ્મભંદર શુષ્ક અને રસહીન જણાય નહિ એટલા માટે ઉત્સવનો કાર્યક્રમ જેમ અને તેમ લંબાવવા માટે વિલાસ ધણી મહેનત કરતો હતો. પણ નિમંત્રિત મંડળીની સ્થિતિ તેના જેવી નહોતી. તેમને ઘર બાર હતાં, ઉંઘ્યાં છોકરા હતાં અને ઉદ્યોગ ધંધા પણ હતા. એટલે એવા ઉત્સવ માટે ચાર આઠ દિવસ ભાગવા તેમને ભારે લાગે અને ઘેર જવા માટે તેઓ ઉતાવળા થાય તો તેમાં કાંઈ નવવસ્ત્ર નથી. બીજાને ખરો આનંદ—ઉત્સવમાં મોજ માણુનારી કેટલીક વ્યક્તિ હોય છે, નથી હોતી એમ નહિ; પરંતુ અત્યારે આવેલી મંડળી તેની ન હોવાથી તેમને રજા આપવાની રાસબિહારીને જરૂર પડી. પ્રત્યેક પ્રસંગે પોતાની

ઉદ્દેશસિધ્ધિ માટે આંખમાં તેજ આંજી જગૃત રહેનાર રાસગિહારીએ સર્વેને રજા આપવાનો પણ એક સમારંભ કરી લીધો. શરી પેલી સુંદર શોભિવંત ખુરશીઓ ઉપર વિલાસ અને વિજયાને બેસાડી ડોસો બન્નેની પાછલી બાજુએ ઉભો રહ્યો અને સર્વેની આગળ હાથ જોડી અત્મંત મીઠી વાણીથી બોલવા લાગ્યો. આવેલ સહ-ગૃહસ્થો તથા મહિલાઓનાં સ્તુતિસ્તોત્ર અને આહ્વાનની મહત્તી ગાઇ તે છેવટે બોલ્યો: “ જે કરુણામય પરબ્રહ્મા પ્રસાદથી સાકારમય ધેર અંધકારમાંથી નિકળી આ સધ્ધર્મનો પ્રકાશ આપણને પ્રાપ્ત થયો તે એકબેવાદિતીય નિરાકાર ભગવંતનાં ચરણોમાં વિજયા-વિલાસ આ આહ્વાનમંદિર ઉત્સર્ગ કરે છે. ગામડાં ગામોમાં ફેલાયેલી સાકાર-સંબંધી અંધભક્તિ દૂર કરવા માટે આ તરુણોએ જે સ્તુત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે તે પ્રયત્ન યશસ્વી થવા માટે આપ સર્વેએ તેમને આશીર્વાદ આપવો જોઈએ અને તેટલા માટે આપના જેવા પૂજ્ય અને મહત્તીયો પાસે આ બન્ને જણ પોતાનાં મસ્તક શ્રદ્ધાથી અને ભક્તિથી નત કરે છે.” આમ કહી રાસગિહારી બન્નેના કાન પાસે નમસ્કાર કરવાનું ગણગણવા લાગ્યો. વિજયા મોટા સકંજમાં પડી. તે સમજી ગઇ કે રાસગિહારીનો આ પોતાપર ચોખ્ખો જૂલમ છે. પણ તે ડોસાના હેતુમાટે આજ તેનું મન ધણુંજ શુદ્ધ થયું હોવાથી તેણે પોતાનું મસ્તક ભૂમિપર નમાવી સર્વને પ્રણામ કર્યા. બરોબર એજ વખતે વિલાસે પણ પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું અને તે પણ વિજયાના મસ્તકથી ફક્ત એક જ આંગળ દૂર સર્વ નિમંત્રિત મંડળે સ્ફુટ અસ્ફુટસ્વરથી આશીર્વાદ દીધો અને આ સમારંભ એવી રીતે પાર પડ્યો.

વિજયા ધેર આવી બેઠા પછી આજ પોતાના મનમાં કાંઈ

ચાય છે કે કેમ એ શોધવા લાગી. પણ આજે તેનું મન શાંત અને ચોખ્ખું હતું. તેના માનસ-સરોવરમાં મંદ લહેરો ઉછળતી નહોતી એમ નહીં; પરંતુ તે આજ્ઞાજનક હોષ, ધર્મ, વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, સત્ય, મંગલ એવાં અનેક જાતનાં રંગીન કમરો એ સરોવરમાં ડુબેલાં તેને જણાયાં અને તેથી તેના સુદર સુખ ઉપર પ્રસન્નતાની છટા પર છટાઓ ઉપસી આવવા લાગી. પાર્થિવ સુખ એ ખડું સુખ નથી, પરંતુ અજ્ઞાન બંધુ-ભગિનીઓને જ્ઞાન-દાન કરવા માટે તન-મન-ધનથી પ્રયત્ન કરવો એજ ખડું અંતઃકરણનું સુખ અને ભૂષણ છે; અને પોતે તે તરફ જ જાય છે એ કલ્પનાથી તેને સાહજિક આનંદ થવા માંડ્યો. એ વાત ખરી કે ધણી બાજતોમાં તેનું અને વિલાસનું મતૈક્ય નહોતું. પરંતુ વિજયાને એવી ઉમેદ હતી કે ધર્મ જેવી મહત્ત્વની બાબતમાં બંનેમાં મતભેદ નથી અને આગળ પણ થશે નહીં. રાત્રે પથારી પર પડ્યા પછી તેણે એકંદર બનાવનો તાળો મેળવી જોયો, તો તેને લાગ્યું કે જે થયું તે ઠીકજ થયું. વિલાસ જેવા સ્થિર-સંકલ્પ, સ્વધર્મપરાયણ, કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ન્યાય-નિષ્ઠુર તરુણ સાથે પોતાની ગાંઠ બંધાય છે એમાં અનુચિત જેવું કાંઈજ નથી. ઉલટું એથી પોતાનું આયુષ્ય અધિક સફળમશીલ અને મનોહર થશે આવી તેને આશા લાગવા માંડી.

પરોણાઓ જ્યારે પોત પોતાને ગામ જવા લાગ્યા ત્યારે દરેક જણે રીત મુજબ વિજયાની રજા લઇ જવા માંડ્યું. વચમાં વચમાં વિજયા પણ તેમને બ્રાહ્મમંદિરમાં આવી જવા વિનંતી કરતી હતી. આવી રીતે વિજયાની માનસિક અવસ્થા પ્રસન્ન થએલી જોઇ રાસ-ખિહારીએ તેને કહ્યું, “ખેટા, દયાળ બાપુ કાલે જવાનું કહે છે. અને

આગે છે કે, તું જો તેમને વિનંતિ કરીશ તો તે કાયમનાજ અહીં રહેશે. પ્રત્યેક રવિવારે ઉપાસના ચલાવવા માટે અને અગ્નિ બોકોને શિક્ષણ વિગેરે આપવા સાર આપણને તેમનો ધણો સારો ઉપયોગ થશે. ”

પ્રથમથી જ દયાળાબાબૂતો સંબંધમાં વિજયાના મનમાં શ્રદ્ધા હતી. તે જો અહીં રહે તો ધણું સારું; એ વાત તત્કાલે જ વિજયાને પસંદ પડી. તે આનંદથી બોલી: “ પણ કાકા, તે અહીં રહેશે ? ”

“ હા. તેમાં કાંઈ મોટી વાત નથી. દયાળને બહાર કાંઈ બહુ મોટી પ્રાપ્તિ નથી. લાંબા કરતાં બે રૂપિયા વધુ આપવાનું કહીશું, તો આનંદથી રહેશે. મંદિરમાં જ તેમની રહેવાની સગવડ કરીશું; એટલે તેમને એ ઠીક પડશે અને આપણને પણ ઠીક પડશે. ”

દયાળાબાબૂતી પ્રાપ્તિયિક અવસ્થા સારી નથી, એ જાણ્યા પછી તો વિજયાના પેટમાં તેમને માટે અધિક જ દયા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે તેજ કાલે તેમને બોલાવરાવ્યા અને બ્રાહ્મમંદિરમાં રહેવાની તેમને વિનંતી કરી. એમાં પોતાને કાંઈ નુકશાન નથી એ જોઈ દયાળાબાબૂએ પણ વિજયાનું કહેવું કબૂલ કર્યું. બે દિવસમાં તો તેઓ પોતાની સીસહ આવી ત્યાં રહેવા લાગ્યા. દર રવિવારે મંદિરમાં ઉપાસના ચલાવવી અને વિજયાની જમિનદારીની કચેરીમાં થોડુંક કારકુની પેશાનું કામ કરવું, આટલો જ અહીંયાં તેમને ઉદ્યોગ હતો. ધીમે ધીમે દિવસો ઉપર દિવસો જતા હતા. પોષ માસ પૂરો થઈ અર્ધો માસ પણ ચાલ્યો ગયો. એટલા અવધિમાં કહેવા જેવી વિશેષ કાંઈ પણ વાત બની નહિ.

નરેન્દ્રની કાંઈ જ ખબર નહોતી, અને તેની ખબર મેળવવાની કાંઈને અપેક્ષા પણ નહોતી. બે દિવસ માટે તે આવ્યો હતો

અને બે દિવસ પછી ચાલ્યો ગયો, એટલી જ તેની કથા. એટલે તેનું સ્મરણ પણ કોને થાય ? અપવાદ તરીકે પેલું એક બાળુ મૂકી છોડેલું માયકાસ્કોપ યંત્ર જે એકાદ વખત વિજ્યાની નજરે પડતું, તો તેથી તેને માત્ર નરેન્દ્રનું સ્મરણ થતું. પરંતુ, તે પણ એટલાજ માટે કે, જતી વખતે જે તેનો મેળાપ થયો હોત તો તેને તેની વસ્તુની યોગ્ય કિંમત આપી શકાઈ હોત. ‘અત્યંત દૂરની વસ્તુ છેક જ નજીકમાં દેખાડનારી દુષ્પીન,’ આટલું જ જે તે વસ્તુ સ્મરણ કરાવી રહી હોત, તો કાંઈ હરકત નહોતી; પરંતુ બીજી પણ કેટલીક વિચાર-લહરીઓ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય તે દુષ્પીનમાં નહોતું એમ નહિ. એવાં જ એક વિચાર વિજ્યાના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયો તો તેને આશ્ચર્ય લાગતું અને તેની બુદ્ધિ કુંઠિત થયા જેવી થતી. માત્ર બે દિવસની મુલાકાતમાં તેની ઓળખાણ પણ કેટલી થાય ? પરંતુ તેટલાથી પણ જાણે તેનો અને પોતાનો કેટલાંયે વર્ષનો ઝગણાનુબંધ હોવો જોઈએ આવું જ વિજ્યાને લાગતું હતું. ખરેજ ! જે થોડા વધુ દિવસ તેની અને પોતાની મુલાકાત એવી જ ચાલુ રહી હોત તો ? આ પ્રશ્નથી વિજ્યાનો ચહેરો આરકત થતો અને એ માટે તેની તેને જ લાજ આવતી. તેનો તે વધતો જતો નિર્ભળ સ્નેહ એક દિવસ અસત્યના પ્રવાહમાં તણાઈ ગયો હોત. પરંતુ લોકોએ તેને પાવળ્ગન્મ શરમાવવામાં કમી કર્યું ન હોત. પરમેશ્વરે જ એ આપત્તિ દૂર કરી આમ મનનું સમાધાન કરી તે અંતઃકસ્થમાંથી નરેન્દ્રનું પ્રતિબિંબ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતી. એ પ્રયત્નમાં આખો માથો માસ ચાલ્યો ગયો.

દાહ્યુન મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં એ ભાગમાંનાં ધણું

આમડાંઓમાં તાવનો રોગ શરૂ થયો અને કેટલાક દરદીઓને સ્ત્રીતળાનો ઉપદ્રવ પણ થવા માંડ્યો. એજ વખતે દયાળ બાબૂ માંદા થવાના સમાચાર તેના જાણુવામાં આવ્યા અને તેના અંતઃકરણમાં ચિંતા પેડી. તથા તે વૃદ્ધ ગૃહસ્થને માટે તેનો જીવ દુઃખી થવા લાગ્યો. બીજે દિવસે સવારે વિજયાએ દયાળબાબૂને ત્યાં જવાની તૈયારી કરી. કન્હેયા તિવારી સાથે જવા માટે કપડાં તૈયાર કરતાં કરતાં વિજયાએ વ્હા મંગાવી અને તે બહારના દિવાનખાનામાં વ્હા પીવા બેઠી. તેણે માત્ર એકજ ધુંટડો પીધો હશે, એટલામાં એક સરળ આમંતુક સીધો તેની સામે આવી ઉભો રહ્યો અને સહાસ્યપણે બોલ્યો. “ નમસ્કાર. ”

વિજયા આંખો ઉંચી કરી જુલે છે તો નરેન્દ્ર ! તેને જોતાં જ તે માત્ર સ્તાંભિત થઈ એટલું જ નહિ, પણ તેનું અંતઃકરણ અચથી કે પછી બીજા કશાથી કોણ જાણે, અમઝ્યા શિવાય રહ્યું નહિ. તેણે તેને પ્રતિનમસ્કાર પણ કર્યો નહિ, તેમ આવો બેસો પણ કહ્યું નહિ. તે વખતે તે તેટલી શુદ્ધિમાંજ નહોતી. નરેન્દ્ર વિજયાની આ સ્થિતિ તરફ લક્ષ ન આપતાં એક ખુરશી ખેંચી તે પર બેઠો અને સામેના ટેબલ પર હાથમાંની લાકડી અને શરીર પરનો ખેસ મૂકી હસતાં હસતાં બોલ્યો : “ વાહ ! બરોબર વખતસર જ આવ્યો. મેં પણ હજી વ્હા લીધી નથી. મારે માટે પણ એક પાસો વ્હા મંગાવો. ”

“ મંગાવું છું ” કહી વિજયા ત્યાંથી ઉઠી અને અંદર જઈ સેણે કાલીપદને વ્હા લાવવા કહ્યું. પરંતુ, તેજ પગસે તે બહાર આવી ન બેસતાં દાદરનો કઠોડો જાલી સ્તબ્ધ થઈ ઉભી રહી. તે બેઠે બહારથી સ્તબ્ધ હતી; પણ અંદરથી તેના હૃદયમાં એટલી બધી વિલ-

ક્ષણ બળબળ ઉડી રહી હતી કે, તેટલી બળબળ મોટાં વાદળાંના તોફાનથી સમુદ્રમાં પણ ઉડી નહિ હોય. એ બળબળ શાંત થયા સિવાય પોતાથી કોઈની પણ સાથે બોલી શકારો નહીં આમ તેને લાગ્યાથી તે એક બાજુ ઉભી રહી હતી. આમ એકાએક હૃદયની આવી ચમત્કારિક રિયાત થશે, આવી તેને કલ્પના પણ ન હોતી. તે ચાર પાંચ મિનિટ ત્યાં ઉભી હતી અને હજુ પણ વધારે વખત ઉભી રહી હોત; પરંતુ કાલીપદને રહા લઈ બહાર આવેલો જોઇ જાણે કે તે શુદ્ધિમાં આવી અને તેની પાછળ કચેરીમાં આવી બેઠી. નરેન્દ્ર સામે રહા મૂકી કાલીપદના ગયા પછી નરેન્દ્ર વિજયા તરફ જોઇ બોલ્યો; “આજ આપ કાંઈક ઉદાસીન જેવાં જણાઓ છો. આપ ક્યાંક બહાર જવાની તૈયારીમાં હતાં અને મેં આવી વચમાં અટકાવ કર્યો, એ માટે ક્ષમા કરજો. હું કાંઈ આપનો બહુ સમય લેવાનો નથી. ધણું તો પાંચજ મિનિટ.”

“એ વાત રહેવા દો. પહેલાં આપ રહા પી લ્યો.” એટલામાં વિજયાને પશ્ચિમ તરફની બારી ઉઘાડી જણાઇ. તે સાથેજ તે આશ્ચર્યથી બોલી: “આ બારી કોણે ઉઘાડી ?”

રહા પીતાં પીતાં નરેન્દ્રે કહ્યું: “કોણે નહીં. મેંજ ઉઘાડી ?”

“કેવી રીતે ઉઘાડી? —”

“જેમ બીજાઓ ઉઘાડે તેમજ. કેમ, કાંઈ બૂલ થઈ ?”

“અંહં ! બૂલતો કાંઈ થઈ નથી.” આમ કહી વિજયાએ પોતાની નજર નરેન્દ્રના આપાદ-મસ્તક ઉપર ફેરવી. તેના હાથનાં આંગળાં જોઈ તે હસીને બોલી: “આપના હાથનાં આંગળાં લોખંડનાં છે કે શું ? આ બારી ઉઘાડતી વખતે કાલીપદ અને કન્હેયા બન્નેને

ખોલાવવા પડે છે. તે બન્ને જણ જ્યારે ઠો ... ઠો ... કરી ઠોકે છે ત્યારે તે ઉધડે છે. ”

આ શબ્દો સાંભળી નરેન્દ્ર પોતાની ટેવ મુજબ મોટેથી હસ્યો. એ જ પેલું હસવું ! જે સાંભળતાં જ વિજયાનું આખું શરીર રેખાંચિત થઈ જતું. પોતાનું હસવું રોકી નરેન્દ્ર બોલ્યો : “ માફ આ આખું શરીર જ લોખંડનું છે એમ કહોને ! કાલેજમાં હતો તે વખતે એક દિવસ રમતમાં જ એક છોકરાને હાથ દબાવ્યો ; તો તે બિચારાને ત્રણ દિવસ સુધી પોતાનો હાથ બાંધી રાખવો પડ્યો. ”

નરેન્દ્ર સાથે પોતે પણ થોડુંક હસે આમ વિજયાને થયું ; પણ તે તેવું જ દાખી રાખી તે બોલી : “ આપનું શરીર લોખંડનું છેજ. તેમાં વળી માથું તો-ઠો...કરી કોઈના માથા સાથે અદાળયું કે-”

વિજયાનું બોલવું પૂરું થતા પહેલાં જ નરેન્દ્ર હસવા લાગ્યો. આ તરફનું હસવું સુપ્રભાતના કુમળા તડકાના જેવું મધૂર અને તે પ્રમાણે જ એવું ઉપભોગ્ય હતું કે તેનો લોભ છૂટ્યા શિવાય રહેતો નહોતો. ગ્હા ખત્રાસ કરી ખાલો નીચે મૂક્યા પછી નરેન્દ્રે ખીસામાં હાથ ધાલી, બસો રૂપિયાની નોટો બહાર કાઢી અને તે વિજયા પાસે મૂકી તે બોલ્યો : “ આટલા જ માટે આવ્યો. આ રૂપિયા માટે મને દગલખાજ, ચોર, ભામટો વિગેરે ફેટલાંચે વિશેષણોની ભેટ મળેલી છે. હો, આપના રૂપિયા હો, અને મને મારી વસ્તુ પાછી આપો. ”

આ બાષણમાં અસત્યનો લવલેશ પણ નહોતો અને તેથી વિજયા સાહજિક જ વિષણુ થઈ. પરંતુ તે વિષણુતા નરેન્દ્રના નજરે ન આવવા દેતાં તે બોલી : “ ખીણ કઈ ગાળ-ગભોચની ભેટ આપને મળી ? ”

“ એવી વસ્તુ રાખવા માટે મારા અંતઃકરણમાં જગા ન હોવાથી ”

મને અત્વારે તે કાંઈ સંભરતું નથી. તેની કાંઈ આવશ્યકતા પણ નથી. આપ કોઈને માયકાર્ડોપ લાવવા કહેા. મારે સાડાનવની માર્કમાં કલકત્તા પાછું જવું જોઈએ. ખરે જ, હું કહેવાતું બૂલી ગયો. બ્રહ્મ-દેશમાં જવાની હવે મને કાંઈ જરૂર રહી નથી. કલકત્તામાં જ એક સારી નોકરી મળી ગઈ છે. ”

અત્વાર સુધી દુર્મુખ થયેલી વિજયા એકાએક સહસ્રય દેખાવા લાગી. તે બોલી: “ આપ ધણા ભાગ્યશાળી જણાઓ છો. ”

શ્રી નરેન્દ્ર હસ્યો. તે બોલ્યો: “ ભાગ્ય અને હુર્ભાગ્ય એ બંને મારે તો સરખાં જ છે. ” આ આઘાત વિજયાના અંતઃકરણમાં ધણો લાગ્યો. ફરી તેના મુખપરતું તેજ બૂજાઈ ગયું. પરંતુ, તે તરફ દક્ષ ન આપતાં નરેન્દ્ર આગળ બોલ્યો: “ નવ વાગવા આવ્યા. હવે મને વખત નથી. આપ કોઈને પણ માયકાર્ડોપ લાવવાતું કહેા. ”

નરેન્દ્ર તરફ ગંભીર દૃષ્ટિયા જોઈ વિજયા બોલી: “ આપે રૂપીયા પાછા આપ્યા, એ આપની દયા. પણ તે વખતે એવું કાંઈ હતું નહોતું કે, આપની વરતુ તાબડતોબ પાછી આપવી પડશે. ”

નરેન્દ્ર ખસીયાણો પડી જઈ બોલ્યો: “ તે વખતે એવું હતું નહોતું, એ ખરું; પણ તે વરતુને આપને તો કાંઈ ઉપયોગ નથી. ”

“ આજ નથી. પણ આગળ ઉપર નહીં થાય, એમ થોડું જ છે ? ”

નરેન્દ્ર નિશ્ચિત સ્વરે બોલ્યો: “ ના ના ! આપે તે આશા જ રાખવી નહી. તે વરતુને ઉપયોગ આપનાથી કરી શકાશે કે નહિ એની જ, હજી તો મને શંકા છે. મારી પાસે તે વરતુ ન હોવાથી માફ માત્ર—”

સંસય પ્રદર્શિત કર્યા જેવું કરી વિજયા બોલી: “ વાહ ! વેચાણ કરતી વખતે તો આપ એમ કહેતા હતા કે, તે વસ્તુ આપને કેટલીયે ઉપયોગી થઈ પડશે. અને અત્યારે આપ જ એમ કહો છો કે, તે વસ્તુનો આપને બિલકુલ ઉપયોગ નહિ થાય. અને તેમાં વળી આશ્ચર્યની વાત એ કે, ‘ હસાવો છો ’ એમ કાંઈએ કહ્યું તો આપને કોઈ ચડે છે. ”

નરેન્દ્ર નરમ થઈ બોલ્યો: “ તે વખતે હું એમ ધારતો હતો કે તે વસ્તુનો આપ કાંઈ પણ ઉપયોગ કરશો. આમ ધૂળ ખાતી ક્યાંક નહીં મૂકો. જોઈએ તો આપ એવી કલ્પના કરો કે, તે વસ્તુ ખસે રૂપીયા લઈ મેં આપને ત્યાં ધરાણે મૂકી હતી. વ્યાજ લ્યો અને આપી દો. ”

“ કેટલું વ્યાજ આપશો ? ”

“ જે યોગ્ય હશે તે હું જરૂર કળૂલ કરીશ. ”

“ યોગ્ય વિગેરે હું કાંઈ જાણતી નથી. કલકત્તામાં મેં કેટલાક દુકાદાનરેને તે માયકાર્ડકોપ દેખાડ્યું હતું, તે વખતે તેમણે ચારસો રૂપીયા આપવા કળૂલ્યા હતા. આપ જો - ”

એકદમ ખુરશીપર ટટાર થઈ વિજયાને આગળ ન બોલવા દેતાં નરેન્દ્ર બોલ્યો: “ ઠીક ત્યારે, તેમ કરો. ખસોના જેને ચારસો જોઈએ છે, તેની સાથે વાત કરવાનું શું પ્રયોજન ? ”

વિજયાએ મહાકળે નીચું જોઈ, આવેલું હસવું દાખી રાખ્યું. નરેન્દ્રને કુદ્દ થએલો જોઈ વિજયાને મનમનિ મનમાં ધણો આમોદ થવા માંડ્યો. તે ધીમે રહી ચોરીથી નરેન્દ્ર તરફ જોતી હતી. નરેન્દ્ર તેના તરફ ન જોતાં ફક્ત સ્વરે બોલ્યો: “ વ્યાજ વટાવો ધંધો.

કરવામાં આપ સવાઇ મારવાડી છો, એ જો હું પહેલેથી જ જાણતો હોત, તો આટલે બધે દૂર હું આવ્યો નહોત. ”

વિજયા શાંત અને સહનપણે બોલી: “ દેવાના બદલામાં આપની સઘળી વડિલોપાર્જિત સંપત્તિ મેં લીધી, છતાં હજી આપને સંજય હતો ? ”

નરેન્દ્રે પણ તેવાજ શાંત સ્વરથી કહ્યું: “ હા. કારણકે તે બાબત આપના સ્વાધીનમાં નહોતી; મારા બાપ અને આપના બાપ એ બેની વચ્ચેના યોગેલા વ્યવહારથી આપણે બન્ને અપરાધી થઈ ચકતાં નથી. અરુતુ. ત્યારે હું જાઉં છું. ”

આમ કહી નરેન્દ્ર ઉઠ્યો અને ટેબલ પર ખૂંટી લાકડી લઈ તે ચાલવા લાગ્યો. એટલામાં વિજયા ધીમેથી હસીને બોલી: “ આ શું ? જમ્યા શિવાય જશો ? ”

નરેન્દ્રે તુચ્છતાથી કહ્યું: “હું કંઈ જમવા માટે આવ્યો નથી.”

નરેન્દ્રે કુદ્ધ થયો હતો, છતાં પણ હસતાં હસતાં તેના માર્ગમાં આવી વિજયા બોલી: “ થોડીવાર ઉભા રહો, આપ ડોક્ટર છો ને ? આપ હાથની નાડી જુઓ છો કે ? ”

વિજયા મૃદુ મૃદુ હસતી હતી અને નરેન્દ્ર ક્રોધથી લાલ થયો હતો. તેણે કહ્યું: “ શું આપ મને મસ્કરીનો વિષય માનો છો ? સંપત્તિના ગર્વથી ધુંધ બની આપ જો ધંધાની બાબતમાં એટલા કંઈશો, તો તે હું સહન કરીશ નહીં ! ”

વિજયા હસીને બોલી: “ ખરેજ, એ તો હું જૂલો જ મર્દ. આપના હાથમાં એટલી શક્તિ છે અને વળી હાથમાં લાકડી પણ છે. ”

વિજયાના તે હસવા-બોલવાથી નરેન્દ્રનો ક્રોધ ક્યાંતો ક્યાં પાર

બધ ગયો. ટેબલપર લાકડી મૂકી અને ફરી ખુરશીપર બેસી તે બોલ્યોઃ
“ આપની સાથે બોલવા હું સમર્થ નથી. ”

ખીજે દરવાજેથી અંદર જતાં જતાં વિજયાએ કહ્યું: “ હું
આવું ત્યાં સુધી બેસી રહેજો, નહીં તો નાસી જજો. ”

પાંચ દસ મિનિટ થઇ છતાં વિજયા નથી આવતી, એ જોઇ
નરેન્દ્ર ઉઠ્યો અને લાકડી લઈ બહાર પડવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો.
પરંતુ એટલામાં જ વિજયા તેની સામે આવી ઉભી રહી. આ વખતે
વિજયાનો ચહેરો ધણી જ કરમાઇ ગયો હતો. તેના ચહેરાપર
ચિંતાની છટા પણ જણાતી હતી. તે યાચક વૃત્તિથી બોલી: “ ધંધાની
દૃષ્ટિથી હું આપની ચેષ્ટા કરતી નથી. એક દરદીને જોવા માટે આપે
મારી સાથે આવવું પડશે. ”

આ કહેણમાં સંશયનો અને મશ્કરીનો વાસ ન હોવાથી નરેન્દ્ર
એકાએક ખુરશીપર બેઠો અને બોલ્યો: “ દરદીને જોવા માટે આપણે
અહીંથી કેટલે દૂર જવું પડશે ? ”

“ નદીની પેલી પાર દિધડામાં. આદ્યમંદિરની વ્યવસ્થા રાખવા
માટે દયાળ બાબૂ નામના એક આચાર્ય છે, તેમને બે દિવસથી તાવ
આવે છે. ગામમાં કોઈ સારો ડોક્ટર પણ નથી. આપે એટલી તરદી
લેવી પડશે. ”

નરેન્દ્ર સહાનુભૂતિથી બોલ્યો: “ ચાલો ત્યારે, જઇએ. ”

“ લગાર વાર ઉભા રહો. પેલો નાનો છોકરો પરેશ, તેને પણ
આપ ઝાળખતાજ હશે ? બે દિવસથી તેને પણ તાવ આવે છે.
તેની મા ધણી ગમરાઇ ગઈ છે. મેં તેને પરેશને લઇ આવવા કહ્યું છે. ”

વિજયા આમ કહેતી હતી ત્યાંજ, તાવથી દહડહટા પરેશને

હાથમાં ઉંચકી તેની મા અંદર આવી. એક નિમિષ માત્ર પરેશ સામું જોઈ નરેંદ્રે કહ્યું: “બાપ, મેં આ છોકરાને જોયો. તમે તેને લઈ જાઓ.”

પરેશની મા અને વિજયા બન્ને આશ્ચર્યચકિત થયાં. પરેશની મા ગળગળી થઈ બોલી: “આખે શરીરે દહાય ઉઠે છે, એમ કહે છે. તેનો હાથ જોઈ સાફ આપધ આપશો, તો ઉપકાર થશે.”

તેને ધીરજ આપી નરેંદ્રે કહ્યું: “બાપ, તમે લગારે બ્લેશો નહિ. તેને ઘેર લઈ જઈ નિરાંતે ઉઘાડી ઘો. હું તમને દવા મોકલી આપીશ.”

પરેશની મા પરેશને લઈ ગયા પછી નરેંદ્ર ખિત થઈ બોલ્યો: “આ છોકરાને ઓરી આવવાનાં છે. માટે તેની બરોબર વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ.”

ઘણા લોક ઓરી જેવા રોગથી બીંધે છે. વિજયા પણ તેમાંની જ એક હતી. નરેંદ્રનું કહેવું સાંભળી તેનો ચહેરો ઉતરી ગયો. તે ગભરાઈ જઈ બોલી: “ઓરી! તેને ઓરી કેમ નીકળ્યાં?”

નરેંદ્રે કહ્યું: “હજી નીકળ્યાં નથી. ઘણું કરીને કાલે બહાર નીકળશે અને ચોખ્ખાં જણાવા માંડશે. મને લાગે છે કે, દયાળ આખૂતી પ્રકૃતિ પણ આજ જેવા જવાની કાંઈ જરૂર નથી. ઘણું કરીને તેમને પણ ઓરીનો જ તાવ હશે. હું કાલે જઈને તેમને દવા આપી આવીશ.”

ભયથી વિજયાનો અંતરાત્મા ચરચરવા લાગ્યો. તે નિર્જીવ જેવી થઈ પુરશીપર શરીર નાંખી બોલી: “નરેંદ્ર બાપુ. કાલે મને પણ તાવ આવ્યો હતો. આજ આખું શરીર દુઃખે છે. મને લાગે છે

કે, મને પણ ઓરી આવશે. મને બહુ બ્હીક લાગે છે. ”

નરેન્દ્રે હસીને કહ્યું: “ એ બ્હીક રોગની નથી, પરંતુ મનની છે. ટાઢ વાઈને તાવ આવ્યો એટલે ઓરી નીકળેજ, એમ કાંઈ નથી. ”

વિજયાની આંખો પાણીથી ભરાઈ આવી. તે બોલી: “ પરંતુ મારા જેવીને જે ઓરી નીકળે, તો કપાળે સુંઠ ધસવાને પણ કાંઈ નથી. ”

નરેન્દ્રે ફરી હસીને કહ્યું: “ આપ નકામી ચિંતા કરશો નહીં. આપને કાંઈ પણ થવાનું નથી. તમે ડૉક્ટરના બોલવા પર વિશ્વાસ રાખો. ”

વિજયા અસ્વસ્થ અવસ્થામાં બોલી: “ ન થાય, તો તો જાણે દર્શિર મળ્યા. પણ કાલે તો ખરેખર જ તાવ આવ્યો હતો. આજે પણ કાંઈ ઠીક લાગતું નથી. છતાં તેવીને તેવી દયાળ બાબૂતી તખી-યત જેવા જવાની હતી. આજે રાત્રે મને તાવ આવશે કે કેમ, કાણ જાણે. મારો હાથ જુઓ જે. ” આમ કહી વિજયાએ પોતાના હાથો હાથ આમળ કર્યો. તેનો તે કામલ અને શીતલ હાથ પોતાના જમણા હાથમાં એક મિનિટવાર માગ લઈ નરેન્દ્રે કહ્યું: “ છેહ ! આપ ખીલકૂલ બ્હીશો નહિ. તમારો તાવ તદ્દન સાદો છે. આજે રાત્રે ખીલકૂલ ખાશે નહિ, એટલે થયું. હું કાલે નહીં તો પરમ દિવસે આપની પાસે આવી જમશ. ”

“ હા, જરૂર આવજો, મોટી કૃપા થશે. ” આમ કહી વિજયા તેજ ખુરશી પર આંખો ચોળતી ત્રિપણ્ણ થઈ બેસી રહી. નરેન્દ્ર નિસ્તબ્ધતાથી ઉઠ્યો અને પોતાની લાકડી લઈ ધીમે ધીમે ધરતી બ્હાર નિકળ્યો. પરંતુ આટલી મોટી જમિનદારિણીના ભગવિદ્વલ મુખમાંથી

નીકળેલા “ મોટી કૃપા થશે ” એ સમજે તેના વિશાલ અંતઃકરણના આ હેઠાથી તે પેલા હેડા સુધી મંથન કરવા લાગ્યા.

ધન્યા છતાં પણ કામના દબાણને લીધે બીજે દિવસે નરેંદ્રથી વિજયાની મુલાકાત લઈ શકાય નહીં. તેને બીજે દિવસે માગ સવારના નવ વાગ્યા નહોતા, ત્યાં તો નરેંદ્ર વિજયાનાં ઘરમાં આવી દાખલ થયો. તેને જોતાંજ કાલિપદ ઉતાવળો ઉતાવળો સામે આવ્યો અને કાઠલૂદીથી બોલ્યો: “ ડોક્ટર બાબુ, જલદી ઉપર ચાલો. માઈ સાહેબને ઘણો તાવ આવ્યો છે. તે તમારી ક્યારનાં વાટ જીવે છે. ”

એ સાંભળી નરેંદ્ર પણ ઉતાવળો ઉતાવળો ઉપર જઈ વિજયા સુધી રહી હતી, તે પલંગ પાસે ગયો. શરીરમાં તાવ ભરાયલો હોવાથી વિજયા માછલીની માથે તડકડાટ કરતી હતી અને નોકરડી પંખાથી તેને પવન નાંખતી હતી. પલંગથી ઘણેજ છેટે રાસબિહારી અને વિલાસ એ પિતા-પુત્રની જોડી બે ખુરશીઓ અડતી ગંભીર અને સાશંક થઈ બેઠી હતી. દરદીની તખીયત જોવા માટે ડોક્ટરનું આગમન થવું હતું છતાં પણ એ બન્નેના ચહેરાપર આનંદ કે આશાની છટા ન જણાતાં, તેઓ અધિક ખિન્ન અને ઉદ્વિગ્ન માત્ર જણાયા. એટલું જ નહિ, પણ વિલાસ નિર્લજ્જતાથી નરેંદ્રને જોતાં જ મોટેથી બોલ્યો: “ પરમ દિવસે આપ જ આવીને ઓરી નીકળશે આવી બીક બતલાતી ગયા હતા, નહિં કે ? ”

પ્રશ્ન એટલો ભયંકર ખોટો હતો કે, તેના ઉત્તર આપવો એ પણ બૂલ થઈ પડી હોત. પરંતુ, વિલાસના તે કઠોર સ્વરથી વિજયાની આંખો ઉઘડી અને તેણે પોતાની દૃષ્ટિ નરેંદ્ર તરફ વાળી. નરેંદ્રને જોતાં જ શરીરપરની રળઈ ખસેડી તેણે પોતાના બન્ને હાથ

આગળ ક્યારે અને ઘણી જ કાંકલુડીથી “પધારો” આમ બોલી: પલંગપાસે ખુરશી ન હોવાથી નરેન્દ્ર પાસે ગયો અને પલંગ ઉપર જ બેઠો. તે બેસતાં જ વિજયાએ પોતાના બન્ને હાથથી નરેન્દ્રના બન્ને હાથ પકડી રાખ્યા અને તે ગળગળી થઈ બોલી: “આપ જે મ્મં કાલે આવ્યા હોતાં, તો મને આટલો બધો તાવ ન આવ્યો હોત. કાલ આખો દિવસ આપના જ માર્ગ તરફ મારી આંખો વબેલી હતી.” નરેન્દ્ર ડોક્ટર હતો. એકલે વિજયાના આ બડબડાટનું તેને તો કાંઈ લાગ્યું નહિ. તાવ ઘણો વધી ગયા પછી દરદી એક દારૂડીયાની માફક જે લવરી કરી છે, તેના અંશ સુરથ અવસ્થામાં જીભ ઉપરે નથી હોતો અને મગજમાં પણ નથી હોતો. પરંતુ ઓરી જેવા સંસર્ગજન્ય રોગની બ્હીકથી દૂર બેઠેલા તે પિતા-પુત્રના માત્ર રોમે-રોમમાંથી ક્રોધની જવાબાઓ બહાર નીકળવા લાગી. મિષ્ટ અને ધૈર્યદાયક સ્વરથી નરેન્દ્ર બોલ્યો: “આપ ઘણું બ્હીકણુ છો. આમાં બ્હીવા જેવું કાંઈ જ નથી. તદ્દન સાદો તાવ છે. બે દિવસમાં ચાલ્યો જશે.”

આટલા સંતવનથી વિજયાને કેટલું બધું સાઈં લાગ્યું. તે નરેન્દ્રના બન્ને હાથ પોતાના વક્ષસ્થળ ઉપર મૂકી કચ્છાર્દ સ્વરે બોલી, “પણ મને સાઈં થયા શિવાય, આપ ક્યાંય પણ ન જશો. તમે મને છોડી જશો, તો હું બચીશ નહિ.”

વિજયાની આ સરળતા અને કામળતા જોઈ નરેન્દ્રનું ઉદાર હૃદય લાગણીવાળું થયું. તેણે સહજ આનુમાનુ જેવા માટે ડોકું ઉઘું કર્યું, ત્યાં તો અગ્નિના જેવા લાલચોળ થએલા ચર ડોળા તેના સામે તણાયેલા તેને જણાયા. જંગલમાં નિઃશંકતાથી

વિહરનાનાં હરિણનો સ્વાહાકાર કરવા માટે નિર્દય વાઘ તરાપ મારવાની તૈયારીમાં જોમ બેઠેલો હોય છે, તે જ તૈયારીથી પોતાની હિંસ્ર અને ખુનશી આંખો નરેંદ્ર સામી તાકી વિલાસ બેઠો હતો.

પ્રકરણ ૧૬.

આ બે હિંસ્ર દ્વિપાદ પશુની આ મૃગયોન્મત્તતા જોઈ નરેંદ્ર આશ્ચર્યથી ચકિત અને વિષાદથી વિષમણુ થયો. આંખો-માની હિંસ્રભાવ માત્ર મનુષ્ય જ ઓળખી શકે છે, એમ નથી. પરંતુ ઘણાં પશુઓ પણ હિંસ્ર શ્વાપદોની આંખોમાંની હિંસ્રતા ઓળખી શકે છે. તો પછી, નરેંદ્ર ગમે તેવો સરળ અને સીધો હોય, તો પણ આ પિતા-પુત્રની આંખોમાંનો ભાવ જોઈ, તે બંનેને ઓળખવા તેને બહુ ભારે ન પડે, તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. કોઈ પણ કારણથી હો, પરંતુ તે બંને જણ પહેલેથી જ પોતાના પર પ્રસન્ન નથી, એ નરેંદ્ર જાણતો હતો. તે જ દિવસે પેલું માયકાસ્કોપ યંત્ર વેચવા માટે વિજયા પાસે આવ્યો હતો, તે દિવસે પણ તેણે એ બંનેના અનેક અસહ્ય વાક્યપ્રસાર સહન કર્યા હતા. પછી એક દિવસે અકસ્માત, યંત્રની કિંમત આપવા માટે રાસગિહારી નરેંદ્રની માથીને ઘેર ગયો હતો, તે દિવસે પણ ઉપદેશના ઓઠા નીચે તેણે નરેંદ્ર માટે યથાસ્થિત કડુ શબ્દો વાપર્યા હતા. આ બંને જણ શા કારણથી પોતાપર આટલા બધા ક્રુદ્ધ છે, એ જિજ્ઞાસા નરેંદ્રના લક્ષમાં આવ્યું નહીં. જો એમ કહીએ કે, મેં તેમને માયકાસ્કોપની વાતમાં કહ્યા છે આમ તેઓ સમજ્યા છે; તો યંત્રની કલકતામાં પરીક્ષા

કરાવી છે અને તેની ચારસો રૂપિયા કિંમત કર્યાનું પણ વિજયા કહેતી હતી. તો પછી શામાટે આ બન્ને મારા પર હાથ છે એ કાંઈ નરેન્દ્રના લક્ષમાં આવ્યું નહીં. ઓરીના રોગનો ભય બતાવ્યો એટલા માટે, જો કહીયે, તો એ વાત સર્વસ્વી ખોટી હતી. કાણુ જાણે, કદાચિત્ એ જ બાબતમાં એમની કાંઈ ગેરસમજૂતી થઈ હોવી જોઈએ. અથવા તાવની લવરીમાં વિજયાએ પણ તેમને તેમ કાં નહીં કહ્યું હોય ? વિજયાના પલંગપર બેસી અને બન્ને હાથ તેના વક્ષઃસ્થળ પર મૂકી નરેન્દ્ર આમ વિચારમગ્ન બેઠો હતો, તેવામાં અકસ્માત્ મેઘ-ગર્જના થઈ. બહારના દરવાજા પાસે કાલીપદને જોઈ વિલાસ તેનાપર ઉછળી પડ્યો અને ખૂબ મારી ઉઠ્યો. વિલાસને જ્યારે ખૂબ ક્રોધ ચઢતો ત્યારે તેને હિંદી બોલવાની વેળ આવતી હતી. તે કઈંશ સ્વરે બોલ્યો: “ એય, સુવરકા બગ્યા, બાહરસે ચેઅર લે આવ. ”

આ ગડગડાટથી ઓચિંતા બધા ચમક્યા. સુવર કા બગ્યા. વિગેરે શબ્દોનો અર્થ તો જાણે કાલીપદ સમજ્યો; પરંતુ ચેઅર એટલે શું, એ તે ખિચારો જાણતો ન હોવાથી તે બણે ધુંચવાઈ ગયો અને દિવાનખાનામાં ફાકટનો આમ તેમ આંટા મારવા લાગ્યો. વિલાસ કદાચિત્ કાલીપદ પર વધુ ચીડારો એ બીકથી રાસખિહારી નરેન્દ્ર પરનો ક્રોધ ગળી જઈ બોલ્યો: “ અરે કાલીપદ, બહારથી એક પુરશી લાવી બાબૂને બેસવા આપ. ” કાલીપદ પુરશી લાવવા માટે ગયો એટલે રાસખિહારીએ શાંત અને ગંભીરતાથી વિલાસને કહ્યું: “ દરદી પાસે આમ ખૂમાખૂમ કરવી સારી નહીં, હો વિલાસ. આવી રીતે કુંદ થવું એ પણ સબ્યતાને શોભતું નથી. ”

નરેન્દ્ર વિજયા પાસે બેઠો હોવાથી વિલાસ ક્રોધથી કન્નભત્ત થયો.

હતો. બાપના ઉપદેશ તરફ પૂર્ણ દુર્લભ કરી તે બોલ્યો: “ અને મને તેવા રસ્તાપરના અસભ્ય મનુષ્યે આવી સભ્ય સ્ત્રીનું આગ અપમાન કરવું, એ શું સભ્યતા! નોકર-ચાકર તો એટલા જંગમ છે કે, તેમને અને અકલને કાચમનું જ વાંકું છે. ”

પ્રચંડ આઘાતથી નિશાબાળની નિશા જેમ ક્ષણાર્ધમાં ઉતરી ન્ય છે, તે પ્રમાણે અકસ્માત થએલા આ ક્રબ્દ-પ્રહારથી વિજયા જણે શુદ્ધિમાં આવી. તેણે નરેન્દ્રના બન્ને હાથ છોડી દીધા અને બીંત તરફ મોઢું કરી ગુપચુપ પડી રહી. એટલામાં કાલીપદે એક ખુરશી ખાણી પલંગ પાસે મૂકી. નરેન્દ્ર પલંગપરથી ઉઠી તે ખુરશી પર બેઠો. પુત્રના આ આચરણથી વિજયાને ક્રોધ ચઢ્યો છે, એ ડોસાના લક્ષમાં આવ્યા શિવાય રહ્યું નહિ. તેને સાફ લાગે અને સાથે નરેન્દ્રના પણ થોડા કાન ઉઘાડવા, એ ઉદ્દેશથી તેણે વિલાસને કહ્યું: “ આવે વખતે કોઈને પણ ચીડ ચઢે એ સાહજિક છે. પણ, તું વિચારી હોવાથી તારો ક્રોધ તારે દાખવો જોઈએ. તું જ એનો વિચાર કર કે, અપરાધ કાંઈ કોઈ જાણીયુજીને તો કરવું નથી. સઘળા જ જે નીતિરીતિ, આચાર-વ્યવહાર પાળી તે પ્રમાણે વર્તવા લાગે, તો દુનિયામાં સભ્ય અને અસભ્ય આવો ભેદ જ રહે નહિ. એટલા માટે જેને કાંઈ વિચાર છે, તેણે બીજાના અપરાધ તરફ ક્ષમ્ય દૃષ્ટિથી જોવું જોઈએ. ”

આ અપરાધ અને અસભ્યતા કોનાં એ ધ્યાનમાં આવતાં કોઈને પણ અડચણ પડી નહી. બાપ તરફથી આમ પ્રશ્ન મળ્યા પછી તો વિલાસ અધિક ઉછળ્યો અને બોલ્યો: “ તે ખરૂં. પણ બાપુ, આવક અપાચાર સહન કરવા તદ્દન અશક્ય છે. અને આ નોકર ચાકરો તો

એટલા બેચક્ર થયા છે, કે તેમને એક ક્ષણવાર પણ નોકરી પર રાખવા એ જોખમભર્યું છે. કાલેને કાલે જ એ બધાને હું રજા આપી દઈશ. ”

રાસબિહારીએ ધીમેથી હસીને છોકરાનો સસ્નેહ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો. પછી તે સચિંત થઈ એક બીંત તરફ જોવા લાગ્યો. બાણે કે તે બીંતને જ ઉદ્દેશીને બોલ્યો: “ તખીયત સારી ન હોય ત્યારે બોલવામાં પણ કાંઈ ઠેકાણું રહેતું નથી. અને છોકરાનો દોષ કાઢવામાં પણ શો અર્થ ? હું આટલો વૃદ્ધ થયો છું પણ, આની તખીયત સારી નથી એ જાણ્યા પછી મારું મન પણ અસ્વસ્થ થયું છે. શું કરવું અને શું નહીં, એ પણ સમજતું નથી. તેમાં ધરમાં પરેશને ઓરી નીકળ્યાં. વળી આણે પણ તેને ઓરી નીકળશે આવી બીક લગાડેલી—”

પુત્રના કથનપર આવી રીતે ઢાંકપીછોડો કરી ડોસો વિનયને ખુપ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો; પરંતુ, તેની સામેની બીંત મૂંગી હશે, પણ નરેંદ્ર કાંઈ મૂંગો ન હતો. આવો ચોખ્ખો ચોખ્ખો કરેલો બોલો આરોપ તેનાથી સહન થયો નહીં. તે વચમાંજ બોલ્યો: “મેં કે.છ પણ જાતની બીક તેમને લગાડી નથી. ”

પણ વિલાસ એકદમ ગરમ થયો. ખૂટ સાથે જમિન પર પગ પછાડી તેજ તાલપર તે બોલ્યો: “તમેજ બીક લગાડી. કાલીપદ તેના સાક્ષી છે. ”

સત્યનું બળ નરેંદ્રની પીઠે હોવાથી તે શાંતપણે બોલ્યો: “ કાલીપદ મારું બોલવું સમજ્યો નહીં હોય, કિંવા તેના કહેવાનો તમેજ કાંઈ બળતો અર્થ કર્યો હશે. ”

વિલાસ કોધનો માર્યો કાંઈ બળતું જ કરી બેસશે એ બીકથી

વિલાસને શાંત રહેવાની સૂચના કરી રાસગિહારી બોલ્યો: “વિલાસ, શાંત થા. વિજ્યા કરતાં તો તું જ મને અધિક ખીંચું જાણાય છે. મંગલમય પરમેશ્વર તરફથી આપણા પર જે જે સંકટો આવે, તેનાથી આપણે ડગમગવું જોઈએ નહિ. સંકટો જ આપણી પરીક્ષાની કસોટી છે.” થોડો વખત સ્તબ્ધ રહી પછી તે બોલ્યો: “અને કદાચિત્ તેની બૂલ થઈ હોય, તો પણ તેમાં કુદ્ધ થવા જેવું શું? ધણુયે મોટા મોટા ડૉક્ટરોનાં નિદાન બૂઝમરેલાં થાય છે. તો પછી આ તો અલ્પવયી અને—” ડોસાના મનમાં હજુ પણ વધારે બોલવાનું હતું. પરંતુ તે વચમાં જ ગળી જઈ ગંભીર સ્વરથી નરેન્દ્ર પ્રત્યે બોલ્યો, “જવા દે ત્યારે. તારૂં કહેવું એમ છે ને કે તાવ તદ્દન સાદો છે? ચિંતા કરવા જેવું કંઈ જ નથી, એમ જ તારૂં કહેવું છે ને?”

આટલો સમય નરેન્દ્રે અનેક અપમાન સહન કર્યા હતાં. અપમાનનો આ ગાંસડો તે સહજ ફેંકી દઈ શક્યો હોત. પરંતુ, દરદીની પાસે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ એ તે જાણતો હોવાથી તેનાથી બુદ્ધિભરેલો પાડી શકાય તેમ નહોતું; તેમ તેનો તેવો સ્વભાવ પણ નહોતો. છતાં આ વખતે થોડું જવાબ આપવાની તેને જરૂર પડી. તે બોલ્યો: “જ્યારે આપનો મારા મતપર વિશ્વાસ નથી, ત્યારે આપે મને ન પૂછતાં બીજા કોઈ સારા ડૉક્ટરની સલાહ લેવી એ જ સાઈ.” આ કથનમાં ગમે તેટલી ખોટી હો; પણ તેમ બોલવાનો નરેન્દ્રને અધિકાર હતો. કારણ કે, તે ડૉક્ટર હતો. પરંતુ તેના આ ઉત્તરથી વિલાસ કોષથી ગાંડો થઈ ગયો અને ખુરશીપરથી ઉઠી, નરેન્દ્ર પર મૂઠી ઢગામી બોલ્યો, “તમે કોની સાથે બોલો છો એ ધ્યાનમાં રાખો. તમે જે અન્ય ઠેકાણે હોત તો આ શબ્દ વાપરવા બદલ સારી

અક્ષિત આપી હોત.”

કારણ-હો કે ન હો, જ્યારે જોઇએ ત્યારે લડાઇ-ટડો કરવા માટે મોટી ઉત્સુકતાથી તાબડતોળ તૈયાર થનારા વિલાસનો આ વિચિત્ર સ્વભાવ જોઈ નરેન્દ્રના વિસ્મયની સીમા રહી નહિ. પોતે એનો એવો તે શો અપરાધ કર્યો છે, અને પોતાના પર શા માટે આ આજુસ આટલો બધો ચડકડાટ કરે છે, એનો નરેન્દ્રને કાંઈ પત્તો આવ્યો નહિ. પોતાને જોતા જ આ તરુણના અંતઃકરણમાં કયો ભાગ પ્રજ્વલિત થાય છે અને આવું વૈષમ્ય રાખવા જેવો પોતાનામાં દોષ પણ શો છે, એનો પણ નરેન્દ્રને કાંઈ યાગ લાગ્યો નહિ. વિજયા આ ગામડામાં આવી, ત્યારથી ત્યાંના લોક તેના ભવિષ્યતઃ કાલના સંબંધમાં જ્યારે નાના પ્રકારની ચર્ચા કરતા હતા, ત્યારે બિચારો નરેન્દ્ર માયકાસ્કોપથી નાના પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ પ્રાણી જોઈ તેની આલોચનામાં મગ્ન થયો હતો. વિજયા તથા વિલાસના સંબંધમાં ગામના લોક શું બોલે છે, એની નરેન્દ્રને મધેવાર્તા પણ નહોતી; અને બ્રાહ્મમંદિરનું જ્યારે નક્કી કર્યું, ત્યારે તો તે ઠલકતામાં રસાયન-શાળામાં કાંઈ પ્રયોગ કરવામાં શું થાયેલો હતો. આથી એ પિતા-પુત્રના ક્રોધનું અને વિદ્રેષનું કોઈ પણ કારણ નરેન્દ્રના લક્ષમાં આવ્યું નહિ. હવે તો, તે તેટલો અગ્નાની ન હોવાથી આ દ્વેષમાં તેના નાકને ઇર્ષ્યાની થોડી વાસ આવ્યા શિવાય રહી નહિ. પરંતુ, એવા નાણુક વિષયને ફાકટનું મહત્ત્વ આપી, તેનો વિચાર કરવો, એ પણ તેના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતું. વિલાસને તો જાણે આ વખતે પોતે મોટી તલવાર મારી આમ લાગતું હતું. પણ તેના એ જ્ય ઉપર વિજયાએ છાણું લીંપણું ફેરવ્યું. આ કુખ પરથી બીજી કુખ પર ધરતાં

અને નરેન્દ્ર તરફ સતૃષ્ણ નજરથી જોઈ વિજયાએ નરેન્દ્રને કહ્યું:
 “આયુષ્ય હશે ત્યાં સુધી હું આપની કૃતગ્ર રહીશ. આ લોક જ્યારે
 મને બીજા ડૉક્ટરનો ઓપધોપચાર કરવાના છે, તો પછી અહીંનાં
 નિરર્થક ખેતી શા માટે અપમાન કરાવી લ્યો છો ? પણ મારા પર
 એટલો ઉપકાર કરો કે જતાં જતાં દયાળ બાબૂને માત્ર જોતા જાઓ.”
 આમ કહી નરેન્દ્રના પ્રત્યુત્તરની વાટ ન જોતાં જ તે ફરી પહેલાંની
 કુખે મોહું ફેરવી સૂતી.

વિલાસના અપ્રયોજકપણા માટે રાસબિહારીના મનમાં વિલ-
 ક્ષણ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. પણ તે વ્યક્ત કરવો એ પણ જોખમનું
 હોવાથી પ્રસંગ કેમ છાવરવો એ રાસબિહારીને સમજાયું નહિ. તથાપિ
 અપ્રયોજના કરવાને તેને કાંઈ વખત લાગ્યો નહિ. તે વિસ્મય
 દર્શાવી બોલ્યો, “બળતું જ કાંઈ પણ ! જેને બોલાવી મંગાવ્યો
 તેનું અપમાન કરવાની કોની મગદૂર છે ? ” પછી તેણે પુત્રની નિર્ભ-
 ર્ત્સના કરવાનો આરંભ કર્યો. પરંતુ તે પણ એવી ખુબીથી કે તેથી
 તેનું મહત્ત્વ ઓછું ન થતાં ઉલટું વધે. વિજયાની માદગીની ચિંતાથી
 વિલાસની સ્થિતિ સાહજિક જ ગાંડા જેવી થઈ છે અને એવે વખતે
 બોલવા ચાલવામાં થોડોક દોષ થાય એ કેવું અપરિહાર્ય છે એ
 બહુજી કુશલતાથી રાસબિહારી પ્રતિપાદન કરતો હતો. પરંતુ નરેન્દ્રને
 તો તે બધી બડમડ જ લાગતી હતી. નરેન્દ્રે તે ડોસાના કહેવા તરફ
 લક્ષ જ આપ્યું નહિ. અપમાનનો અને વિડંબનાનો ભાર મૂકી રહી
 તેણે પોતાના બન્ને ખમાપર લીધો અને લાકડી તથા આમડાની
 નાનીશી બેગ લઈ તે દાદરનાં પથથીયાં ઉતરવા લાગ્યો. રાસબિહારીનું
 મન હજી પણ તેને ખાતું હોવાથી તે ખુરશી પરથી ઉઠ્યો અને

પ્રતિદંડીહીન વિલાસને એકાંતનો ફામદો લેવાની સમગ્ર આખી પોતે દહબડ દાદર ઉતરી જઈ નીચે નરેંદ્રને મળ્યો. “ નરેંદ્રબાબુ જરા બેસો. થોડી વાત કરવાની છે. ”

કચેરીમાંની એક ખુરશીપર નરેંદ્રને બેસાડી રાસબિહારી પાસેની જ એક ખુરશીપર બેઠો. આ ઠેસો કાંઈ ખાસ મહત્વની વાત કહેવાનો હશે એમ ધારી પહેલાં તો નરેંદ્રે કાન ઉંચા કર્યા હતાં પણ થોડી જ વારમાં તેના લક્ષમાં આવી ગયું કે આ બધી અર્પટપંજરી છે. રાસબિહારીએ કહ્યું, “ નરેંદ્ર હું તને બાબુ કહું કે ડૉક્ટર કહું; પણ એ વાત કાંઈ મારાથી બૂઝી શકાય નહિ કે તું મારા રનેડોનો છેકરો છે ! તું નથી જાણતો નરેંદ્ર ! જગદીશ, વનમાલી અને હું સગા ભાઈ કરતાં પણ વધારે સંલોખ થી રહેતા હતા. જગદીશ ગયો, વનમાલી ગયો, અને હું જ વૃદ્ધ માત્ર રહ્યો છું. મારો વિલાસપર જે પ્રેમ છે, તેજ વિજ્યા પર છે અને તેજ તારા પર છે. તારાપર પેલું માયકારકોપ ચંત્ર વેચવાનો પ્રસંગ આવેલો જોઈ માફ હૃદય તો ફાટી ગયું. પણ કઈ શું ? વિજ્યા માલીકણ રહી. તરૂણ છોકરી અને વળી થોડી સમજણ પણ ઓછી. તેમાં વળી અમે નોકર પેશાનાં માણસો. તેના વિચાર મુજબ વર્તવાની અમને જરૂર પડે છે. નહિ તેની સાથે અપ્રિય બોલવું પડે છે. નહિ તેની સાથે મિષ્ટ ભાષણ કરવું પડે છે. તારે માટે થોડું સાફ નરસું બોલવું પડ્યું; પણ તેનો કાંઈ ઉપાય નહોતો. એક તો નોકરી. ખીન્નું હવે વૃદ્ધાપકાળ પણ થયો. શું બોલ્યો, શું નહિ, એનું પણ સ્મરણ રહેતું નથી. વિજ્યાની નફા-નુકશાની માટે પણ ઘણી સંભાળ રાખવી પડે છે. નહિ તો ભોંકા દોષ કાઢે એ ખીક. માફ કહેવું એમ છે કે,

લોકનીતિ તો જાણે ઠીક છે. પણ આત્મા, નિરાકાર નિર્ગુણ પર-
બ્રહ્મનો આદેશ એજ ખરો મુખ્ય છે. જગતંત ! જગતંત !” આમ
કહી રાસબિહારી આંખો મીચી ધરના પાટડા તરફ ડોકું કરી બેઠો.
જાણે કે તે પાટડામાં જ તે વખતે નિરાકાર બ્રહ્મ આવી રાસબિહારી-
ની ઉપસનાતી વાટ જ જોતું હતું. ધીમે ધીમે આંખો કુણાડી તે
ખોલ્યો, “ એ માયકારકોપતી જાગતમાં જારે કેટલી બધી ખટખટ
કરવી પડી. તને એ પેસા અધિક મળે એજ ઇચ્છા. જાણ્યું પરાયો
કાંઈ થોડો જ છે ! આપણા જ જગદીશનો છેકરો. ”

રાસબિહારી ફાનોગ્રાફના મંત્ર પ્રમાણે બડબડ કરતો હતો, એમ
કાંઈ નહોતું. પણ, નરેન્દ્ર માત્ર સ્તબ્ધ બેઠો હતો અને તેના કાન-
પરથી અર્થહીન શબ્દો વહેતા જતા હતા. એટલામાં નરેન્દ્રને કાંઈક
અંશય આવ્યો અને તે ખોલ્યો : “ ત્યારે શું માયકારકોપતી કિંમત
આપવાની વિજવાની ઇચ્છા નહોતી ? ”

ધૂત ડોસાચે કહ્યું : “ ના. મને કાંઈ તેમ લાગતું નથી. પણ
શું કહી શકાય ? કોના પેટમાં શું છે એ કેમ કહેવાય ? ”

માયકારકોપ કલકત્તે મોકલી કિંમતની તપાસ કરાવી હતી કે
કેમ એ પૂછવાનું નરેન્દ્રની જીભ ઉપર આવ્યું હતું. પણ તે તેણે દાંખી
રાખ્યું અને મૂગો રહ્યો. નરેન્દ્રની આ મુખ્યતા પરથી શું સમજવું એ
રાસબિહારીના લક્ષમાં ન આવવાથી તે ખોલ્યો : “ નરેન્દ્ર, વિલાસ
આમ શા માટે કુદ્ધ થાય છે, એ હવે તારા લક્ષમાં આવ્યું જ હશે.
તે સંબંધમાં તું કાંઈ મનમાં આણતો નહિ. ”

નરેન્દ્ર પોતાના ચહેરાપર કોઈ પણ જાતનો વિકાર ન ઉપસવા
દેતાં ખોલ્યો : “ છેહ ! તે કાંઈ મારા લક્ષમાં રહ્યું નથી. અને ખરું

હોય તે કહેવાને હરકત પણ શી ? ”

“ એમ કેમ કહે છે નરેન્દ્ર ! કદુ સખ સાંભળવા તો મળે ખરાય લાગે જ છે; પણ મોલતાં પણ ખરાય લાગ્યા ચિરામ રહેતું નથી. વિલાસને આમ ક્રોધ થકે એ પણ સાહજિક હતું. પરંતુ જે વિજયાએ તે માયકારકાપ વિલાસને પૂછીને લીધું હોત, તે આટલી ધુસધુસતું કાંઈ કારણ જ નહોતું. તું જ વિચાર કરી જો કે એ તેનું કર્તવ્ય હતું કે નહિ ? ” નરેન્દ્ર મુગેમુગે સાંભળતો હતો. ‘હકાર કે નકાર’ મોટેથી જ શું, પણ ડોહીથી પણ તે દર્શાવતો નહોતો. એમાં વિજયાના કર્તવ્યનો સંબંધ શો અને વિલાસને પૂછવાનું કારણ શું, એ કાંઈ તેના લક્ષમાં આવ્યું નહિ. અહીંયાં ડોસાની લવરી તો એક સરખી ચાલુ જ હતી. તે મોલ્યો : “ વિજયા માંદી છે એ જાણ્યું ત્યારથી વિલાસ કેટલી બધી ચિંતામાં પડ્યો છે, અને તેના જીવને કેટલી બધી તળમળ થઈ પડી છે, એ એક તેને જ ખબર. થાય એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે અત્યારે વિજયાનું સાઈ નરમું જોવું એ તેના માથાપર છે. ઔપચ શું, ડોક્ટર શું, એ બધું તેનું કામ છે. તેની પરવાનગી સિવાય તો કાંઈ પણ થઈ શકે નહિ. છેવટે તે વાત વિજયાના પણ લક્ષમાં આવી ખરી. એ જ જો બે દિવસ પહેલાં તેના ધ્યાનમાં આવ્યું હોત, તો આવા લડાઈ-ટંટાનું કાંઈ કારણ જ નહોતું. તે હવે નાની થોડીજ છે ? પૂછીને પછી કરવું એ તેનું કર્તવ્ય હતું. ”

એમાં વિજયાનું કર્તવ્ય તે શું, તે હજી પણ નરેન્દ્રના લક્ષમાં આવ્યું નહિ. ડોસાના કચનને ડોહી નમાવવી એ તેનાથી થઈ શકે તેમ ન હોતું. તથાપિ, નરેન્દ્ર જેવા તરુણના હૃદયમાં આ પદ

પુરુષની આટલી બડમડથી એક આશંકાનું ખીજ પડ્યું, નહિ એમ કાંઈ નહિ. રાસખિહારીએ આગળ ચલાવતાં કહ્યું: “નરેન્દ્ર, વિલાસને કુદ્દ થવાનું કારણ હવે તારા લક્ષમાં આવ્યુંજ હશે. તેના મનની અવસ્થા કેવી થઈ હશે, એનો વિચાર કરી તારે તેને ક્ષમા કરવી જોઈએ. હા, ખીજ એક વિનંતી છે. નરેન્દ્ર, આવતા વૈષાખમાં વિજયા અને વિલાસનાં લગ્ન થવાનાં છે. તે શુભ કાર્ય માટે તું આવજો—જરૂર આવજો. તારો અને અમારો ઋણાતુલ્ય છે, એ મેં તને કહેલું જ છે !”

નરેન્દ્ર કાંઈજ બોલ્યો નહિ. તેનો અંતરાત્મા ક્ષણવાર માત્ર હુર-હુર કરવા લાગ્યો. જાથી એ કોણ જાણે ! રાસખિહારીએ પોતાની ચર્પટમંજરી આગળ ચલાવી. આ લગ્નસંબંધ વર-વધૂના જન્મ-કાળે જ પડકો થયો હતો, આ વાત પરમેશ્વરી યોજનાથી જ થઈ છે, બન્નેને એકત્ર જોઈને જવાની વનમાલીને ધણી ધમ્કા હતી, વિલાસનો અને વિજયાનો એકમેકપર ધણોજ મજબૂત પ્રેમ છે, વગેરે કંટાળાભરેલી અને નરેન્દ્રને સર્વથા અગ્રિય, એવી ધણીજ હકીકત કહી છેવટે રાસખિહારીએ તેને પૂછ્યું: “હવે તેં શું કલકતામાં જ રહેવાનું ઠરાવ્યું છે ? કાંઈ નોકરી ધંધો—”

નરેન્દ્રે કહ્યું: “વિલાસતી દવાઓ વેચનારી એક દુકાને મેં નોકરી લીધી છે.”

“વાહ ! ધણીજ ઉત્તમ વાત ! દવાની દુકાન છે; એટલે સારી કુંડીયારીથી રહીશ તો પગાર શિવામ પણ એ પૈસા મળવાને હરકત મક્કે નહિ.”

નરેન્દ્રે બ્યંબ સ્વરે ‘હા’ આટલુંજ કહ્યું. રાસખિહારીએ ધીમે

રહીને પૂછ્યું; “ તને ત્યાં પગાર શો મળે છે ? મળે છે ચેટ પુરતો—”

“ હા, મળે છે થોડોક. હાલમાં તો ચારસો રૂપિયા પગાર આપે છે. પરંતુ થોડા વખત પછી પાંચસો કરી આપવાનું તેણે કહ્યું છે.”

દર મહિને ચારસો રૂપિયાનું નામ સાંભળી રાસબિહારીના ચેટ-માં દુઃખવા લાગ્યું. પણ તે નરેન્દ્રના લક્ષમાં ન આવવા દેતાં બોલ્યો: “ વાહ ! ઘણીજ ઉત્તમ વાત ! સાંભળીને ઘણો આનંદ થયો. ગમે તેમ પણ જગદીશનો—મારા મિત્રનો છોકરો. એટલે આનંદ કેમ ન થાય ? ”

નરેન્દ્રને હવે આ ડોસાની લવારીનો ઘણોજ કંટાળો આવ્યો. તે લાકડી અને બેગ લઈ ઉઠ્યો અને બોલ્યો “ હું હવે આપની રજા લઉં છું. મારે હજુ દયાળ બાબુને જોઈ કૃત્તકતે જવાનું છે. પેલો છોકરો, શું તેનું નામ ? પરેશ લાગે છે. તેને કેમ છે એ આપ જાણો છો ? ”

રાસબિહારી કાંઈક ધુંચવાઈ ગયો અને બોલ્યો, “ તે ઝોરી જેવા સંસર્ગજન્ય રોગથી માંદો પડેલો; તેમાં વળી વિજયાને તાવ આવ્યો. એટલે તેને તેની મા સાથે તેને ગામ મોકલી દીધો. ”

આ પ્રશ્ન પૂછ્યો ન હોત તો ઠીક થાત, આમ નરેન્દ્રને થયું. ગરીબ બિચારા પરેશ માટે તેનું અંતઃકરણ દ્રવી આવ્યું. તેણે કહ્યું, “ ઠીક ત્યારે. પધારજો. નમસ્કાર. આમ જુવો રાસબિહારી બાબુ, વિલાસ બાબુને મારો એક સંદેશો જણાવજો. દરદીને તાવ ઘણો ચઢ્યો હોય છે, ત્યારે તે ઘણી લવારી કરે છે. પણ તે બડબડાટમાં કોઈ પણ દૃષ્ટિથી અર્ધ નથી હોતો. તેમજ દરદીની પાસે શાંતતા હોય તેટલી વધુ સારી. નરેન્દ્ર પર તેમનો વિશ્વાસ ન હોય તો બલે ન હોય. પણ ડોક્ટરના કથન પર વિશ્વાસ રાખવાને કોઈ હરકત નથી, આમ કહેજો. ”

આમ કહી રાસબિહારીના પ્રતિહતરની વાટ પશુ ન જોતાં નરેન્દ્ર
 ઘરની બહાર નીકળી, રસ્તે પડ્યો. નહાવું નહિ, ખાવું નહિ અને માથા
 પર કડક તાપ; આવી તાપદાયક સ્થિતિમાં નરેન્દ્ર દિધડા ગામ તરફ
 ચાલ્યો હતો. આ વખતે તેનું મન ધણું જ અસ્વસ્થ થયું હતું અને તેનું
 ચિત્ત કોઈ પણ એક વ્યથાથી દુઃખી થતું હતું. “પણ આટલા સખ્ત
 તાપમાં, કાંટા ઝાંખરામાં તું જાય છે શેનો ? અને તેની તને ગરજ
 પણ શી ? ” આમ વારંવાર તેને તેનું મન પૂછતું
 હતું. પરંતુ એ પ્રશ્નનો તેને ઉત્તર મળ્યો નહિ. કોઈ
 એક સ્ત્રી-ચાર વખત કરતાં જેની મુલાકાત વધારે નથી થઈ- તે
 એક અજાણ્યા ગૃહસ્થને આપઘોષચાર કરવા માટે પોતાને હુકમ
 કરે છે, અને તે હુકમ શબ્દશઃ માન્ય કરવા પોતે ચાહે છે, એ માટે
 પોતાના મનને ધિક્કારવું કે પોતાને કૃતાર્થ માનવો, એ નરેન્દ્ર સમજી
 શક્યો નહિ. તેમ જ કલકત્તે પાછા જવાનું પણ તેને મન ન થયું.
 તથાપિ તે તેવો જ દિધડા ગામ તરફ ચાલ્યો હતો અને થોડી જ
 વારમાં પોતાના જન્મ-ગૃહના દરવાજા પાસે જઈ ઉભો રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૭.

કુંડગળના એક દુકડા પર પોતાનું નામ અને ઇચ્છાંકમાંની
 કોઠરની પદવીના આધાક્ષરો લખી નરેન્દ્રે તે દુકડો અંદર
 મોકલી દીધો. તે વાંચી દયાળ બાલુ ધણા આશ્ચર્યચકિત
 થયા અને તેમનો જીવ જરા હમરાઈ મયો. આટલો મોટો

ડોક્ટર આટલે બધે દૂરથી પગે ચાલી આપણને જોવા માટે આવે છે, એ જોઈ તેમને એમ લાગ્યું કે બહુ પોતાની સ્પર્ધા અપરાધ પર્વત બધ પહોંચી. તેમાં વળી દુઃખ એ કે જોને ગૃહહીન કરી રસ્તાપર કાઢ્યો હતો, અને જોના ધરમાં પોતે વ્યવસ્થાપુરઃસર રહેતા હતા, તે નરેન્દ્ર આજ ધરમાં આવી પોતાની તપાસ કરનાર છે; આ કલ્પનાથી દયાળબાબુનું ચિત્ત જરા ધુંચવાયું અને તેમનું હૃદય પણ થોડું બરાબ આવી. આવા નિષ્કંટક સ્વભાવના ડોક્ટરને મોઢું પણ ન દેખાડવું આવી તેમને લાગણી ઉપન્ન થઈ હતી. પરંતુ તેઓ આવો વિચાર કરતા હતા ત્યાંજ તેમની સામે પાતળો, ઉંચો અને ગોર-વર્ણનો તરણ સહાસ્ય ગુપ્ત્યુપ આવી ઉભો રહ્યો. નરેન્દ્રને જોતાંજ દયાળબાબુના મનમાંથી અનેક સંકા-કુસંકાઓ દૂર થઈ અને તેઓ મુગ્ધ દૃષ્ટિથી તેના સામું જોવા લાગ્યા. પોતાને ગમે તે રોગ થયો હો, અને તે ગમે તેટલો અસાધ્ય હો; હવે આપણને તેની બીક નથી, આમ એકદમ જ દયાળબાબુના મનમાં થઈ આવ્યું. 'અરુ' જોતાં રોગ તદ્દન સામાન્ય જ હતો, અને તેમાં ચિંતા કરવા જેવું કંઈજ ન હોતું. નરેન્દ્રે એ ધૈર્યના બોલ કહેતાંજ દયાળ બાબુ પથારી પરથી ઉઠી બેઠા થયા. એટલુંજ નહિ, પણ ડોક્ટર સાહેબને પહોંચાડવા માટે સ્ટેશન પર્વત બધે શકારી કે નહિ, એનો પણ તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. પોતે માંદો હતો છતાં, વિજયા આપણને બૂલી નહિ, અને એવી સ્થિતિમાં પોતાને માટે તેણે ખાસ ડોક્ટર મોકલ્યો, આવા વિચારથી દયાળ બાબુની આંખો કૂતરતા અને આનંદથી બરાબ આવી. ધીમે ધીમે તે બન્ને વચ્ચે અનેક વાતો ચિતો થઈ અને થોડાજ વખતમાં જુદા આચાર અને તરણ ચિકિ-

તસકની વચ્ચે સારી દોસ્તી જમી.

નરેન્દ્રના ચિત્તપર આજ આત્મીના, વિવાદનાં અને ખિન્નતાનાં પડળો ઉપર પડળો ચડતાં હતાં અને તે ધણેજ મ્હાન થઇ ગયો હતો. પરંતુ આ વૃદ્ધ આચાર્યનાં અંતઃકરણમાંની સ્વચ્છતા, મોહાપરનો સંતોષ અને વાતચિતમાંની નિર્દાંબિકતા વિગેરે જોઇ એના ચિત્તપરનો અર્ધઉપરાંત બોળે એછો થયો અને તે ધણેજ પ્રસન્ન જણાવા લાગ્યો. થોડો સમય થએલા સંભાષણપરથી દયાળમાળુનું સ્વભાવચિત્ર નરેન્દ્રને ધણેજ સ્વચ્છ જણાયું. આચાર્ય મહાશયને ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન સામાન્ય જ હતાં. પરંતુ ધર્મશી પવિત્ર વસ્તુ પર તેમનો અઢળ વિશ્વાસ હતો. તેમજ બીજા કોઇ પણ ધર્મવિરુદ્ધ તેમને શરી-યાદ નહોતી. મનુષ્ય પોતે મનુષ્યત્વની સ્થિતિમાં હોય છે, તો પછી તેના પોતાના ધર્મપરની અદ્વાયી તેનું આત્મિક કલ્યાણ થવાને કોઈ પણ જાતની અડચણ પડતી નથી, આ દયાળમાળુતા આચાર-ણનો નિષ્કર્ષ હતો. વૃદ્ધાચાર્યનાં આ શાંત, સરગ અને વિદ્રેષ-લેસ-હીન ધર્મમતો સાંભળી તેઓ આશ કે હિંદુ છે, એ ઝોળખવાની નરેન્દ્રને થોડી અડચણ પડી. મિત્રારા આચાર્યનું આપું સાતિ કે અંતઃક-રણ પોતાને જવલ્લજ્જ્વાલ આશ કહેવરાવનારા વિલાસની નજરે જો પડે, તો દયાળમાળુનું આચાર્યપદ હાથવાર પણ ટકે નહિ, આ અવિધ્ય ભાખરાનું પણ નરેન્દ્રને કાંઇ બહુ ભારે પડ્યું નહિ. વાતમાં ને વાતમાં દયાળે વિલાસ અને રાસબિહારીની અવાસ્તવ સ્તુતિ કરવાને પણ આળસ પડતો નહિ. ગમે તે કોઇના પણ સંબંધમાં બોલવાનો પ્રસંગ આવે, તો પણ તેને માથાપર લઇ પુરપોષન કરવો આ દયા-ળમાળુનો સ્વભાવ જ હતો. મનુષ્યની પારખ કરવાની આ અદ્વિચુત

પદ્ધતિ જોઈ નરેન્દ્રને મનમાં ને મનમાં સાહજિક હસવું આવ્યું. છેવટે ડોસાથે વિલાસ અને વિજયાના લગ્નની વાત કાઢી અને એ લગ્ન બાહ્યધર્મ પ્રમાણે પ્રથમ આદર્શવત્ કેવાં થવનાં છે, અને એ વિવાહ-વિધિ પોતાને હાથે કેવી રીતે થવાનો છે એ સંબંધમાં પણ તેમણે પ્રાણીક વિવેચન કર્યું. વૃક્ષનું ખોલવું નરેન્દ્ર ઘણી હિતક્રતાથી સાંભળતો હતો અને દરેક વખતે તેનું કુટૂંબ વધતું જતું હતું; પરંતુ લગ્નની વાત નીકળતાંજ નરેન્દ્રનો ચહેરો મૂકીત થયો. દલાળ-બાબતું તે તરફ લક્ષ નહોતું એટલું સારું; નહિ તો નરેન્દ્રને આમ એકા એક ખિન્ન થયેલો જોઈ તેમના આશ્ચર્યની સીમા રહી નહોતી. તેમણે નરેન્દ્રને સ્નાન કરી, જમીને જવા માટે ઘણો આગ્રહ કર્યો; પરંતુ વૃક્ષને નાપુષ્પ કરી નરેન્દ્ર તેવોજ ધરની બહાર નીકળ્યો.

નદી ઓળંગી પગ રહેતે ચાલવા લાગ્યા પછી, આજ આખી સૃષ્ટિ અપ્રસન્ન, રક્ષ અને નિઃસ્વાદક કેમ જણાય છે, એવું ઠારણુ નરેન્દ્રનાં લક્ષમાં આવતાં વાર લાગી નહિ. વળી થોડો માર્ગ ચાલ્યા પછી ઘણી બાબતોએ દૂર અંતરપર આવેલો વિજયાનો ચક્ષુમંજલી મુંદર અને ભવ્ય બંમલો તેને સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યો. તે જોતાંજ તેનું અંતઃકરણ કોંઈક પિત ચર્ચ મયું અને ડોળા ધગધમ કરવા લાગ્યા. તે તરફ નજર સરખી પણ ન કરવી આવે નિશ્ચય કરી તે સીધા સ્ટેશનના તસ્તા પર ચાલ્યો. આજે વિજયાને ઘેર તેના હૃદય પર બે આઘાત થયે હતા, તે જો થયો ન હોત તો તેના મનની સુખક સ્થિતિ તેના લક્ષમાં પણ ન આવી હોત. પોતાના હૃદયને વિરાજ શાસ્ત્ર શિવાય બીજા કશા પર પણ પ્રેમ નથી અને ત્યાં તે શિવાય બીજા કોઈ પણ વસ્તુને આશ્રય મળવાનો નથી, આવી તેની મજબૂત

કલ્પના હતી. અને એ કલ્પનને લીધે જ જગતમાંની અનેક સારી નરસી વસ્તુ તરફ તે તુચ્છતાથી અને હિંદાસીનતાથી જોતો હતો. એવી સ્થિતિમાં આજ મળેલા પ્રચંડ આઘાતથી મગડી જઈ, તે જે વસ્તુની પાસે ગમે હતો, તે આટલી જલદીથી અંતઃકરણમાં ભરપૂર જમા મેળવશે એની તેને કલ્પના પણ નહોતી. પરંતુ તેની તે કલ્પનાને આજે પ્રભુ પરાભવ થવાથી ખેતનની હીનસકિત માટે તેને પોતાને જ લાજ આવવા માંડી.

પરંતુ, એ વિચારની ભરતી ઓસરતાં પણ વાર લાગી નહિ. નરેન્દ્રને એમ જ લાગ્યું કે વિજયાની સવરીમાં સહેજ પણ અતુક પા કે અતુતાપ નહોતો; પણ તેણે ફક્ત પોતાનો ઉપહાસ જ કયો. પોતાની પાછળ વિલાસ અને વિજયા એ બન્નેને હસવાનો આ એક સારો વિષય મળ્યો હશે, આ કલ્પનાથી નરેન્દ્રનું આખું શરીર કંટકિત થયું. અરેરે ! જેણે સર્વસ્વ લઈ પોતાને ઘરની બહાર કાઢવાને પણ ઓછું કંઈ નહિ, તેની જ પાસે પોતે પોતાનું દંન્ય પ્રકટ કરી પોતાનું પ્રાણાધિક માયક્રાસ્કોપ યંત્ર વેચવા માટે ગયે; આ શરૂ નરેન્દ્રના હૃદયને ધણું જ ત્રાસ આપવા લાગ્યું. વિજયાને ન મળતાં તે યંત્ર જે કલકતામાં જ વેચ્યું હોત, તો આ વિષ-બીજ રાપાયું ન હોત અને તે વિષ-વૃક્ષ પણ તૈયાર થયું નહોત. આ અપરાધના દંડ તરીકે તેણે અથવા તેને માટે વિલાસે અપમાન કરી પોતાને જે અર્ધચંદ્ર અપ્રથો તે પ્રાણ જેવા અવિચારીને ચોખ્ખ જ છે.

નરેન્દ્ર શરેશન ઉપર આવી જીવે છે તો, સર્વ અપ્રિય કથાનકને કારણરૂપ એણી તે માયક્રાસ્કોપની પેટી લઈ કાલિપદ ઉભો જ હતો ! નરેન્દ્રને જોતાં જ કાલિપદ પાસે આવી બેસ્યો : “સલામ બાબુ સાહેબ,

મામ સાહેબે આપની આ પેટી મોકલી આપી છે.”

કાલીપદ ઉપર ડોળા ફાડી નરેન્દ્ર બોલ્યો: “ કમ ? ”

કમ તે કાલીપદ જાણતો નહોતો આ જાણુસ ડોક્ટર બાબતી છે અને તેને લીધે અનેક લડાઇ ટંટા થયા એ તેણે સમજા અને આજુબાજુથી સાંભળ્યું હતું. એટલે પોતાની જ અકબી ખચી તે બોલ્યો: “ આપે પાછી માગી હતી ને ? ” નરેન્દ્ર કંટાળ્યા જેવું કરી ક્રોધથી બોલ્યો, “ ના. મેં પાછી માગી નહોતી. મારી પાસે તેટલા ખર્ચા પૈસા નથી.”

કાલીપદને લાગ્યું કે ડોક્ટર પણા અભિમાની છે. તે પણા દિવસને જુનો નોકર હતો. પૈસાના બેચાદેણા સંબંધમાં વિન્યા કેટલી સદગ હાથે વર્તતી હતી એ તે જાણતો હતો. આથી એ બાબતમાં ડોક્ટરની થયેલી ગેરસમજ દુર કરવા માટે તે બોલ્યો, “ એવા તે કેટલા પૈસા છે ? એટલા પૈસા માટે મામ સાહેબનું થોડું જ ખર્ચું રહ્યું છે ? તમારે જ્યારે સવડ થાય ત્યારે મોકલી આપજો. ”

વિન્યાનો સદગ સ્વભાવ આવી રીતે વ્યક્ત થયો હોવાથી નરેન્દ્રનો ક્રોધ ધણેજ કમી થયો; પરંતુ તેના સ્વપ્નમાંની કઠોરતા ખીલકૂદ કમી થઇ નહિ. તેણે કહ્યું: “ કાલીપદ, તું તે પાછી લઈ જા. ખસોના ચારસો આપવાની મારી શક્તિ નથી.”

કાલીપદ દીલગીર થઇ બોલ્યો: “ તમે હમણાં તો લઇ જાઓ પૈસાનું પછી જોઇ બેચારો થયો, હું માડીમાં ચૂરી જાઉં છું.” નરેન્દ્રે આનો કાંઇ જવાબ આપ્યો નહિ. અત્યારે તેને વિન્યાનો ઉપકાર રહેજ પછુ અજુમતો હોવાથી તેના ક્રોધ અધિક લડાઈ ઉઠ્યો. નરેન્દ્ર ઉપર કાલીપદનો અકારણુ પ્રેમ હતો અને તેના મનમાં વિન્યાસને

માટે સહારણ દ્રેષ હતો. પૈસાની અડચણને લીધે માથકારકોપ લેવાને નરેન્દ્ર ખેંચતાણ કરે છે આવી કાલીપદની સમજૂત થવાને લીધે તે બોલ્યો, “ડોક્ટર સાહેબ, અત્યારે તો આપ લાઇ જાઓ. માઇ સાહેબ સાસં થશે એટલે પછી તો તેઓ તમારા પૈસા પણ છોડી દેશે.” આ શબ્દો સાંભળતાં જ નરેન્દ્ર કુદ થઇ ઉઠ્યો અને બોલ્યો: “હા હા ! એ બધું હું સમજ્યો છું ! તે સંદેશો મોકલી અને ધીર બોલાવે અને તેનો તે વલ્લાસ ખાઈ અપમાન કરી અને ધરમાંથી બહાર કાઢે, એ તેની કૃપાનું જ ધનામ ! ”

સ્ટેશન પર ખીજ પણ થયું લોક ગાડીની વાટ જોતા બેઠા હોવાથી નરેન્દ્રે પોતાના કોષ રોકી રાખ્યો અને કાલીપદને ચાલ્યા જવડ માટે સૂચવ્યું. પરંતુ તેને તેવેને તેવેને ઉભો રહેલો જોઇ નરેન્દ્ર તેના પર ઉછળી પડ્યો અને બહારના રસ્તા તરફ આંમળી કરી બોલ્યો: “જા. મારી સામેથી ચાલ્યો જા.” નરેન્દ્ર કાલીપદ તરફ પીઠ ફેરવી સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર ફરવા લાગ્યો. બિચારા કાલીપદને શું કરવું એ ન સૂઝ્યું અને તે લાકડાના ટોપ્પાની માફક ઉભો રહ્યો. એટલામાં ગાડી આવી પહોંચી. નરેન્દ્ર તેમાં પહેલા વર્ગના કબજામાં જઇ બેઠો. તુરતજ કાલીપદ ડબ્બાની બારી પાસે ગયો અને નમ્ર સ્વરે બોલ્યો, “ડોક્ટર સાહેબ !” નરેન્દ્રે પાછું વળી જોયું તો કાલીપદ અર્ધનયન કરે છે. પોતે એના પર નિષ્કારણ કુદ થયો આમ નરેન્દ્રને લાગ્યું અને તેને કાલીપદની દયા આવી. તેણે હસીને કહ્યું: “કાલીપદ, હજી તું ગયો નથી ?”

ખીસામાંથી કોરા કામળનો ટુકડો અને પેનસીલ કાઢી તે બોલ્યો, “ડોક્ટર બાબુ, આના ઉપર આપનું સરનામું લખી-”

“ મારા મરનામ્મની તારે શી જરૂર છે ? ”

“ મારે નથી જરૂર. માઇ સાહેબે કહ્યું-કે-”

માઈ સાહેબનું નામ નીકળતાં જ નરેન્દ્ર પોતાને બૂલી ગયો અને તેનો ક્રોધ અકસ્માત અનાવર થઇ ગયો. તે મોટથી મર્મના કરીને બોલ્યો: “ બેવકુફ, પાછા, ચાલ, ચાલ્યો જ મારી સામેથી ! ” નરેન્દ્રનો આ ક્રોધ જોઇ કાલીપદ બે પગલાં પાછો ફર્યો અને તેજ કણે ગાડી ચાલતી થઇ. કાલીપદ નિરપાય બન્યો. એટલો બધો ભાર તેણે ખાંધ પર લીધો અને તે ઘેર આવ્યો. પસંબ ઉપરજ તકીયાને અઢેલીને વિજયા જણે કાલીપદની વાટ જોતી બેઠી હતી. પરંતુ કાલીપદના હાથમાં માથાકરકોપની પેટી જોઇ તે નિરસાહ અને વિષ-જન્ય થઇ. “ પાછી ફેરવી. ન લીધી તેમણે. ” વ્યામ કહી કાલીપદે તે પેટી મૂકી દીધી અને ખીસામંથી કાગળ પેનસીલ કાઢી તે ટેબલ-પર મૂકતાં મૂકતાં તે બોલ્યો: “ શો ક્રોધ બામા ! કેકાણું માગતાં બનેાનર તો જાણે મારવા ઉઠ્યા ! ” વિજયા કાંઈ બોલી નહિ. તેણે ફક્ત પથ્થ ક્યું નહિ. કાલીપદને ધણી ખીક હતી. કે, ઘેર ગયા પાછી માર્દને સાહેબ શું કહેવું ? એનો તેણે આખે રસ્તે વિચાર કર્યો હતો. અહીંયાં ડૉક્ટર સાહેબની ગાળો ખાધી, હવે ઘેર જઈ માઇ સાહેબની ગાળો ખાવી પડશે આવી તેને ખીક લાગતી હતી. પરંતુ, વિજયાને ધન્યવત્ સ્તબ્ધ જોઇ, તે નોકર માણસ હતો છતાં ઉદ્વિગ્ન થયા શિવાય રહ્યો નહિ. ડૉક્ટર સાહેબ પોતાની વસ્તુ પાછી લેશે નહિ, એ જાણતાં છતાં પણ માઈ સાહેબે તે પાછી આપવાનો નિષ્કારણ પ્રયત્ન કરી પોતાના મનનું દુઃખ કેમ વધાર્યું હશે, એનો કાલીપદે પોતાની સમજણ મુજબ ધણો વિચાર કર્યો; પણ તેને કાંઈ એનો શાગ લાગ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૧૮.

પાંચ છ દિવસની અંદર જ વિજયાનો તાવ જતો રહ્યો અને તે હરવા ફરવા લાગી; પરંતુ અશક્તા અને કૃશતા જલદીથી દૂર થયાં નહિ, પણ ઉલટાં તે દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યાં. વિલાસે એક સં.રા ડૉક્ટરને વિજયાની તખીયત દેખાડી તેને માટે પુષ્ટિકારક આપવાની અને પથપાણીની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી હતી. છતાં વિજયા દિવસે દિવસે અશક્ત અને શીકડી થતી જતી હતી. ફાલ્ગુન માસ ઘણો ખરો પુરો થવા આવ્યો હતો. હવે ચંચાં માત્ર જે કહો તે એક ચૈત્ર જ હતો, વૈષાખના પહેલા જ અઠવાડીયામાં આ બન્નેનાં લગ્ન કરવાનો રાસબિહારીનો સંકલ્પ થયો હતો. પરંતુ, વર જેમ એક બાળુ સતેજ અને હૃષ્ટપુષ્ટ થતો જતો, તેમ બીજી બાળુ વધુ દિવસે દિવસે દુર્બળ અને નિસ્તેજ થતી ચાલી હતી. આવી રીતે વિજયાની પ્રકૃતિ બગડેલી હોવાથી ધૂર્ત રાસબિહારીનો સ્વાર્થી અંતરાત્મા શંકાકુશંકાઓથી ચરચરવા લાગ્યો. તે દર-સવારમાં વિજયાના સમાચાર માટે આવતો અને તેને બે ધીરજની વાંતો કહી જતો હતો. વિલાસે પણ ડૉક્ટરની સલાહ મસલત માટે કાંઈ બાળસ રાખી નહોતી. છતાં વિજયાની તખીયત કેમ સુધરતી નથી ? પેલા માયકારકોપની હકીકત ધણુંજ મીઠું મરચું બજારાવીને પિતાપુત્રને કાને ગઈ હતી. તે સાંભળી છોકરો જેમ જેમ કુદ થવા લાગ્યો, તેમ તેમ બાપ તેને ઠંડો કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. “ વિલાસ, તારો આ કોધી અને અવિચારી

સ્વભાવ સારો નહિ, હોં ! તેમાં વળી આવી માંદગીમાં તેનું મન તસ્ત થયું હોવાથી તારા આ રાષનું પરિણામ જન્મનું નુકસાન થવામાં થશે. આમ આખરે રાસનિહારીએ વિલાસને કહી બતાવ્યું. વિલાસ ગમે તેવો ઉદ્ધત-હો, ગમે તેવો અવિચારી હો; પરંતુ આપની ધૂર્તતાપર તેની પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. કારણ કે, એ વૃદ્ધ પુરુષની વ્યવહાર-ચતુરતાને કીધી તેની પોતાની પરિસ્થિતિમાં પડેલા ફરકનું ચૂર્તિમંત ઉદાહરણ તેની નજર સામે હોવાથી તે સંબંધમાં કંઈક ક્ષેવા જેવું તેને કાંઈજ નહોતું. તથાપિ સ્વભાવનું આપદ નથી. તે દિવસે માયક્ટકોપના સંબંધમાં કાલીપદને કાંઈ પૂછતાં પૂછતાં વિલાસ એકાએક એટલે બધો ગરમ થઈ ગયો કે, તે તેને મારતા માટે તેના અંગ ઉપર થસી ગયો. છેવટે તેણે કાલીપદનો પગાર ચુકતો કરી તેને રજા આપી.

ડૉક્ટરે સવાર સાંજ વિજયાને ખુલ્લી હવામાં ફરવા માટે કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે તે દિવસે સવારમાં ૧૨ી આવી તે ધરમાં જ્યાં પગ મૂકે છે, ત્યાંજ ઉતરી ગયેલે મોઢે કાલીપદે આવી રકતા સ્વરે તેને કહ્યું: “ માર્છ, છોટા બાળુએ મને રજા આપી.”

વિજયા આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલી: “ કેમ ? ”

આંખમાંથી અશ્રુ ગાળતાં કાલીપદે કહ્યું: “ માર્છ સાહેબ, આપના બાળા પાસે મેં આટલાં વર્ષ નોકરી કરી, પણ તેમણે મને કંઈ પણ અરે કે રે કહ્યું નથી; અને આજ વિલાસ બાળુએ મને કાલે તેવી ગાળો દીધી. મારો અપરાધ શો, તો દહે પેલી ડૉક્ટર સાહેબની પેટી હું વિલાસબાળુને પૂછ્યા સિવાય રટેશન પર લઈ ગયો. નો અને તેમની પરવાનગી સિવાય ડૉક્ટર સાહેબને બોલાવી લાવ્યો.”

એક ખુરશી પર બેસી આ હકીકત સાંભળતાં સાંભળતાં,

આસપાસની સર્વ સૃષ્ટિ સ્તબ્ધતાથી જાણે શૂન્યવત્ થાય છે, આમ વિજયાને લાગવા માંડ્યું. કેટલી વાર સુધી તો તે મૂંઝી રહી. બહુકેસો અગ્નિ બૂંધાવેા કેવી રીતે એ તેને સમજાયું નહિ. તે કુદ્ધ સ્વરે બોલી: “ તેઓ ક્યાં છે ? ”

ઠાલીપદે કહ્યું: “ કચેરીમાં કાંઈ કાગળો હિયલ પાથલ કરતા બેઠા છે. ” હમણાં હમણાંજ વિલાસને બોલાવી તેનો જવાબ લેવે, આટલો બધો તેનો ક્રોધ અનાવર થયો હતો; પરંતુ એ પણ એક અરિયાર કહેવાય, આમ માની તે બોલી: “ જવા દે, એને માટે આગળ પર બેઠા લેવાશે. તું તારે તારા કામ પર જા ” આમ કહી વિજયા અંદર મઈ અને રોજની માફક વિલાસ અંદર ક્યારે આવે છે, એની વાટ જોવા લાગી. પણ, આજ વિલાસ અંદર ન આવતાં પરભારી જ ધેર ચાલ્યો ગયો, એ તેણે બારીમાંથી જોયું.

વિલાસ અને રાસત્રિહારી એ બન્નેના સ્વભાવ-પરિચયને લીધે સંત્રસ્ત થયાથી હો, કે પછી બીજા કોઈ કારણથી હો; દયાળબાબૂ પર વિજયાની શ્રદ્ધા વધતી જતી હતી. હમણાં હમણાંની તે દરરોજ સાયંકાળે દયાળબાબૂ સાથે ફરવા માટે જતી હતી. તેમને નદીના પૂલ સુધી પહોંચતા ફરી, પછી તે ત્યાંથી પાછો ફરતી હતી. તેજ પ્રમાણે દયાળબાબૂનું અંતઃકરણ નરેંદ્રને માટે કૃતજ્ઞતા અને આદરથી ભરાઈ ગયું હતું. ફરતાં ફરતાં પોતાની માંદગીને અને વિજયાની અશક્ત સંબંધ પ્રકૃતિનો વિષય નિકળ્યો, એટલે આ વૃદ્ધ આચાર્ય પેલા નવીન ચિકિત્સકની ખુશ્લા મને પ્રશંસા કરતા અને વિજયા મૂંઝી મૂંઝી તે ગુણગાન સાંભળતી હતી. પરંતુ, તે સાંભળતી વખતે તે આશ્ચર્ય અને ઉત્સુકતા બીલકૂલે પ્રદ-

ક્ષિતિ કરતી ન હોતી. ટૂંક સમયમાં જ પછી ઈચ્છા હતી કે, વિજયાએ એકવાર નરેન્દ્રનું આપઘાત કરી જોડું. પરંતુ નરેન્દ્ર સંબંધે એકદર વાતાવરણ વિદેશથી ભરતી ગયું હોવાથી વિજયાને તેમ કહેવું એ પણ તેમને નોખમભર્યું લાગતું હતું. છતાં હોસાને ધણી ખેડ હતી કે, ગમે તે કોઈ એક વખત પણ વિજયાને નરેન્દ્રનું આપઘાત લેવાની ઇચ્છા થશે ખરીજ. પોતાનો હેતુ સાધવા માટે તે અનેક પ્રકારની સદુપદેશક વાતો વિજયાને ચાલતાં ચાલતાં કહેતા હતા. તથા ચતુરતા માટે બેદરકારી રાખવી સારી નહિ; એ સંબંધમાં કહેતાં કહેતાં તેમણે કહ્યું: “હા, તે અલ્પવયી છે ખરો; પરંતુ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તેના જેટલો હુશીયાર બીજો કોણકળ હશે. મોટા મોટા ડોક્ટરો, નિદાન બરોબર નિશ્ચિત ન થવાથી આપણને બળતું જ આપઘાત આપી, આપણા પૈસા ફાકટના પડાવી શ્વે છે. તેમના કરતાં નરેન્દ્ર હજાર દરજ્જે શુભી છે અને તે આપઘાત પણ ધણી જ કાળજીથી આપે છે.”

આ વાતને કેટલાક દિવસ વીસા પછી એક દિવસે કચેરીમાંનું કામ આટોપી દયાળ બાબુ અંદર આવ્યા અને તેમણે વિજયાને કહ્યું: “બેટા, હવે હું કાલીપદને બ્રાહ્મમંદિરમાં રાખી શકીશ, એમ જણાતું નથી.”

વિજયાને પહેલેથી જ એની ખ્બર હતી. તે બોલી: “કેમ વાર?”

“બેટા, જેને તારા ઘરમાં જ રાખતાં તને ખીક લાગે છે, તેને હું પણ મારે ઘેર કેના બળપર રાખું?”

વિજયા કુદ્ધ થઈ બોલી: “પરંતુ, તે પણ મારું જ ઘર છે ને?”

દયાળાબાબૂએ ગચકાં ખાતાં કહ્યું: “હા બેટા. એમ સધળા તારા આશ્રિત જ છીએ. પણ—”

“શું તેમણે તમને કાલીપદને તમારે ત્યાં ન રાખશો એમ કહ્યું છે?”

આ પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપતાં દયાળાબાબૂને ખીક લાગવા માંડી. તેમને મૂળા જોઇ સર્વ વાત વિજયાના ધ્યાનમાં આવી. તેણે કહ્યું: “તો પછી, તમે કાલીપદને મારે ત્યાં મોકલી આપો. તે મારા બાપનો નોકર છે. હું તેને અપરાધ શિવાય રજા આપી શકીશ નહીં.”

ક્ષણવાર ચૂપ રહી દયાળે કહ્યું: “પણ, તેની વિરુદ્ધ વર્તવું સાઈ નહીં, બેટા.”

“તો પછી તમે મને શું કરવાનું કહો છો?” વિજયાનો આ પ્રશ્ન સાંભળી દયાળ બાબૂએ ધીમે ધીમે સહાનુકંપાથી કહ્યું: “કાંઈ બહુ મોટી અડચણ નથી. તે પોતે જ હમણાં પોતાને ગામ જવા માટે કહે છે. થોડા દિવસ ગામ જઈ આવી પછી આવશે.”

આવી રીતે પોતાનું પ્રભુત્વ દુર્જલ થતું જોઈ વિજયાએ ઉદ્દેગથી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો અને દયાળબાબૂના કહેવાને સંમતિ આપી. વિજયાના ચહેરાપર ફેલાયેલી ત્રિપાદની છાયાં જોઈ દયાળને પણ ઘણું ખોટું લાગ્યું ખરું; પણ તે શું કરે?”

ગયા ચાર પાંચ દિવસમાં દયાળ બાબૂ તથા વિજયાની મુલાકાત થઈ નહીં. વિજયાએ કચેરીમાં તપાસ કરી, તો ચાર પાંચ દિવસથી તેઓ કામપર પણ નથી આવ્યા એમ તેને જણાયું. આથી વિજયા સાહજિકજ ઉદ્વિગ્ન થઈ. માણસ મોકલી તેમની તપાસ કરાવવાનો

તેને વિચાર થયો; પણ એટલામાં બહાર દયાળબાબૂતી ઉધરસ તેને સંભળાઈ અને તે સાથે વિજયનો જીવ નીચે બેઠો. તેણે દયાળને અંદર બોલાવ્યા. દયાળબાબૂતી આ હંમેશ માંદી રહેતી હતી. છતાં તે બિચારા જેમ તેમ કરી પોતાનો પ્રપંચ ચલાવી શકતો હતો. પરંતુ, મમા ચાર પાંચ દિવસમાં તો તેની તબીયત ઘણી જ બગડી ગઈ હોવાથી તેમનાથી કચેરીમાં આવી શકાયું નહીં. દયાળ બાબૂ પાસેથી આટલી હકીકત જાણ્યા પછી વિજયાએ સહાનુભૂતિથી પૂછ્યું: “હવે આપનાં પત્નીને કેમ છે ?”

“હવે સાઈ છે. નરેંદ્ર બાબૂને પણ લાગ્યો હતો. તે પ્રમાણે તેમણે કાલે સવારે આવી આપણ આપ્યું હતું. રોગનું નિદાન બરાબર થયું અને યોગ્ય આપણ મળ્યું એટલે માત્ર ચોવીસ કલાકની અંદર જ બાર આની ફાયદો થયો.”

વિજયા અસ્પષ્ટ હસી બોલી: “ફાયદો કેમ ન થાય વાર ? તમે બધાનો તેમનાપર કેટલો બધો વિશ્વાસ છે ?”

દયાળે કહ્યું: “વિશ્વાસ ! અરે આ કોઈ અર્થ વિશ્વાસ થોડો જ છે. અહીંયાં તો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. અને ડોક્ટર તરીકે પણ મનુષ્ય યોગ્ય છે. તેને જોતાં જ દરદીની અર્ધ ઉપરાંત ખીક દૂર થઈ જાય છે અને તેને ઘણી ધીરજ આવે છે.”

નરેંદ્રપરની વૃદ્ધની આ ભક્તિ જોઈ વિજયાને હસવું આવ્યું. દયાળ પણ હસવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું: “મને જે અનુભવ મળ્યો તે કહેવાનો મને અધિકાર જ છે. બેટા, એ કાંઈ તેના જ આપણની યોજના કરી ગયો છે એમ નથી; પરંતુ તારા આપણની પણ તેણે વ્યવસ્થા કરી છે. આમ કહી દયાળબાબૂએ ખીસામાંથી એક કાગળ

કાઢ્યો અને તે વિજયાના ટેબલપર મૂક્યો. આ કાગળ તે વિજયાના ઔપધનું વ્યવસ્થાપત્ર-પ્રિરિક્તપત્રન હતું. શરૂઆતમાં જ “વિજયા” આવા અક્ષરો વિજયાની નજરે પડ્યા. તે કાગળ પર નજર જતાંજ તે પરના ચોખ્ખા સુંદર વળણુદાર અક્ષરો જાણે કે સુખશ્વર થઈ તેનું હૃદય હર્ષભરિત કરવા લાગ્યા. ક્ષણવાર માત્ર તેના ચહેરા સ્પષ્ટ થી આરકત થયો. પરંતુ, તે સાથે જ મોઢાપર વિષાદની છાયા પ્રસરાતાં પણ વખત લાગ્યો નહીં. દયાળનું તે તરફ લક્ષ જ નહોતું. તે તો પોતે બળવેલી કામગીરીના આનંદમાં મશગૂલ હતો. તે બોલ્યો : “વિજયા, પણ આ ઔપધ સંબંધમાં હું ઉપેક્ષા થવા દઈશ નહીં. અનુભવ લઈ જ જોવો. જો કાયદો થાય તો ચાલુ રાખવું, નહિ તો બંધ કર્યું.”

વિજયા પોતાની મનઃસ્થિતિ દયાળબાબૂના લક્ષમાં ન આવવા દેતાં બોલી : “એમ વાયરાપર જન મોકલે શો ઉપયોગ ?-”

ડોસો ગંભીરતાથી અને નિશ્ચયથી બોલ્યો, “છે હેહ ! તે કાંઈ પૈસા કમાવવા માટે આ ધંધો કરતો નથી. જોયા-તપાસ્યા શિવાય તે કાંઈ પણ કરતો નથી. ગમે તે જાતનો એક પાલો આણ્યો, આ તેને કૂટ્યો અને ગમે ત્યારે ગમે તેને આપ્યો; આવો પૈસાચુંબક તે નથી. તેણે કાંઈ તને પોતાની આંખોએ જોયા શિવાય આ ઔપધ આપ્યું નથી.”

વિજયા વિલક્ષણ વિસ્મિત થઈ બોલી : “શું તેઓ અને પોતાની બન્ને આંખોથી જોઈ ગયા ? ક્યારે તેમણે જોઈ અને ? અને તો કાંઈ સાંભરતું નથી. તમે કહ્યું હશે અને તેમણે ઔપધ લખી આપ્યું હશે !”

વારંવાર નકાર દર્શાવી દયાળે કહ્યું : “ ના બેટા, એમ બિલકૂલ નથી. કાલ જ્યારે તું પાછલા બાગના દરવાજા પાસે ઉભી હતી, તેજ વખતે પાસેથી જતા પગ રસ્તે જતાં જતાં ડોક્ટર નરેન્દ્રે તને સારી રીતે જોયું. અને લાગે છે, તે તરફ તારૂં લક્ષ ન હોવાથી—”

વિજયાએ એકદમ વચમાં પૂછ્યું : “ તેમણે શું સાહેબનો પોષાખ પહેર્યો હતો ? માથા ઉપર હેટ હતી, નહીં ? ”

દયાળે મોટેથી હસીને કહ્યું : “ તેને કોણ સાહેબ ન કહે ? એ પોષાખમાં તો, એ બંગાલી છે એમ ઓળખી પણ નથી શકતો. એ જ્યારે તે પોષાખમાં બ્રાહ્મમંદિરમાં આવી ઉભો રહ્યો, ત્યારે પ્રથમ તો અને એમ જ લાગ્યું કે કોઈ યૂરોપિયન ગૃહસ્થ મળવા માટે આવ્યો છે ! ”

નરેન્દ્રે છેક પોતાની પાસે થઇને, નજર સામેથી ગયો, અને પોતે તેના સામું પૂરતું જોયું પણ નહીં ! તેણે એમ ધાર્યું કે લઢાઇને લીધે હમણાં હમણાંના વધી પડેલા આવતા જતા સોશ્વરોમાંનો કોઈ યૂરોપિયન ઓફિસર હશે; અને એથી ઉલટું તેણે તેના તરફ તિરસ્કાર દ્રષ્ટિથી જોયું પીઠ ફેરવી હતી. પણ-પણ તે નરેન્દ્રે હતો એ અત્યારે જાણવામાં આવતાં જ તેના અંતઃકરણમાં અનુતાપનો વટોળાયો ઉઠી આવ્યો અને તે ઘણી જ મલીન થઇ ગઈ. દયાળનું તે તરફ લક્ષ ન હતું. તે પોતાના મનમાં જ ગણગણતો હતો કે “ હવે વચમાં માત્ર ચેત્ર મહિનો જ છે. વૈષાખના પહેલા, બહુ તો ખીજા અઠવાડિયામાં લગ્ન; અને આની તખ્તીયત તો કાંઈ બહુ સારી જણાતી નથી; એમ સારી મેં નરેન્દ્રને કહ્યું, ડોક્ટર સાહેબ, કાંઈ સાડું ઔષધ આપો. લગ્ન પહેલાં, બરોબર પહેલાંના જેવીજ તખ્તીયત થવી જોઈએ—” આગ-

જાણી જાણે ઉત્સાહ મોઢામાં મોઢામાં જ રહ્યા. એકાએક દયાળ
પ્રાણીને ભગવિદ્વત્ થયેલા જોઈ વિજ્યા તેનું કારણ શોધવા લાગી;
ત્યાં તો વિલાસ દિવાનખાનામાં આવી દાખલ થયો. તેને જોઈ જ
વિજ્યા પણ અચ્ચકિત થયા સિવાય રહી નહી. અંદર પગ મૂકતાં
જ બધી હડીકત વિલાસના લક્ષમાં આવી અને તેના ચહેરા પર
ક્રોધની છાયા પ્રસરવા લાગી. તેમાં વળી પોતે આવતાં જ દયાળ
અને વિજ્યા ભગવિદ્વત્ થયાં એ જોઈને તો તેનો સર્વ ક્રોધ ક્રિયાતાવ-
રુદ્ધાએ જઈ પહોંચ્યો. તે વિજ્યાના ટેબલ પાસે જ એક ખુરશી
ખેંચી લાવી મોઢી પ્રાંટાથી તે પર બેઠો. ટેબલ પર પ્રિસ્ક્રિપ્શનનો
કામળ હજી તેવો જ પડ્યો હતો. તે પર નજર જતાં જ તેણે
અસંખ્યપણે તે કામળ હાથમાં લીધો અને ત્રણ ચાર વાર ઉલટા-
સુલટી જોઈ ફરી ટેબલ પર મૂક્યો અને બોલ્યો: “ નરેંદ્ર ડૉક્ટરનું
પ્રિસ્ક્રિપ્શન હોય તેમ લાગે છે ! અહીં કેવી રીતે આવ્યું ? ટપાલમાં
આશું ખરું કે ? ”

વિલાસને તેના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈના તરફથી પણ મળ્યો
નહી. અત્યાર સુધી વિજ્યા તેરીને તેવી જ ઉભી રહી હતી. તે
ખાસેતી બારી પાસે ગઈ અને બહારનો દેખાવ જોવા તરફ તેણે પોતાની
આંખો રોકી. કામ માત્ર અંદર કામ કરતા હતા. વિલાસ મોટેથી
હસીને ઉપહાસથી બોલ્યો: “ ડૉક્ટર તો જાણે એક નરેંદ્ર જ !
એટલે બીજાઓનાં આપણ બાટલીઓમાં ને બાટલીઓમાં જ સડી
જાય. ભલે. પણ આ પ્રિસ્ક્રિપ્શન અહીં આવ્યું કેવી રીતે ? ઘણું
કરીને પોસ્ટમાં આવ્યું હોવું જાણ્યું ? ”

દયાળખાણને જુદું બોલવાની ટેવ હોત, તો આ અંકે અહીં

જ પૂરો થયો હોત. પરંતુ, તેમને તે ટેવ ન હોવાથી તે ધમાજ રજા-
વિજયાએ તો તે તરફ દર્શાવે જ કર્યું. પરંતુ એથી આ હિંસા
પ્રાણીના ક્રોધમાં વધારો થયો. પોતાની લાલચોળ આંખો દયાળ સામે
તાકી તે બોલ્યો: “ આપે તો અત્યાર સુધી મોટું ભેદ્યર આપ્યું છે.
હાદર ચઢતાં ચઢતાં મેં તે બધું સાંભળ્યું-કે આ પ્રિસ્કિપ્લન અહીં
કેવી રીતે આવ્યું ? ”

અહીં આવી નોકરી કર્યા પછી થોડાજ દિવસના અનુભવથી
દયાળ બાબૂને વિલાસની એક વાધના જેવી બ્હીક લાગતી હતી.
એ હિંસા પ્રાણીમાં જે ગુણ હતા, એ કાલીપદ પાસેથી દયાળ બાબૂના
બાળ્યવામાં આવ્યા હતા. વિલાસના તે ક્રોધ અને પ્રશ્નથી દયાળ
બાબૂનો અંતરાત્મા વાચરાથી ઝાડનાં પાંદડાં હાલે તેમ હાલવા લાગ્યો.
તે ઉત્તર આપવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પણ તેમની જીભ જ
હાલી નહી. વિલાસ કણુ માત્ર મુગો રહી પછી અધિક ઉઘ્ર સ્વરે
બોલ્યો: “ તમારા કાન શું ધરાણે પડ્યા છે ? મારા પ્રશ્નનો
ઉત્તર આપો. ”

માથા પર દારિદ્ર્યનો વૈભવ લક્ષ મારાકાંત થએલ નોકર, માત્ર નોકરીના
ક્ષેત્રથી કેવો પશુ કરતાં પણ પરતાંત્ર અને અધોગામી થાય છે; એ
બાબૂતનો વિચાર કરતાં જ મનમાં દયા આવે છે. દયાળબાબૂ પુરસ્કી
પરથી ઉઠી નમ્રતાથી ખચકાતા ખચકાતા બોલ્યા; “ હા-મેં જ તે
પ્રિસ્કિપ્લન આપ્યું છે. ”

કુદ થએલા બિલાડાની માફક ફી-સ કરી વિલાસે કહ્યું: “ ઠીક
ઠીક ! બહુ સારો ઉદ્યોગ કરો છો ! ક્યાં મળ્યો હતો તે તમને ? ”

દયાળે જેમ તેમ કરીને થોડામાં પોતાની હકીકત કહી. તે સાંભળી

વિલાસે મોટા તોરથી પૂછ્યું: “ ગયા વર્ષેના હિસાબ પૂરા કરવાનું કશું હતું, તે થયો કે ? ”

“ ના થોડો રહ્યો છે. બે દિવસમાં પૂરા થશે. ”

“ સુદતમાં કેમ પૂરા થયો નહીં ? ”

“ ઘેર મારી સ્ત્રી માંદી હોવાથી રસોણ વિગેરે મારે જ કરવું પડતું હતું. અને તેથી બે ચાર દિવસ મારાથી કચેરીમાં પણ આવી શકાયું નહોતું. ”

દયાળના અવાજની નકલ કરી વિલાસ વિદૂષ સ્વરે બોલ્યો: કચેરીમાં પણ આવી શકાયું નહીં ! ત્યારે તો મેં તેજ વખતે બાબાને કહ્યું હતું કે, આવા ધરડા અંખરાથી કચેરીમાં કામ થઇ શકશે નહિ. હવે તમને રજા આપ્યા શિવાય છૂટકો નથી. ”

વિજળી અમકે તે પ્રમાણે કુદ્દ થઇ વિજયા વિલાસ સામે આવી. તુરતજ ઠડઠકડાટ પણ થયો. “ દયાળબાબૂ કોની નોકરી કર છે, અને તેમને કોણ અહીં લાવ્યું છે તે ખમર છે ? આપના પિતાએ નહિ, પણ મેં તેમને આપ્યા છે અને તેઓ નોકરી પણ મારી કરે છે ! ”

આટલા રામાયણથી જ વિલાસે સમજી જવું જોઇતું હતું. પરંતુ આ-નખ-શિખાંત અપ્રત્યુદ્ધતા અને પ્રશ્ન્ય એકઠાં થયાં હોવાથી પાછું પમહું ન બરતાં, વિલાસે ઉદ્ધટ પોતાના સ્વરને તાર અધિક બેંચ્યો. “ તેમને ગમે તેણે આપ્યા હોય, મારે તે સાથે કાંઈ કરવાનું નથી. તેમણે કામ કર્યું કે નહીં, એ મારે જોવાનું છે, અને તેટલી બાબતમાં હું તેમને જવાબદાર ગણીશ. ”

વિજયા બોલી: “તેમને ઘેર એવી અડચણ હોવાથી તેઓ આવી શક્યા નહિ, એ કાંઈ તેમનો અપરાધ નથી.”

“એવી અડચણો બતલાવી બધાએ ઘેર રહેવા માંડે તો કચેરીનું કામ ચાલે કેમ ?”

વિજયા ક્રોધકંપિત સ્વરે બોલી: “બધાએ કાંઈ જાણું બોધતા નથી. બધાએ આપત્તિ-રિપતિનું ખાતું કાઢતા નથી. અને તેમ બ્રાહ્મ મંદિરના આચાર્ય તો કદી પણ નહિ. અને હિસાબ પૂરો થવોજ જોઈતા હતો, તો તે તમે કેમ પૂરો ન કર્યો ? ચાર દિવસ તમે કેમ ફાકટના ગુમાવ્યા ? તમારે ઘેર શી અડચણ હતી ?”

અંધારામાં ચાલતાં ચાલતાં ઠેક વાગવાથી મનુષ્ય જેમ અધિક માર્ગ-ભટ થાય છે, તેવી જ સ્થિતિ વિલાસની થઈ. આ પ્રચંડ આઘાતપર પ્રતિઘાત કેમ કસ્યો એ તેને સૂઝતું નહિ. તે ચીડાયા ક્રોધે થઈ બોલ્યો: “તેમની ગેરહાજરીમાં શું મારે તેમનું કામ કરવું જોઈતું હતું ?”

તાબડતોળ વિજયાએ કહ્યું: “હા. તો પછી તમે તમારી ચોકરી તે શી કરો છો ? તમે જે મહિને બસો રૂપિયા લ્યો છો, તે કાંઈ બગાસાં ખાવા માટે કે ખીજ પર જૂલમ ગુજારવા માટે નહિ. કામ કરવા માટે જ પગાર મળે છે.”

વિલાસની બિચારાની અકબર શું થઈ ગઈ. તેને એ કલ્પના જ નહોતી, કે મસ્તક પર આવો વજ્રાવાત થશે. તે બોલ્યો: “એટલે ? હું આપનો નોકર ? આપનો તાબેદાર ?”

વિલાસના આવા અનેક ઉદ્વેગ ઉત્પાત સહન કરી કરીને આજ

સુધી દાખી રાખેલો વિજયાનો કોષ એકાએક જામત થાય એ સાહ-
જિક હતું. વિલાસનો ઉપરનો પ્રશ્ન સાંભળી તે અધિક કુદ્ધ થઈ
અને બોલી: “કામ કરવા માટે જેને પગાર આપવામાં આવે છે તેને
નોકર શિવાય ખીણું શું કહી શકાય ? આજ સુધી આપના અનેક
અત્યાચાર મૂગા મૂગા સહન કર્યા, એટલે તમે અધિક જ ચડી ગયા.
તમારી જ અસંવ્યતા અને ઉદ્વેગને લીધે મારે આજે આમ સ્પષ્ટ
બોલવું પડ્યું. જાઓ. શેઠ અને નોકર આ સંબંધ લક્ષમાં રાખીને
હવે પછી તમે વર્તજો. મારા ખીજા નોકરો ચાકરો જેમ પોતપોતાનું
કામકાજ કરે છે, તેમ તમારે પણ કરવું જોઈએ. અને એ જો તમને
કબૂલ ન હોય, તો તમને રજા આપી એમ તમે સમજજો, અને
ફેરેરીમાં આવવાની પણ તસ્દી લેશો નહિ. ”

આટલા કિત્તસ પચીત વિલાસતરી કમાન ચડતી જતી હતી. તેને
કદી સંજ્ઞામાં પણ તે તૂટશે આવી શકા ન હોતી. અને તેથી આ
વખતે તે ચીડાઈ જઈ બોલ્યો: “ આ સાહસ તમે—”

તેને આમળા ન બોલવા દેતાં વિજયા બોલી: “ દુઃસાહસી હું
નહિ, તમે છો ! મારી જમીનદારીમાં નોકરી કરી મારા પર જ
જાલસ કાણે કર્યો ? તમે કે ખીજા કાંઈએ ? માલીકનું અનાજ પાછ
તેલીજ સાથે નિમકદરામી એક પણ પથ્થુ કરતું નથી ! મારા નોકરોને
નોકરીમાંથી કમી કરનાર તમે કાણ ? મારે ઘેર આવેલા નિમંત્રિત
મુજરમનું અપમાન કરવાનો તમને શા અધિકાર હતો ? તમે શું તેને
સંવ્યતા સમજો છો કે બ્રાહ્મધર્મીયનું કર્તવ્ય સમજો છો ? ”

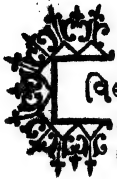
આ નિમંત્રિત મુજરમ કાણુ, એ પુરત જ વિલાસના લક્ષમાં
આવ્યું અને તેથી તે ચીડાયલા વાદની માદક ફૂંકો મારી બોલ્યો:

“ નિમંત્રિત ગૃહસ્થનું નસીબ મોટું, કે તે ખરો. નહિં તો તે દિવસે તેને ખબર પડી હોત કે વિલાસના હાથમાં કેટલી શક્તિ છે. બદમાશ, માથા, સોશર! ફરી જો તે મને મળે, તો—”

વિલાસની આ ખૂમાખૂમથી, તેની વિલક્ષણ હસ્તચેષ્ટાઓથી અને ધડાધડ પ્રગના અફાળવાથી ધરમાંના સઘળા નોકર ચાકર તેનું આ નાટક જોવા માટે એકઠા થયા હતા. પણ એથી તેના ચિત્તમાં શેષમાત્ર પણ લાજ ઉત્પન્ન થઈ નહિ. માત્ર, આ અસંખ્ય અવિચારી સાથે ટંટા કરવાનો વિજયને કંટાળો આવ્યો. તે હવે ધણી શાંત થઈ ગઈ; પણ ઉદ્વિગ્ન સ્વરે બોલી: “ તે દિવસે તેના શરીર પર હાથ નાંખવાની તમને બુદ્ધિ થઈ નહિ, એ લેનું નસીબ નહિ પણ તમારું નસીબ સમજો. તમારા જેવા ચાર પાંચ માણસોને તો સહજ રમતમાં ફેંકવાનું સામર્થ્ય તેનામાં છે. બાકી, એ ખડું કે જો તમે તેનાપર હાથ નાંખ્યો હોત, તો તે દિવસે તો તમને તેણે ક્ષમા કરી હોત. કારણ કે, તે સુશિક્ષિત ડાક્ટર હોઈ સંખ્ય છે. પથારી પર પડેલી માંદી સ્ત્રી સામે તેણે કદાપિ એવું પશુ-તુલ્ય આચરણ ન કર્યું હોત. અવિધ્યકાળ માટે તમે માત્ર સારથ રહેજો. હવે જો એવા અસંખ્ય સજ્જ તેના સમક્ષ ઉચ્ચાર્યા અને તેના શરીર પર હાથ ઉગામવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને, તો તેના ખીસામાંની સાત બારી પિસ્તુલ તમારા કપાળ સામે તકારો. હવે કાંઈ તે એકલા ડાક્ટર જ નથી, પરંતુ શેરટનનંદ છે. જાઓ, હવે ધેર જાઓ. બહુ ખૂમાખૂમ સાંભળી લીધી.” આમ કહી પ્રત્યુત્તરની વાટ ન જોતાં, દીવાનખાનાનું બારણું બંધ કરી વિજયા અંદર ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૯.

વિલાસે મોટી આશ્વાથી બાપ પાસે ફરીવાદ કરી; પરંતુ બધાં
એકંદર હકીકત સાંભળીને, ક્રોધથી, નિરાશાથી અને
ઉદ્વેગથી રાસબિહારીની સ્થિતિ બાંડા જેવી થઈ ગઈ,
અને તેનો આજ્ઞા ગાનનો અને નિરાકાર ભક્તિનો મીનારો મડગડ
ગબડી પડ્યો. છોકરાનો ખૂબ તિરસ્કાર કરી તે બોલ્યો: “ બેઅક્ષલ,
મૂર્ખ, તારૂં પોતાનું હિત અહિત પણ તું સમજી શકતો નથી ?
પોપટના જેવાં પંખીઓ પણ બચ્ચાવેલું વિસરતાં નથી; પરંતુ
તને આટઆટલું શીખવાડેલું બધુંયે ફાકટ મથું-
તું ધારતો હતો કે, વિજયા પર જેટલો જુલમ કરીશું,
તે બધો તે સહન કરશે ! તને કહી કહીને થાક્યો, કે અલ્યા, લગ્ન
થતાં સુધી, તે કહે તેને ડોકું ધુણાવી હાજી હા બચુતો જા. પણ
મારૂં સાંભળે કાણ ? આટલી મોટી જમિનદારી ઘેર ચાલીને આવતી
હતી, તે થે ગઈ અને મહિને બસો રૂપિયા મળતા હતા તે પણ ગયા.
તને હજાર વાર કહ્યું હતું કે નોકરોને રજા આપવી, તેમને ગાળો
દેવી, એવાં કામ એટલામાં જ કરતો ના. કાણે કાણે તને સાવધ
કરતો હતો. છતાં પણ ઉઠતાં ને બેસતાં તું નરેન્દ્રની નિંદા કરતો
હતો. પણ તારી એ નિંદાથી હીરાનો કાચ ઓછો જ થવાનો છે ?
અરે, તે અહીંથી કદાકતે ગયો તે બરોબર જ તેને ચારસો રૂપિયાની
નોકરી મળી; અને હવે તો તેને હજાર કે આઠસો રૂપિયા મળે છે ?

તેની નિંદા ન કરતાં જો તેનાં વખાણ કરીને તે તારો કાર્ય બાગ સાધ્યો હોત;-પરંતુ અસંભવતા તો તારો ફેવેંવામાં ઓતપ્રોત ભરેલી છે. જા અહીંથી કાણુ કર. જન્મહરિદ્રી, બિખારી, કપાળકૂટનો પુત્ર

વિલાસને પણ એમ લાગતું હતું ખરું કે બન્યું એ ક્ષી ન થાય તે તો એમજ ધારતો હતો કે આમ થશેજ નહીં. પરંતુ તે પ્રમાણે ચર્તા જ આશા-ભંગથી તેના હૃદયને જે ધક્કો લાગ્યો, તેનાથી તે અધિક મલીન, નિરતેજ અને વિષણુ થયો. ચાર નોકર ચાકરે તેની અપ્રતિષ્ઠા સમક્ષ જોષ હોવાથી બહાર મોઢું દેખાડતાં પણ તેને લાજ આવવા લાગી. પુત્રની આ હિંમતના જોષ રાસબિહારીએ આપ્યો દિવસ માથું ખંજવાળવામાં ગાળ્યો. રકત ધર્તતા અને સ્વાર્થ-સંકુતામાં જ તેની ધણી ખરાં વર્ષ નિર્ગમન થએલાં હોવાથી શું કરવું અને બગડેલી ગડી કેમ બેસાડવી એ ઠરાવવાને માટે તેને ઘણી વખત લાગ્યો નહીં. છતાં ચિંતાએ તો ડોસાને આપ્યો દિવસ ઘોડો કરી મૂક્યો હતો. બીજો દિવસે સવારે થોડોક દિવસ ચઢે પોતાની ધર્તતાપર ચાંતિ, ગાંભીર્ય અને સહાસ્યતાના થર પર થર ચઢાવી હોયો પોતાની સાક્ષી પર ભાર દેતો દેતો વિજયા પાસે આવી દાખલ થયો.

કોંધના આવેશમાં પોતે જે કાંઈ બોલી-ચાલી, તેને માટે વિજ-માના મનમાં પણ વિલક્ષણ લગ્ગન ઉત્પન્ન થઈ હતી. ધરનાના સંવદના નોકર-ચાકરની હાજરીમાં પોતે જે નાટક કયું, તે હવે આખા ભાષમાં પ્રિદિત થયું હશે, અને પુરુષ તથા સ્ત્રીવર્ગમાં તેની કેટલી સન્મારેલી રંગાવૃત્તિઓ નિકળેલી હશે, આવી આવી કલ્પનાઓથી બહારીખેલી હોયું કહીને બહાર જોવાની પણ તેને તરમ આવી. તેમાં

વળી શરમની મુખ્ય વાત તો એ કે, પોતે જેને નોકર કહી તેવું અવમાન કરવાની આક્રી રાખી નહોતી, તેનીજ સાથે થોડા દિવસમાં પોતાનાં લગ્ન થવામાં છે; અને એ વાત સર્વના જાણવામાં પણ આવી ચૂકી છે. આ વિચારથી તો વિજયાને તે ગામમાંથી જ ક્યાંક બહાર ચાલી જવાનો વિચાર આવ્યો. રાસખિહારી જ્યારે ધીમે ધીમે ઘરમાં આવી એક પુરેશી પર બેઠો, ત્યારે આવાં જ કારણોથી તે તેના સમુજે જોવાની હિંમત કરી શકી નહિ. વિલાસ ક્રોધમાંને ક્રોધમાં ચાલી ગયા પછી, વિજયાને એવી બીક હતી કે, રાસખિહારી તુરંતજ આવી ફરી એ ઝપડો ઉથલાવશે. પરંતુ એક તો રાસખિહારી બીજો દિવસે આવ્યો; આવ્યો તે જ્ઞાંત અને મંભીર ચહેરે આવ્યો અને કદપનાની તદ્દન જ વિરૂદ્ધ બાંજુથી તેણે બોલવાની શરૂઆત કરી. તે હસતાં હસતાં બોલ્યો: “ બેટા વિજયા, એ જાણીને મને જે આનંદ થયો, એ કહેતાં પણ પૂરો થઇ શકે તેમ નથી. તું ધારતી હતીશ, કે હું જેમ આવ્યું તેમ બોલું છું; પણ તે નિરાકાર પરબ્રહ્મા સોમન લઇ કહું છું કે, ખરેખર જ મારા મનને ઘણું સમાધાન થયું છે. ગઇ કાલે જ તારી પાસે આવી મેં આ આનંદ વ્યક્ત કર્યો હોત; પણ ખાંસીયે ફરીથી ઉથલો ખાધો હોવાથી મારાથી બહાર નીકળાણું જ નહિ. ચિરંજીવ થા છોકરી. હું પણ તેજ ઈન્દ્રિયું છું. આજ મારી મોટી ચિંતા દૂર થઇ.” આમ કહી અત્યંત ઉચ્ચ ભાવનાથી વિજયાના લક્ષમાં આવે એવો શ્વાસ છોડી, તે ફરી બોલવા લાગ્યો: “ સર્વ શક્તિમાન મંગલમય પરબ્રહ્મ પાસે મારી એજ પ્રાર્થના છે કે, સારો હો કે નરતો હો; સુખમાં હો કે દુઃખમાં હો; પરંતુ આપણો જે ધર્મ, જે સત્ય છે તેનાથી તે આપણને દૂર

ન કરે. ” આમ કહેતાં કહેતાંજ રાસખિહારીએ બન્ને હાથ કપાળે
જોડી-ધણું કરીને તે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરને જ નમસ્કાર કર્યા
અને એ ભાવનામાં તે કેટલીક વાર સુધી તો તક્ષીન થઇ ગયો. પછી
ધીમે ધીમે આંખો ઉઘાડી, જાણે દ્યાર્દ્ર દષ્ટિથી દુનિયા સામું જોવા
લાગ્યો. અમૃતના જેવો મિષ્ટ સ્વર કરી તે બોલ્યો: “ હું તો મારે
સાહો બોળો છું. આ સંસાર તરફ પહેલેથી જ માફ મન નથી.
અને એથી આટલી વ્યવહાર-ચતુરતા વિલાસમાં આવી ક્યાંથી, એનું
ખરેખર, મને આશ્ચર્ય લાગે છે. મારી આટલી ઉમ્મર થઇ, પણ તેના
જેવો વ્યવહારદક્ષ અને કર્તવ્ય-તત્પર તરણ મેં આજ સુધી કોઇ
જોયો નથી. તેને નથી કોઇ જાતનો શોખ, નથી કોઇ જાતનું વ્યસન,
અને શરીરસ્ત્રાસ્ત્ર તરફ તો તેનું લક્ષ જ નથી. ત્યારે જ મેં
ધાર્યું હતું કે, એ ધીમે ધીમે કર્તવ્યકોર બને ન્યાય-
નિષ્ઠુર થશે. સંસારનું રહસ્ય આ કાંઈ પણ સમજશે નહિ. ”

આ બાળુ રાસખિહારી ધણી જ દક્ષતાથી બડબડ કરતો હતો,
અને બીજી બીજી વિજ્યા મૂગી મૂગી એ બડબડ સાંભળતી હતી.
પોતાના લવારાનું કાંઈ પણ પરિણામ વિજ્યા પર થાય છે કે નહિ,
એ કાકદષ્ટિ રાસખિહારી જોતો હતો, અને ધીમે ધીમે એકએક શબ્દ
જાળવામાં તોલી તોલીને બોલતો હતો. તે બોલ્યો: “ બેટા, એવી
કહેવત છે કે, “ ધણું તે થોડા માટે. ” તેજ તરાહ આ વિલાસની.
તેને કર્તવ્ય પ્રાણુ કરતાં પણ અધિક પ્રિય લાગે છે. કોઇ સારું કાર્ય
હાથમાં લીધું, એટલે પછી તે પૂરું થતાં સુધી તેને ખાવું પીવું પણ
સૂઝતું નથી. કર્તવ્ય શિવાય બીજું કાંઈ પણ તેને સૂઝતું નથી. અને
કામમાં ચોરી રાખવી, એ વાત તો તેના અંતઃકરણને બાણના જેવી

પ્રુએ છે. પરંતુ, એ બધું જો ખરું હોય, તો પણ, મારું
 એ કહેવું છે કે, જે સન્માનનીય છે, તેવું શું માન ન રાખવું જોઈએ ?
 દયાળુબાબૂ જેવા વૃદ્ધ ગૃહસ્થની પણ બૂલ તરફ દુર્લક્ષ ન કરવું જોઈએ ?
 હવે જો કે એ ખરી વાત છે કે, જ્યાં અપરાધ હોય. એટલે પછી
 ત્યાં મરીબ, શ્રીમંત કે વૃદ્ધ, તરફ આવો ભેદભેદ ન્યાય જોતો નથી.
 પરંતુ, કાંઈ અક્ષરે અક્ષર તે પ્રમાણે વર્તવું જ જોઈએ એમ નથી.
 કામ ન કરવું એ દોષ છે અને તેની ખબર ન આપવી એ તો ગુરુ-
 તર દોષ કહેવાય, એ હું સમજું છું. કચેરીના મુખ્ય ઉપરીએ કામ
 કરવાની જે પદ્ધતી ઠરાવી હોય, તે તોડી એ અત્યંત અનુચિત છે
 એ ખરું; પણ દયાળુબાબૂ જેવાની બાબતમાં પણ એ જ ન્યાય !
 છિત્ત છિત્ત ! આ કર્તવ્યતત્પર તરફની બૂલજ અહીં થાય છે. મોટ-
 મોટા યુરોપીયન ઓફિસરો વિલાસની આ કર્તવ્યનિષ્ઠાનાં ફાવે તેટલાં
 વખાણ કરો, તેઓ તેને ફાવે તેટલો મોટો સમજે; પરંતુ હું તેને
 કદી પણ સારો કહીશ નહિ. ઈશ્વરની દયાથી હજી સુધી તો મેં કાંઈ
 અસત્ય બાબત કયું નથી. અને મારા પોતાના છોકરાની બાબતમાં
 પણ હું મારું સત્ય છોડવાનો નથી. હું કહું છું, કામ બાજ નહિ
 તો ચાર દિવસ પછી થયું હોત. થોડું ધણું નુકસાન પણ થયું હોત.
 પરંતુ, તેટલા માટે બીજાના દોષ તરફ ક્ષમાદ્રષ્ટિથી જોવું નહિ, એ
 તો મને અન્યાય લાગે છે. હવે એ પણ ખરું છું કે, સંપત્તિનું દક્ષ-
 તાથી સંરક્ષણ કરવું એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે. વિલાસને તો તારી આ
 નોકરી, એક મહત્કર્તવ્ય લાગે છે. તારી આ જમીનદારીના વ્યવહારમાં
 સહેજ પણ બૂલ ન થાય, એટલા માટે તે કેટલી બધી કાળજી રાખે
 છે. મારા જેવા વિરક્તને એ બધું ચમત્કારિક જણાય છે; પણ જેને

સંસારમાં રહેવું છે, તેની દૃષ્ટિથી સૌ કોઈ કર્તવ્ય જ કહેવાય. વિલાસની આ કક્ષતાથી તારી જમિનદારીની એક સરખી વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આ જમિનદારી અમણી તો શું; પણ દસમણી વધે, તો પણ હું આશ્રય પામીશ મહિર કારણ કે, જ્યાં વિલાસ છે, ત્યાં વૃદ્ધિ થવાની જ. તથાપિ, કંઈએ ઘોડી ભૂલ કરી, તો શું આપણે આપણા હૃદયની મોટાઈ પણ ગુનાવવી જોઈએ ? અને મનુષ્યનો જન્મ શું શક્તિ વિત્તના સંરક્ષણ માટે અને વૃદ્ધિ માટે જ થયેલો છે ? હટ હટ ! તે અનંત, અપાર, દયામય, નિરાકાર, પરબ્રહ્મના ચરણકમલની અક્ષય્ય જોડ લાભે, તે અક્ષય્ય પુણ્યમય સાંનિધ્ય મળે, તે પવિત્ર વાતાવરણમાંજ આપું આયુષ્ય જાય, એજ ખરું જેતાં આપણુ મનુષ્ય પ્રાણીઓની ઇતિ કર્તવ્યતા છે. અને તે જૂથો તેટલા માટે વિલાસને સારી શિક્ષા થાય, એવી ધણા દિવસથી મારી ઇચ્છા હતી તે યોગ આજ આવ્યો. અને ખરેખર, તેં તેનાં અંતઃશક્તિ ઉઘાડ્યાં, એ માટે એટલું, હું તારો ખરેખર ઋણી છું. કાલ આખો દવસ ભગવંતનાં ચરણો પાસે હું પ્રાર્થના કરતો હતો કે, હે નિરાકાર નિર્ગુણ દેવાધિ દેવા, મારાં આ જન્મે છોકરાને ચિરાયુ કર અને તેમને તારા જ્ઞાનમય પ્રકાશમાં લે. ”

રાસબિહારીના પ્રાસ્તાવિક ભાષણથીજ વિજયાની લડાઈ-ઝંઘડો થવાની ખીક દૂર થઈ હતી. તેમાં વળી, તેનું આવસલમય, સકરણુ, સદુપદેશક અને અનુભવયુક્ત મીઠું-ધણું જ મીઠું ભાષણ સાંભળી, તે ડાસાના અંતઃકરણને માટે વિજયાને જે આશંકાઓ હતી, તે બંધીયે દૂર થઈ, અને આ ખરો બ્રાહ્મ, ખરો સાધુ અને ખરો મનુષ્ય છે આમ તેને લાગ્યું. જે ગઈ કાલનો ઝંઘડો થયો ન હોત અને

વિજયાનું ચિત્ત વ્યથ અને ઉદ્વિગ્ન ન થયું હોત, તો તેને રાસગિડારીનું આનનું આ ભાષણ કંટાળામયું લાગ્યું હોત. વિજયા મૂગી બેઠી હતી અને તેનો કરમાયેલો ચહેરો થોડા થોડા પ્રમાણમાં ખૂલતો જતો હતો. એ જોઈ રાસગિડારી પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનના વ્યાખ્યાન માટે મનમાં ને મનમાં ખૂબ થઈ શરી બોલવા લાગ્યો. જાણે આસપાસના પવિત્ર વાતાવરણને ઉદ્દેશીને બોલતો હોય, તેમ બોલ્યો: “મારાં આ બન્ને અપત્યો એકબેકને કંટલાં બધાં થોડાં છે. એકના અંતઃકરણમાં વિલક્ષણ કર્તવ્યદક્ષતા, તો બીજાના અંતઃકરણમાં તે કરતાં પણ અધિક રેનેહ, મમતા અને ક્ષમા. એકને બ્યવહારનું ગાંડું તો બીજાને પારમાર્થિક પ્રેમ. એક સદુદ્યમશીલ તો બીજું દયાશીલ ! ખરેખર, પરમેશ્વરના આમાં અતિ ઉચ્ચ હેતુ જણાય છે. જ્યારે આ બે જણ સંસાર-રથ ચલાવા માંડશે, ત્યારે આ કંટકમય જગતમાં સ્વર્ગ કોઈ અવતર્યાનું જણાયા વિના રહેશે નહિ. પરમેશ્વર પાસે મારી એટલીજ પ્રાર્થના છે કે, એ સ્વર્ગમય સંસાર-સૌખ્ય જોવાનું ભાગ્ય, જોઈનાં જોઈ જોઈ એક પણ તો મને મળે. ” આમ દહીં તેણે સામેના ટેબલ પર ભક્તિભાવથી માથું ટેકવ્યું. આવું પવિત્ર મસ્તક તે ટેબલ પર ટેકાય, એ તે ટેબલનું પણ ભાગ્ય કહેવું જોઈએ. ધીમે ધીમે માથું ઉંચું કરી રાસગિડારી વિજયા તરફ વળી બોલ્યો: “પુત્રી, કર્તવ્યદક્ષતા પ્રમાણેજ વિલાસની ધર્મનિષ્ઠા માટે પણ તને કાંઈ કહેવું જોઈએ એમ નથી. તેને પોતાનો આદ્ય ધર્મ પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે. આદ્ય મંદિરની સંસ્થાપના વખતે તેણે રાત દિવસ જે અવિશ્રાંત પશ્ચિમ કર્યો હતો, તે જોઈ મેંસા મોટા આદ્ય-અધિઓ, આચાર્યો હજુ પણ તેનાં વખાણ કરે છે. મોટા વિજયા, તારા સંબંધમાં મારી

ઘણી જ ભૂલભરેલી સમજીતી હતી. મારા વિલાસતું હું જેટલું
 કલ્યાણ હજું છું, તે કરતાં તું ઓછું હજી છે; તેના હિતની કાળજી
 હું જેટલી રાખું છું, તે કરતાં તું ઓછી રાખે છે; અને તેને મેં
 જેટલો ઓળખ્યો છે તે કરતાં તે ઓછો ઓળખ્યો છે, આમ
 જ હું સમજતો હતો. પરંતુ એ મારો ભ્રમ હતો ! અરે મોટો ભ્રમ !
 તું તેનું હિત મારા કરતાં પણ અધિક જુએ છે. તેના કલ્યાણની
 ચિંતા મારા કરતાં પણ તને અધિક છે. એ ગદ્ય કાલના બનાવથી
 જ પૂરું મારા અનુભવમાં આવ્યું છે. એની ભયંકર કાર્યત્વરતા
 માટે કાંઈએ પણ તેના કાન ઉઘાડવાના હતા જ અને એ કામ તારા
 જેવા નાજુક હાથે થયું, એ પરથી જ હું કહું છું કે, તું તેની ખરી
 હિતચિંતક છે. નહીં તો પણ તું તેના ધર્મ-અર્થ-મોક્ષ સર્વની
 સહધર્મિણી છું. તારા જ હાથમાં તેનું કલ્યાણ અકલ્યાણ છે. તારી
 શક્તિ અને તારી બુદ્ધિ એ બંનેથી તમારું જીવન સાર્થક થયો.
 મારી આ આશા કાલના બનાવથી નિઃશંક થઈ હોવાથી જ મારા
 આનંદની સીમા રહી નથી. નહીં તો પણ આ વૃદ્ધના આનંદને
 હવે તમારા બંનેના સંસાર સુખ અને આલ્સધર્મ શિવાય બીજું કાંઈ
 કારણ જ રહ્યું નથી. હવે, વિલાસની બાબતમાં ચિંતા કરવાનું મને
 કાંઈ કારણ રહ્યું નથી. તેનું ભવિષ્ય જીવન તારી સંગતિથી સુખી
 થશે, એ માટે હવે મને બીલકૂલ પણ શંકા નથી. ખેદા, વિલાસના
 સંબંધમાં તારા ચિત્તમાં આટલી બધી હિતાકાંક્ષા છતાં, તેં એ આજ
 સુધીમાં મારી નજરે કેમ ન આવવા દીધી ? ખરેખર, આજ મારે
 આત્મા સાનંદાશ્ચર્યથી પ્રસન્ન થયો છે. ”

ડોસાના આ બાંધણથી વિજયાનું ચિત્ત થરથર્યું અને તેનું આખું

શરીર રેખાંચિત થયું. પોતાનું કામ ધણું ખર્ચે સધાયું એ રાસબિહારીના લક્ષમાં આવતાં જ ધડીયાળ તરફ જોવા જેવું કરી તે એકદમ ઉઠ્યો અને આશ્ચર્ય દર્શાવી બોલ્યો: “ અરર! દસ વાગી. ગયા ! મારે તો હજી દયાળ પાસે જવાનું છે. આજ તેની પત્નીની તખીયત જોવા જવાનો વિચાર છે. ”

અત્યાર સુધી વિજયા મુગી બેસી રહી હતી. તે શાંત સ્વરે બોલી: “ તેની તખીયત કેવી છે ? ”

“ છે, હીક છે. ધીમે ધીમે સુધરતી જાય છે. ” આમ કહી ડોસો પોતાની લાકડી લઈ ઉઠ્યો અને બારણા તરફ બે પગલાં ભર્યાં. એટલામાં પહેલેથી જ બધી શબ્દ-ચોજના કરીને આવ્યો હોવાથી તે પ્રભાણે તે પાછો ફર્યો અને થોડું સ્થિત કરી બોલ્યો: “ પણ હું તને જે કહેવા માટે આવ્યો હતો તે તો વિસરીજ ગયો. ” આમ કહેતાં કહેતાં તે ફરી પોતાની ખુરશી પર આવી બેઠો. “ બેટા વિજયા તને મારી એક વિનંતિ છે, તે તારે માન્ય કરવી જોઈએ. બોલ જો, માન્ય કરીશ ? ”

ડોસાના આ શબ્દ સાંભળી વિજયાનું મન ભયાનુલ થયા શિવાય રહ્યું નહીં. તે અસ્પષ્ટતાથી બોલી: “ કરીશ, કહેા. ”

“ બેટા, કાલના બનાવને લીધે વિલાસે માત્ર ખાવું પીવું છોડ્યું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પશ્ચાત્તાપથી તેની સ્થિતિ તદ્દન ગાંઠા જેવી થઈ ગઈ છે. છતાં પણ માફ તને એ કહેવું છે કે આ વખતે તારે થોડું કઠોર થવું. વિલાસ ગઈ કાલે માનાપમાનની કલ્પનાથી આવ્યો નહીં હોય અને આજ પણ કદાચિત આવશે નહીં. પરંતુ આજ નહીં તો કાલ પણ તે તારો પાસે આવ્યા વિના રહેશે

નહી; અને તે પણ તારી ક્ષમા માગવા માટે. અનુતાપ દર્શાવવા માટે-
પણ નહિ, તારે તો તેને ક્ષમા કરવી જ નહિ. તેમાં પણ પહેલી
વાર તો નહિ જ. તેના અંતઃકરણને સારી ધાક ખેસવી જોઈએ.
ભોગવવા દે હજી તેને બે વધારે દિવસ એ અનુતાપનું દુઃખ !”
વળી થોડી વાર ચૂપ રહી તે આનંદાશ્ચર્યથી બોલ્યો: “ સમજ્યો-
એ સંબંધમાં તારા અંતઃકરણમાં કેટલું કષ્ટ થાય છે, અને થયેલ
ખાખત માટે તને પણ કેટલો અનુતાપ થાય છે એ હું સમજું છું.
તથાપિ તારે બે દિવસ કઠોરતા ધરવી જ જોઈએ. તે વિના વિવા-
સની એ ફાકટની કર્તબ્યનિષ્ઠા સહેજ પણ કમી થશે નહી. માફ
તો તને એટલે સુધી કહેવું છે, કે જો તે તને મળવા માટે આવે તો
તારે તેની બે દિવસ સુધી મુલાકાત પણ ન લેવી. આ જમિનદારીના
વ્યવહારથી તેનું અંતઃકરણ ધણું જ રક્ષ થઈ ગયું છે, તે થોડું તો
લીલું થવું જોઈએ. હું એ સમજું છું કે તારાથી તેની મુલાકાત
કર્તા વિના બે દિવસ રહેવાશે નહી; પણ તારે રહેવું જોઈએ.” હવે
તો ડોસો દુઃખો અને ધરની બહાર નીકળી રસ્તે પડ્યો.

રાસબિહારી ગમે તો પણ વિજયા તો જે જગા પર બેઠી હતી
ત્યાંજ નિશ્ચય બેસી રહી. નાના પ્રકારના વિચારોની લહેરો પર લહેરો
તેના ચિત્તપરથી વહેતી જતી હતી અને તે સર્વનો નિષ્કર્ષ કાઢવામાં
તે ધણી જ ચક્ર્યૂર થઈ ગઈ હતી. ગઈ કાલે થયેલો ટોટો ધણું
બાગે શદ્દિગત થશે આવી તેને ખીક હતી; છતાં એ ઝંખડો આવી
સીતે શાંત થઈ ગયો, એટલું જ નહી પણ જે બનાવ બન્યો
હતો, તે થવો જ જોઈતો હતો આમ ઉલટું તે ડોસાએ તેને સમજા-
વ્યું હોવાથી, સાહજિકજ તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. રાસબિહારીના આવતાં

પહેલાં તે પોતાનું મન ઠોર કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી ખરી. પરંતુ, તે
 વિલાસને ક્ષમાદાન કરવું નહીં, આવા વિચારથી નહીં; પણ આજ
 જે કદાચ એ પિતા-પુત્રની જોડી કાલનો આઘાત સંઘાળ પાછો
 ફેરવરા માટે, પ્રતિઘાત કરવા માટે આવે, તો તે સહન કરા માટે.
 પણ થયું એ તો ધણું જ ત્રિપરીત થયું. વિલાસ ક્ષમા માગવા
 માટે આવશે અને રાસબિહારી ખાસ સૂચના કરે છે કે તારે તેને
 ક્ષમા કરવી નહીં ! આ બધાનો અર્થ તેના લક્ષમાં આવ્યો નહીં.
 રાસબિહારી ધરની બહાર ગયા પછી, તેની છાતીપરથી બીકનો ભાર
 દૂર થયો, એટલું જ નહીં પણ આટલા દિવસોમાં બનેલા નાનામોટા
 પ્રસંગોને લીધે તેના ચિત્તમાં રાસબિહારી સંબંધી ધીમે ધીમે જે
 અશ્રદ્ધા વધતી જતી હતી તે પણ દૂર થઈ; અને આવા ઉદારચરિત
 ગૃહસ્થ માટે અશ્રદ્ધા રાખી એટલા સાર તેને ખરાબ પણ લાગ્યું.
 આ વૃદ્ધ અનુભવી ગૃહસ્થને ન ઓળખવાને લીધે જ આજ સુધી
 પોતાના મનમાં અનેક શંકા કુશંકાઓ વાસ કરી રહી હતી, અને ધણું
 કરીને બાવાએ પણ આ ગૃહસ્થને પુરા ન ઓળખ્યા હોવાને લીધે
 જ તેઓ એમના પર વિશ્વાસ રાખતાં બીતા હતા. ખરેખર આ
 વૃદ્ધને અમે બંનેએ અન્યાય જ કર્યો ! જેણે પોતાના છોકરાનો
 અપરાધ સ્પષ્ટ કબૂલ કરી તેને ક્ષમા કરી નહીં, અને બીજાને પણ
 જેણે ક્ષમા ન કરવાની વિનંતિ કરી, તેનું અંતઃકરણ અમારા જેવું
 નાનું નહીં પણ સાગર જેવડું મોટું હોવું જોઈએ આવો વિજયને
 વિચાર આવ્યો અને એવી રીતે તે રાસબિહારીનાં મનમાં વખાણ
 કરવા લાગી. અને વિલાસ ! તેના પણ શો અપરાધ ? તેનાં ક્રોધ,
 અત્યાચાર અને અવિચારના મૂળમાં શું છે ? નિર્વિકાર અને એકનિષ્ઠ

પ્રેમખાહુલ્ય ! જ્યાં ખરો પ્રેમ હોય છે, ત્યાં જ પાપસાંકટ હોય છે. એટલે નરેન્દ્રને માટે વિલાસના મનમાં ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય, તો તે માટે તેને દોષ દર્શ થકાય નહીં. ઉલટું તેના એ નિર્વ્યાજ પ્રેમનાં વખાણુ જ કરવાં જોઈએ.

અને એજ વસ્તુ વિજયાના અંતઃકરણમાંથી હ્રુમ થઈ હતી એમ કંઈ નહીં. માત્ર એટલું જ કે, તે હૃદય-સરોવરના તળાથે પડેલી. પરંતુ, વાતાવરણમાં આ જે અકસ્માત ખળભળાટ ઉડ્યો, તેનાથી એ વસ્તુ હલમલી ગઈ અને ધીમે ધીમે પાણીની ઉપર તરંગિત થવા લાગી; અને એટલાજ માટે કે શું, રાસબિહારીને ગયે ધણે વખત થયો હતો છતાં, તેના કેટલાક શબ્દોનો પ્રતિધ્વનિ તેના કાનપાસે હજી ધ્રુમતો હતો. ખારીમાંથી દેખાતી જમિન, ખેતરો, નદી, નાળાં, ઝાડ ઝુડપાં એ વિગેરે તરફ જોઈ જાયું તે એજ રહસ્ય શોધી કાઢતી હતી. એ રહસ્યના અલ્પ પ્રકાશથી પણ વિલાસના અનેક દુર્ગુણ, છાયાની માફક હ્રુમ થતા તેને જણવા લાગ્યા. ઇર્ષ્યા આ ગુણ નિંદનીય નથી, પરંતુ સ્તુતિને પાત્ર છે, આમ તેને લાગવા માડ્યું. પિતા-પુત્રની પ્રતિહિંસા સ્વચ્છ આરસાના જેવી હતી. છતાં પણ વિજયાને તે મનોરમ લાગવા માંડી. તે બન્નેમાં પોતાને માટે હિતાકાંક્ષા વિશેષ છે, આવી સમજણથી તેને આજ પર્યંતનો ઇતિહાસ સુસંગત જ લાગ્યો.

વિજયા આવી તન્મય રચિતિમાં હતી, તે વખતે કાલીપદ બાં આગ્યો અને બોલ્યો, “ માધ, ‘ હું ઘેર કામળ લાવું ’ કે હમણાં આવીશ નહીં ? ”

વિજયાએ વિશેષ વિચાર ન કરતાં ‘ હા ’ કહ્યું. એ સાંભળી કાલીપદ ત્યાંથી ખીજું બાળુ જરા લાગ્યો. પણ એટલામાં તેને પાછો

બોલાવી વિજયાએ કહ્યું, “ કાલીપદ, તેં હું ગામ આવું છું, આવો દાગળ તો લખ્યો જ છે ને; તો પછી એકાદ મહિનો જમ આવ. તને પણ થોડો આરામ લાગશે અને તેમનું મન પણ સચવાશે. ઘણા દિવસોથી તું ઘેર જવા માટે રજા માગતો જ હતો ! ” આ શબ્દો સાંભળી કાલીપદને આનંદ થયો નહિ. એક આખો મહિનો ભર-પગારે રજા મળી, છતાં તે ખિન્ન થયો. તેની એ ખિન્નતા જોઇ, અને એવી રીતે પોતાની દુર્બલતા નોઠર-માણસની નજરે આવી, એ માટે વિજયાને વિલક્ષણ શરમ પણ આવી.

પ્રકરણ ૨૦.

 વિજયાની જમીનદારીને લગતાં કામકાજ કરવાની જે જગા હતી, તે જગાના કોઇ પણ એક દરવાજામાં જમ જોયા સિવાય, અંદર કોણુ છે અને કોણુ નહિ, એ સમજવાનો ખીજો માર્ગ નહોતો. તેમાં વળી, વિજયાની બેસવા-ફરવાની વ્યવસ્થા માળ ઉપરનાં જૂવાં જૂવાં દિવાનખાનાંમાં હતી અને આ કચેરી ભોંયતળાએના ચરઆતના જ ભાગમાં હતી. આથી કચેરીમાં કોણુ આવ્યું ગયું એ જાણવાનો વિજયાને કાંઇ જ માર્ગ ન હોતો. ઘણા દિવસોથી દયાળબાબુનો અને વિજયાનો મેળાપ થયો નહોતો. તે કચેરીમાં આવે છે કે નહિ, એની પણ વિજયાને કાંઇ ખતર નહોતી. તેમજ, વિલાસ પણ કામ ઉપર આવે છે, કે નહિ, એ પણ તે જાણતી નહોતી. તે

એમ ધારતી હતી કે તેઓ દરરોજ કામ પર આવી પોતાને ન મળતાં જ પરભાર્યા ઘેર જતા હોવા જોઈએ. માત્ર એકેસો રાસબિહારી દર-રોજ વિજયાને મળી જતો હતો; પણ તે ફક્ત તેની તળીયતની જ તપાસ કરી જતો.

મનુષ્યના અંતઃકરણમાં શું છે, એ તે અંતર્યામી ભગવંતને જ ખબર. પરંતુ, તે દિવસે જે રાસબિહારી મુખ-પર પ્રસન્નતા અને સૌજન્ય આણી, વિલાસ તરફથી વક્રિલી કરવા માટે આવ્યો હતો, તે રાસબિહારીનો તે મોઢા પરનો ઉછીનો વૈભવ એટલામાં જ લુપ્ત થએલો જોઈ વિજયાને ફરી ઉદ્દેગનો અનુભવ થવા માંડ્યો. એકંદરે તેના આ દિવસો અસ્વસ્થ અને અસમાધાન અવસ્થામાં જતા હતા.

હંમેશ મુજબ આજ પણ વિજયા સાયંકાળના સુમારે બહાર ફરવા જવા માટેનો પોષાક પહેરી દિવાનખાનાના દાદરના પગથીયાં ઉતરતી હતી; તેવમાં એક કારકૂન હાથમાં હિસાબના ચોપડા લઈ ખારણામાં ઉભો રહેલો તેને જણાયો. વિજયા આવતાં જ તેણે નમ્ર-તસ્મી નમસ્કાર કર્યા. વિજયા બોલી, “કેમ, મારું કાંઈ કામ છે?”

કારકૂને કહ્યું, “હા. પણ બહુ ઉતાવળનું નથી. કાલે ઘરે તો પણ ચાલશે.” આમ કહી તે કચેરી તરફ પાછો ફરવા માંડ્યો. એટલામાં વિજયાએ તેને પૂછ્યું: “પણ કામ શું છે? આટલા ખર્ચા ચોપડા લઈ શા માટે આવ્યો છું?”

ગયા વર્ષનો હિસાબ પૂરો થયો છે, તે તપાસી તેના ઉપર સહીઓ દરવાની છે. વળી છોટાબાબૂ સાહેબે અમો બંધાને એમ ફર્મા-લ્યું છે કે, હવેથી દરરોજનો હિસાબ પૂરો થાવ, એટલે તે પર પણ માઇસાહેબની સહી લેતા જવી.”

વિજયાના આકર્ષ્યની સીમા ન રહી. તે કારકુનને લાઇ ફરી દિવાનખાનામાં પાછી આવી અને નિરાસ્તપ્થતાથી કેટલી વાર સુધી ખુલ્લીપર બેસી રહી. ટેમલ પર ચોપડા મૂકી કારકુન પશુ તેનો જ હિમો રચો હતો. વિજયાએ તે કારકુનને પ્રશ્ન્યું: “ છોટાખાખુએ એ હુકમ ક્યારે આપ્યો ? ” “ આજ જ આપ્યો. ” “ તેઓ આજ કચેરીમાં પોતાના કામપર આવ્યા હતા ? ” “ હા. તેઓ દરરોજ આવે છે. ” “ અત્યારે કચેરીમાં છે ? ” “ ના. અને અહીં મોકલી તેઓ હમણાં જ ધેર ગયા. ”

વિલાસ ઉપર કોઇ પણ પ્રસન્ન નહોતું. તેનો એક પણ સ્વભાવ કોઇનો ગમતો નહોતો. આ કારકુન પશુ તેમાંનો જ. તે દિવસે વિલાસની થએલી વિહંગના તેણે પોતે જોઇ હતી; અને ત્યારથી ‘ પોતાની માલિકીકલ્પનામાં માલિકપણું છે ’ આવી સમજણથી તેના મનમાં વિજયાને ખાટે પહેલાં કરતાં પણ અધિક આદર ઉત્પન્ન થયો હતો. વિજયાના ઉપરના પ્રશ્નોનું ધોરણ બાંધી, તેણે વાતમાં ને વાતમાં બીજી પણ રોડીક વિલાસની હકીકત માઇસાહેબને કહી સંભળાવી. દયાળુ આખૂ પર વિલાસ એકદમ પ્રસન્ન થયો છે અને તેમની ક્ષીની તબીયત સારી થતાં સુધી તેણે તેમને રજા આપી છે, તથા તેમનું કામ પોતે કરે છે, આ પણ તેણે ધીમે ધીમે યુક્તિથી વિજયાને કાને નાંખ્યું.

સહજ જ એ વાત વિજયાના ધ્યાનમાં આવી કે, આ વિલાસનો ફક્ત અહંકાર છે. તથાપિ, ‘ આજસુધી જેની સહીથી કચેરીમાં કામ ચાલતાં હતાં, તેની જ સહી ચાલુ રાખો, મારી સહીની કાંઇ જરૂર નથી ’ આમ કહેવાનું તે ધૈર્ય કરી શકી નહિ. કારકુનને ઘણી

વાર સુધી ઉભો રહ્યો જોઈ, વિજયાએ તેને કહ્યું: “ ઠીક, હમણાં બધા
ઓપડા રહેલા હો. કાલે તે તપાસી સહી કરીશ.”

વિજયાના આ જુલ્હે સાંભળતાં જ કારકુન ત્યાંથી ચાલ્યો
અયો. પરંતુ, વિજયા માત્ર હજુ તેની તેવી જ પુરશીપર બેસી રહી
હતી. પોતે બહાર ફરવા જવા માટે નિકળી હતી, એ પણ તે બૂલી
અઈ અને આ નવા બનાવથી તે ફરી વિચારમગ્ન થઈ, એ નવો
કોયડો ઉકેલવા લાગી. તેની આ વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં પશ્ચિમ
તરફ વળેલો સૂર્ય અર્ધી ક્ષિતિજ નીચે ગયો અને સાયંકાળનાં
રૂપરૂપ ચિન્હો જણાવવા લાગ્યાં. પક્ષીઓનાં ટોળાં ને ટોળાં હડી
પોતપોતાના માળા તરફ દોડવા લાગ્યાં, અને મૂર્તિપૂજક ગૃહસ્થોને
ધૈર્યેર સાયંકાળની આરતીનાં શંખ-ધ્વજ વિગેરે વાદ્યો વાગવા
માંડ્યાં. છતાં, વિજયાને પુરશી પરથી હડી બહાર ફરવા જવાનું
મન થયું નહીં. હજુ પણ થોડી વધુ વાર સુધી તે તેની જ બેસી
રહી હોત; એટલામાં નોકરે અંદરે આવી દીવો મૂક્યો તેથી તેની
તાંદ્રા એકદમ દૂર થઈ. માઈ સાહેબ અંધારામાં બેઠાં હશે, આવી નોકરને
કલ્પના પણ ન હોવાથી, વિજયાને જોતાં જ તે આશ્ચર્યચકિત થયો;
તેમ જ પોતાને આવી અવસ્થામાં નોકરે જોઈ, આ વિચરથી વિજયા
પણ થોડી શરમાઈ. તે ત્યાંથી નીચે આવી અને કલાક અર્ધી કલાક
બહાર ફરી આવવાનો વિચાર કરવા લાગી. પણ, આ શું? હવે
ફરી શા માટે? શા માટે હવે તે આપણે ઘેર આવે છે! નહિ! તે
ધણું કરીને સીધો પોતાને રસ્તે ક્યાંક ખીછા ખાણુ જતો હોવો
જોઈએ. પોતાનું અનુમાન ખૂંડે છે, આમ પોતાના મનથી વિજયા
માનતી હોવાથી તે બે પગલાં આગળ જઈ તે રસ્તા તરફ જરા

લીક્ષ્મણ દર્શિથી જોવા લાગી. પરંતુ, પોતાનું અનુમાન ખોટું છે, એ તેને સ્પષ્ટ જણાઇ આવ્યું. તે દિવસે જોએલો પેલો સાહેબ, માથે હટ ધાલી અને પોતાનો સાડા ફૂટ ઉંચાઇનો ઢેહ લઇ ચરચર ખૂટના શબ્દ કરતો એજ ધરના બાગમાં પેડો.

આજ તેને ભ્રમ ન થયો કે, તે કોઇ પણ એક સોલજર હશે તેના સોનંદ-દોષ અને સહાસ્ય ચહેરાનું દૂરથી દર્શન થતાં જ, પાતાળથી તે આકાશપર્યંત જઇ બીડેલી તેની નિરાશા અને ભયાંકાર, જાણે કે પાર ચઢી ગયાં, આમ વિજયાને લાગ્યું. ચાલતી વખતે તેનું શરીર ક્યારેક ક્યારેક વૃક્ષ-વેલીઓના આડે આવવાથી અદૃશ્ય થતું હતું ખરું; પણ તેના ખૂટનો અવાજ ધણે પાસે પાસે આવતો જતો હતો. આગળ શું કરવું એ વિજયાને સૂઝતું નહિ. તેને આદરપૂર્વક આવો ખેસો કહી તેનું સન્માન કરે, તો તે અન્યાય; વાં, ખારણામાં જઇ તેની અવહેલના કરી તેને રસ્તા તરફ આંગળી દેખાડવી, તો તે પણ અસાધ્ય!

વિજયા આમ સંકટાવસ્થામાં પડી પોતાના રક્ષણનો ઉપાય શોધતી હતી, એ વખતે તે સાહેબ પાસેના એક લતાકુંજની આડે થયો; અને તે વખતે સાધી વિજયા ત્યાંથી નીકળી સીધી પોતાના દિવાનખાનામાં આવી બેઠી. અહીંયાં એજ સુનારમાં કચેરીનું ખારણું બંધ કરી અને તાળું મારી પૂર્વે કહેલો કારકૂન બે ચાર પગલાં આગળ ભરે છે, ત્યાં આવા સાંપંકાળના સમયે સામેથી એક સાહેબને આવતો જોઇ તે ભયચકિત થયો. પણ, તેની એ ભીતિ નિમિષાર્ધમાં દૂર થઇ. સામે આવતા સાહેબે શુદ્ધ બંગાલી ભાષામાં હસતાં હસતાં પ્રશ્ન કર્યો: “બાપુ સાહેબ છે કે ધરમાં?” “હા છે”

આમ જવાબ આપી નિર્ભય અએલો કારકૂન આગળ ગયો અને સાહેબ નરેન્દ્ર પોતાના ખૂટના ભારથી દાદરનાં પગથીયાં થથરાવતો સીધો દીવાનખાનામાં આવી હાજર થયો. તેણે વિજયાને નમસ્કાર કર્યાં જોશું કરી પોતાની ટોપી અને લાકડી ટેબલ ઉપર મૂકી. એક ખુરશી પોતાની પાસે ખેંચી અને તે પર બેસી તેણે પોતાનું સ્વાભાવિક મધુર હાસ્ય કરી કહ્યું: “વાહ! મારી દવાનું ધણું સાફ પરિણામ થયું જણાય છે!”

આની એક જ મિનિટ પ્રહેલાં વિજયાને એવી ખીક પડી હતી કે, આજ પોતે તેના સામે આંખ ઉંચી કરી જોઇ શકશે કે નહિ? જીભ તો નરેન્દ્ર એક શબ્દ પણ નહિ ઉચ્ચારે. પરંતુ મજા એ થઈ કે, નરેન્દ્રના કંઠમાંથી કહત હાસ્યનો મધુર રણુકાર નિકળી વિજયાના કોનપર અથડાતાં ખરેખર તેના મનની દ્વિધા અવસ્થા, સંકોચ અને ‘માત્ર પૂછે તેનો જ જવાબ આપવો’ આવો કરેલો નિશ્ચય, એ સર્વ આ જાદુઈ રણુકારથી ક્યાંનાં ક્યાં ગૂંમ થઈ ગયાં. એટલું જ નહીં, પણ હૃદયના અંતર ભાગમાં રહેલી વીણનો ખોખરો થઈ અએલો બદસૂર તાર સાંપ્રસૂક થઈ ગયો અને ફરી તેના અચ્ચત્કાર સૂરમાં થવા લાગ્યા. ઉપરના મધુરતર હાસ્ય-રણુકાર સાથે તે સૂર તંતોતંત મળ્યા. એક ચપટીમાં જ વિજયાનો સર્વ વિપાદ દૂર થયો અને તે બોલી, “આપે એ કેવી રીતે જાણ્યું? મને જોઇને કે બીજા કોઇ પાસેથી સાંભળી ને?”

“સાંભળીને અને જોઇને, બન્ને રીતે! દયાળુબાળુએ શું આપને નથી કહ્યું કે, હવે દવા લેવાની કાંઇ જરૂર નથી. માત્ર એ વ્યવસ્થા-ચત્ર પર નજર નાંખી તેના ચોળાચોળા કરી ફેંકી દેશો, તો પણ

ધણો મુણ થશે ! ” આમ કહી નરેન્દ્રે પોતાના સ્વાભાવિક હાસ્યથી આમું દિવાનામાનું સંકંપ કરી મૂક્યું.

ધીમે ધીમે વિજયાની ભીતિ દૂર થઈ હોવાથી, હવે તેને પણ ખોલવાનું મન થયું હતું. તે સહેજ કુતસિત સ્વરે બોલી, “ અને એટલા જ માટે હું ધાઈ છું કે, બાકી રહેલી અર્ધી તપીયત સુધારવા માટે એ પ્રિસ્ક્રિપશન લઈ ફરી આપે આવવાની ફર્યા કરી ? ”

આ ખોંચદાર ભાષણથી નરેન્દ્રનું હસવું અટક્યું. “ આપ એમ કહો, તો તેમાં કાંઈ બહુ મોટી ભૂલ નથી. પણ એટલું ખરું કે, એ એક રહસ્ય છે. ”

“ એટલાજ માટે આપ આટલા બધા ખુશ થએલા જણાઓ છો ? ”

નરેન્દ્ર એકાએક ગંભીર થયો અને બોલ્યો, “ હું ખુશ થયો ? મિલકૂલ નહિ. તથાપિ, હું એ ખુદ્દા દીલથી કષ્ટાકૂળ છું કે, જ્યારે એ રહસ્યનો મને પ્રથમ જ આભાસ મળ્યો, ત્યારે મને હસવું આવ્યા શિવાય રહ્યું નહી. પરંતુ, પછી બીજી જ ક્ષણે, ખરેખર લમાર ખોલું લાગ્યા શિવાય પણ રહ્યું નહી. વિલાસબાઈની તપીયત ધણીજ ગરમ છે અને નિષ્કારણ બીજાનું અપમાન કેમ કરવું, એનો તેમણે ધણો સારો અભ્યાસ કર્યો હોય તેમ જણાય છે. પરંતુ, તે સાથે આપ એનો પણ વિચાર કરો કે, આપ પણ અસહિષ્ણુ થઈ બીજાનું અપમાન થાય એવા શબ્દ વાપરો, એ આપને શોભતું છે ? આગળપર, જ્યારે એ વાત લોકોના જણવામાં આવશે, ત્યારે લોકો શું કહેશે એની કાંઈ આપને કલ્પના છે ? આપ મારાપર વિશ્વાસ રાખજો-તમે બંનેમાં એમ વિતુષ્ટ થઈ અપ્રિય વાહવિવાહ થાય-”

તે દિવસે અને તે પછી વિજ્યાએ વિલાસનું જે અપમાન કર્યું હતું, તેને હૃદયેથી નરેંદ્ર આ બોલતો હતો. નરેંદ્રનું અંતઃકરણ આવું નિર્વિઠાર, સ્વચ્છ અને પવિત્ર છે, એ જોઇ વિજ્યાનો આત્મા સહ-જન નરેંદ્ર ઉપર મુગ્ધ થયો. તથાપિ, તેની વધુ પરીક્ષા કરવા માટે તે બોલી: “તે અપ્રિય પ્રસંગ માટે આપને ખોટું લાગતું હશે, એ ખરું; પણ સાથે આપનાથી હસ્યા શિવાય પણ રહેવાતું નથી.” આમ કહી વિજ્યા હસવા લાગી. પણ, તેનું તે હસવું સ્વાભાવિક નહોતું, પરંતુ તે પ્રયત્ન હતો. વિજ્યાના આવા શબ્દોથી કલ્પના કરતાં પણ અધિક ગંભીર થઇ નરેંદ્ર બોલ્યો: “શું કહ્યું, હસવું એ એક મારો સ્વભાવ જ થઈ ગયો છે. કોઇ ગાળો દે અથવા અપમાન કરે, તે બધું મને હસવું આવે છે. ધણાને એમાં આશ્ચર્ય લાગતું હશે; પરંતુ મારા જેવા, દુનિયામાં એકાદી થએલા મનુષ્યે એમ દુનિયાપર વાર-વાર રીસાયા-કૂગાયા કરતાં તેની સાથે હસવું-રમવું જ અધિક ક્ષેત્રકર છે, એમ તમને શું નથી લાગતું?” થોડો વખત સ્તબ્ધ રહી ફરી નરેંદ્ર બોલ્યો, “ત્યાં સુધી તો હું એ વાત જાણતો જ નહોતો. વિલાસબાબુએ મને અહીંથી લગભગ હાંડી કાઢ્યા પછી, રાસગિહારી બાબુએ મને રસ્તામાં જ પકડ્યો, અને “આ બધી ઇર્ષ્યા છે” આમ તેમણે મને કહ્યું. કાલે દયાળબાબુએ પણ વિલાસબાબુની એ જ ઇર્ષ્યાનો પાઠ મારી પાસે વાંચ્યો. અને તે વખતે બધી ખરી હકીકત મારા સક્ષમાં આવી. મને હસવું પણ આવના માંડ્યું અને સાથે સ્વરમ પણ આવવા માંડી. પરંતુ, જમતમાં આટલાં બધાં માણસો છે છતાં, રક્ત મારી પાસે જ ઇર્ષ્યા કરવા જેવું શું છે, તે વિલાસબાબુને ખમર. આપ બ્રાહ્મસમાજ છો, બ્રાહ્મ કોઓ અમે હિંદુના જેવી બીજી

નથી હોતી, પરંતુ કોમની પણ સાથે તે હિંમતભરે ખોમે છે. તે પ્રમાણે આપ મારી સાથે પણ ખુલ્લા મને બોલ્યાં, એમાં છૂપ્યા કરવા જેવું શું હતું, એ હતું પણ મારા ધ્યાનમાં આવતું નથી. મમે તે હો. આપે મને ક્ષમા કરવી જોઈએ, અને હું પણ તમે ખન્નેનું તમારી પ્રાક્ષિભાષામાં અભિવંદન-કે-અભિનંદન કરૂં છું. ખરેખરજ, એ સાંભળી મને ધણો આનંદ થયો. ”

નરેન્દ્રનું આ ભાષણ સાંભળતાં સાંભળતાં વિજયાની આંખો પાણીથી ભરાઈ આવી. આંખમાંનાં આંસુ નરેન્દ્રની નજરે ન પડે એટલા માટે તે સગર બાજુએ વળીને તે લૂછવા લાગી. વિજયાની આ અન્યમનસ્ક સ્થિતિ જોઈ નરેન્દ્ર બોલ્યો: “ ભણે, જે થયું તે થયું. થયું એટલું થયા છતાં, પેલી માયકારકોપની પેટી આપે શા માટે કાલીપદ સાથે મોકલી ? ”

ભરાઈ આવેલો કંઈ મહા કદે બદલી વિજયા બોલી: “ એક તો, તે આપની વસ્તુ હતી અને ખીજું એ કે, તે આપ પાછી માગવા માટે આવ્યા હતા ? ”

“ તે ખરૂં; પણ હિંમત સંબંધમાં તો આપે તેને કાંઈ જ હલું ન હોતું. ”

“ તે વખતે તાવ આવેલો હોવાથી હું બૂલી ગઈ હઉં છું; પણ, એટલા માટે આપે મને શિક્ષા પણ કાંઈ ઓછી નથી કરી. ”

અનુતાપથી મલીન થઈ નરેન્દ્ર બોલ્યો, “ પરંતુ કાલીપદે મને—”

વિજયા વચમાં જ બોલી, “ તે બધું હું સમજું; પણ કાલીપદ નોકર માણસ કહેવાય. આપના જેવાને કાંઈ બક્ષિસ આપવાની મારી યોગ્યતા નથી, એ હું સમજું છું. વાર, કદાચિત્ત આપની એથી જ

સમજીતી થઈ હોય, તો પણ આપે પોતે જ મને જે દંડ કરવો જોઈએ તે કરવો હોત. નોકર સાથે આપ એવી અક્ષિપ્ત મોકલો, એવો મેં આપની શો અપરાધ કર્યો હતો ?” આ શબ્દો વિજયાએ ટોણાના સ્વરથી ઉચ્ચારવાનો આરંભ કર્યો હતો; પણ તેલું છેવટ, તેની અંગણમાં જ આર્ત સ્વરમાં થયું.

વિજયાના સ્વરમાં આમ આવો ફરક પડેલો જોઈ નરેન્દ્ર સાહજિક વિસ્મિત થયો. તે તેના સાથું જોવા લાગ્યો, તો વિજયા એક આરીમાંથી ક્યાંક બહાર જોતી હોય તેમ જણાયું. આથી તેલું મુખારવિંદ તેને જણાયું નહીં. પરંતુ, ગળામાંનો રત્નહાર દિવાના પ્રકાશમાં ચમચમાટ કરતો તેને જણાયો. છતાં, એવડા મોટા રત્નહારના ચમચમાટથી પણ તે પ્રસન્ન ન થતાં ધણો જ ખિન્ન થયો. ક્ષણવાર સ્તબ્ધ રહી તે સકરણુ સ્વરે બોલ્યો, “ ખરેખર, તે મારી મોટી ભૂત થઈ. તાવને લીધે જેમ આપની બુદ્ધિ ઠેકાણે નહોતી, તેમ હું પણ તે વખતે શુદ્ધિમાં નહોતો. મન ધણું ઉદ્વિગ્ન થયું હોવાથી તેમ થયું. આપે એ સાર મને ક્ષમા કરવી જોઈએ. હું જ્યારે શુદ્ધિમાં આવ્યો, ત્યારે ખાડી ચાલુ થઈ હતી. કાલીપદનો તેમાં કાંઈ પણ દોષ નહોતો. તે બિચારાપર હું નિષ્કારણ કુદ્ધ થયો. જે તે મને મળે, તો હું તેની પૂરેપૂરી ખાશી માણું.” બોલતાં બોલતાં જ નરેન્દ્ર વચમાં અટક્યો. પછી બોલ્યો, “ ઈર્ષ્યા એ કટલી બધી ખરાબ છે, એની હવે મને સારી કલ્પના આવી. જેના મનમાં તે ધર કરી રહે છે, ત્યાં જ તે અટકે, તો તો જણે કાંઈ જ નહીં. પણ-પણ, એક સંસર્ગજન્ય રોગની માફક તે પણ આ અંતઃકરણમાંથી તે અંતઃકરણમાં નાસાનાસ કરે છે. મારા સંબંધમાં વિલાસ બાબુ ઇર્ષ્યા રાખે, એ તેમનો

બમ તો ખરો જ; પરંતુ આશ્ચર્ય એ કે મારી પોતાની પણ કાંઈ એાછી ફસામણી થઈ નથી.”

સકૌણત નજરે નરેન્દ્ર તરફ જોઈ વિનંત્યા બોલી, “વાર આપની કેવી રીતે ફસામણી થઈ?”

“વિલાસ બાબુએ માફ અપમાન કર્યા પછી આપે જે સકાતુ-ભૂતિપૂર્વક અનુતાપ દર્શાવ્યો, તેથી સર્વને જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. અને તેથી જ રાસબિહારી બાબુએ મારી સમજૂતી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મારા મનમાં દુઃખ મિલકૂલ નહોતું; પણ તું દુઃખ ન કરતો આમ જ્યારે રાસબિહારી બાબુએ મને વિનંત્યું, ત્યારે ગમે તે કોઈ માર્ગથી પણ તે દુઃખ મારા મનમાં દાખલ થયું ખરું. કાંઈ કારણ શિવાય કોઈ કોઈની હિંસા કરતું નથી, આ બામત સ્પષ્ટ હોવાથી હું એ હિંસાતું કારણ શોધવા લાગ્યો. તે આઠ દિવસમાં દિવસના ચોવીસ કલાકનાં તોત્રીસ કલાક મેં મારા એજ વિચારમાં ગાળ્યા, અને આપની તે માંદગીમાંની લવરી માસ કાન પાસે પ્રતિધ્વનિત થવા લાગી. ખાવું-પીવું તો બાબુએ રહ્યું; પણ મનગમતા બવસાય તરફ પણ લક્ષ લાગ્યું નહોતું. અને કહેતાં સ્વપ્ન આવે છે કે, માત્ર આપને નમ્રરો નજરે જોવા મારે એ ત્રણ વખત આ રસ્તેથી નિષ્કારણ આગ્યો અને ગયો હતો. એ પિશ્ચાચ કોણ જાણે ક્યાંથી એ મારી બોચી પર આવી બેઠું હતું !” આમ ઠહી નરેન્દ્ર મોટેથી હસવા લાગ્યો !

નરેન્દ્રના આ હસવાથી વિનંત્યાની સ્થિતિ એટલી અમત્કારિક થઈ કે, તેનાથી ત્યાં બેસતું અશ્વકપ થઈ પડ્યું. તે ત્યાંથી ઉઠી અને નરેન્દ્ર તરફ ન જોતાં, તેની સાથે ન બોલતાં એકદમ ત્યાંથી ઉઠી અંદર

ચાલી ગઇ. નરેન્દ્રને લાગ્યું કે, અત્યારે પણ પોતાના વર્તનમાં અથવા ખોલવામાં કાંઇ પણ ખૂલ થઈ હશે, અને તેની શિક્ષા તરીકે તે અહીંથી ઉડી ગઇ. વ્યવહારશૂન્ય મનુષ્યનું નસીયજ આવું ! આવા વિચાર નરેન્દ્રના મનમાં ઘોળાતા હતા એટલામાં એક નોકર તેજ દરવાજામાંથી અંદર આવ્યો અને તેણે નરેન્દ્રને કહ્યું : “ આપ જતા ન રહેશો. માઇસાહેબ ચ્હા લઇને હમણાં આવે છે. ”

નરેન્દ્ર ખોલ્યો, “ આવે કવખતે ચ્હા ! છેહ ! મને અત્યારે ચ્હાની જરૂર નથી. ”

“ પણ તેમણે આપને ખેસવાનું કહ્યું છે. ” આમ કહી નોકર ચાલતો થયો. બિચારો નરેન્દ્ર મૂંઝો મૂંઝો ખેસી રહ્યો. ખુદ તો ફસ ખાર મિનિટમાં નોકરના હાથમાં ચ્હા આપી અને પોતે થોડી ફલાહારની ચીજો લઇ વિજયા ત્યાં આવી. વિજયાની આંખો આંસુ વહી ગયા પછી લૂકી નાંખેલી છે અને સાથે ચહેરો ધણો જ આરક્ત થયેલો છે, એ દિવાના પ્રકાશમાં ખીજ કાઢના લક્ષમાં ન આવ્યું હોત પણ નરેન્દ્ર જેવા ડોક્ટરના લક્ષમાં તો તે તુરતજ આવ્યું. પરંતુ, અત્યારે નરેન્દ્રની વ્યવહારશૂન્યતા ધણી જ ઓછી થઇ હોવાથી, તેણે પહેલાંની માફક વિજયાની હાલવટ હાથ અડકાડયો નહિ. નરેન્દ્રની સામેના ટેબલ પર ચ્હા મૂકી નોકર ચાલ્યો ગયો. તેજ ટેબલ પર ફલાહારની ચીજો મૂકી વિજયા પોતાની ખુરશી પર જઈ બેઠી. કામની સાથે કાંઇ પણ ન ખોલતાં નરેન્દ્રે ફલાહારની ચીજોની રકાખી પોતાની સામે ખેંચી અને ઓવી રીતે તેણે ફલાહારને આરંભ કર્યો કે જાણે તે તેટલાજ માટે ત્યાં આવ્યો હતો. બે ત્રણ મિનિટ એમ ગયા પછી વિજયાથી તે સ્તબ્ધાવસ્થા સહન થઇ શકી નહી તેથી કે થું, કાણુ જાણે

મેટથી હસી તે બોલી, “ આપની ડાકીપર બેઠેલા પેલા પિશ્ચાચની વાત આપે પૂરી કરી નહિ. ”

નરેન્દ્ર વિચારમગ્ન હોવાથી વિજયાના એ કથન તરફ તેનું લક્ષ જ ગયું નહીં. તે બોલ્યો, “ કોની વાત આપ કહો છો ? ”

“ પેલા પિશ્ચાચની ! તે આપની ડાકી પર બેઠું હતું, તે ત્યાંથી છતરું કે નહીં ? ”

બોલ્યા શિવાય જ નરેન્દ્રે હસીને ડાકી હલાવી હા કહી. વિજયા પણ હસતાં હસતાં બોલી, “ સાઈ થયું કે, આપ તેના સપાટામાંથી છૂટ્યા. નહીં તો કાણુ જાણુ કેટલાયે દિવસ સુધી આપને તે પગરસ્તેથી સંરતના ઘોડાની માફક દોડાદોડ કરવી પડી હોત ! ”

ઢાલો ખાલો મોઢા પાસે લઈ જતાં જતાં, આ વખતે પણ નરેન્દ્રે હસીને માત્ર ડાકી હલાવી. નરેન્દ્રની ડાકીપર બેઠેલા પિશ્ચાચના સંબંધમાં વિજયાને કાંઈક અધિક માહિતી જોઈતી હતી; પણ તે નરેન્દ્ર પાસેથી કઢાવવી કેવી રીતે તે સમજાયું નહીં. તે પિશ્ચાચે નરેન્દ્રને મુક્ત કર્યો, આટલી જ વાતમાં આનંદ માનવાને તેનું મન તૈયાર ન હોવાથી, એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખી પોતાનો બેદ પ્રદર્શિત કર્યા શિવાય તેનાથી રહેવાયું નહીં. હજુ બીજો થોડો વખત તે દિવાનખાતું તે બે માણસની હયાતી છતાં શુષ્ક હતું. ધીમે ધીમે ઢા પી, નરેન્દ્રે ખાલો નીચે મૂક્યો અને ખીસામાંથી ઘડીયાળ કાઢી જોઈ, તે ફરી તેને ડેકાણે મુક્તાં મુક્તાં તે બોલ્યો, “ ગાડીને હવે માત્ર દસ જ મિનિટની વાર છે. હવે હું જઈ છું. ”

ધીમે રહીને હસી વિજયા બોલી: “ કનકતે જવાની આજ છેવટની ગાડી હશે ? ”

માથાપર ટોપી પહેરી અને હાથમાં લાકડી લઇ તે બોલ્યો,
 “ના. ખીજી એક ગાડી છે. પણ તેને હજી એક કલાકની વાર છે.
 આવજો, નમસ્કાર.” આમ કહી ગાડી પકડવા માટે નરેન્દ્ર બરાબર
 પગલાં ઉપાડતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૧.

વિલાસ બરોબર વખતસર કચેરીમાં આવતો હતો,
 પોતાનું કામ વ્યવસ્થાસર કર્યા જેવું દેખાડતો હતો
 અને પાંચ સાડાપાંચ થયા કે કામ આટોપી
 સીધા ઘેર જતો હતો. વખત છે કાંઈ કામ પડ્યું, તો
 કોઈપણ એક કારકૂનને તે વિજયાપાસે મોકલી કામનો
 નિકાલ કરાવી લેતો હતો. અર્થાત્ આ વ્યવહારથી વિજયાના સમ-
 જવામાં આવી ગયું હતું કે, વિલાસ બોલાવ્યા શિવાય હવે પોતાની
 પાસે આવવાનો નથી. વિલાસ માત્ર અનુતાપ અને અભિમાનથી
 આવતો ન હોય, તો તો હરકત નહીં; પણ તેનો હજી પણ પોતાના
 પર ક્રોધ હોવાથી તે નહીં આવતો હોય, આમ વિજયાને લાગ્યા
 શિવાય રહેતું નહોતું. કોઈક વખત તેને વિલાસપર ક્રોધ આવતો,
 તો વળી કોઈક વખતે તે પોતાના પર ક્રુદ્ધ થતી હતી. કોઈ કોઈ
 વખત તેના મનમાં એમ થતું હતું ખરું કે, પોતાના એકંદર વર્તનમાં
 નાટકમાંના કૃત્રિમ અભિમાનનો આભાસ ભરેલો છે, અને તેથી તે

પોતે જ લજ્જિત થતી હતી. આ સંબંધમાં લોકોમાં કેટલી ચર્ચા થતી હશે, કેટલી ટીકા થતી હશે, આ વિચાર તેના મનમાં આવતો ત્યારે તેને એમ લાગતું હતું કે, એ ચર્યાત્મક તથા ટીકાત્મક અવસ્થા ઘણી ખરાબ. અહંતાના આશ્રયથી પોતાને મોટાઇના શિખરપર ચઢાવતાં ચઢાવતાં, જે વિલાસ પોતાને જમીનદાર સમજવા લાગ્યો હતો, અને એ માન્યતાપર જે ગરીબ કુળો ઉપર જોરજુલમ પણ કરતો હતો, તેને એકાએક સામાન્ય કારકૂનની પંક્તિપર લાવી ખેસાડવા માટે વિજયાને ક્યારેક ક્યારેક અનુતાપ પણ થતો. કાંઈ પણ કરીને ફરી તેનું માન-સન્માન વધારવું, આમ પણ તેના મનમાં થતું. વિજયાની મનઃસ્થિતિ આવી ધ્રુવવલ્લમાં હતી, તે દિવસે સાયંકાળે કચેરીમાંના એક સિપાઈ વિજયા પાસે આવ્યો અને તેણે જણાવ્યું કે, વિલાસભાઈ આપની મુલાકાત લેવા માટે બહાર ઉભા છે. આ વખતે વિજયા પોતાની બ્લેનપણીએને પત્રો લખવા માટે બેઠી હતી. સિપાઈનો ઉપરનો સંદેશો સાંભળી તે વિસ્મિત થઈ. કારણ કે, આ પહેલાં વિલાસે ક્યારેય પણ આવી પરવાનગી માગી નહોતી. ‘જા, તેમને મોકલ.’ આમ તેણે સિપાઈને કહ્યું અને ફરી તે પત્રો લખવા લાગી. પરંતુ, કલમમાંથી શબ્દયોજના કાગળપર ઉતરી નહી. વિલાસ તદ્દન નવાગતની માફક અંદર આવ્યો અને તેણે નમ્રતાથી વિજયાને નમસ્કાર કર્યા. પ્રતિ-અભિવાદન કરી વિજયાએ પણ અમળ્યાની માફક વિલાસને ખેસવા માટે એક પુરશી તરફ આંગળી કરી. નિદર્શિત પુરશીપર બેસી વિલાસ બોલ્યો, “વર્ષ-આખરના કામકાજના દબાણને લીધે ઘણા દિવસથી આપની પાસે મારાથી આવી શકાયું નથી. આપની તબીયત તો ઠીક છે ને ?”

વિજયાએ માત્ર ડોકી હલાવીને ‘હા’ સૂચવી. મુદ્દાના વિષય તરફ વળતાં પહેલાં વિલાસને કાંઈ પણ પ્રસ્તાવના જોઈતી હતી. પણ, તેનાથી તે સંધાઈ નહીં. તે જોશ્યો, “પેલું પહેલાંનું જ આપણ ચાલુ છે ને ?” આ પ્રશ્નનો વિજયાએ કાંઈજ ઉત્તર આપ્યો નહીં. ઉદ્ધટું, જાણે પોતે પત્રો લખવામાં ગુંચાઈ ગઈ છે, આમ તેણે દર્શાવ્યું. છેવટે આવી પ્રસ્તાવના કરવાનો પ્રયત્ન છોડી દઈ તે જોશ્યો, “આવતી કાલે વર્ષ-પ્રતિપદા છે. આપણા આખા બ્રાહ્મ-મંડળને એકત્ર જોલાવી ઉપાસના ભજન વિગેરે કરવાનો સંપ્રદાય છે. તો કાલે—”

સાંપ્રદાયિક બંધનો બ્રાહ્મધર્મને ધણ બદલ કરવા માગે છે, આ વિચાર વિજયાના અંતઃકરણને કણ માત્ર ત્રાસ આપવા લાગ્યો. પરંતુ ધણી દિવસથી તેનું મન ઉદાસ થયું હોવાથી તેને આવો કાંઈ પણ કિસ્મ જોઈતો જ હતો. સંતોષ દર્શાવી તે જોલી, “ધણી સારી વાત. અભારે જ નિમંત્રણો મોકલો; એટલે કાલે વખતસર સર્વ આવી પહોંચશે.”

વિલાસનો ઉત્તરેલો ચહેરો ધણી જ ખીલી ઉઠ્યો. તે જોશ્યો, “પણ, આટલા થોડા સમયમાં બ્રાહ્મમંદિરમાં કિસ્મની અવસ્થા કરવાની ધણી જ મુશ્કેલી પડશે. માટે મને લાગે છે કે, અહીંયાં જ કિસ્મની તૈયારી કરવી—”

તત્કષણેજ વિલાસના કથનને પુષ્ટિ આપતાં વિજયા જોલી. “એ તે કરતાં પણ વધુ ઉત્તમ. મને લાગે છે કે ફૂલ-પાનથી આખી જગા સંભારિત કરવી એટલે બહુ વખત પણ નહિ લાગે અને દેખા-

વમાં પણ સારું લાગશે. માળીને ત્યાં, આપણા અને બ્રાહ્મમંદિરના બાગમાં જેટલાં ફૂલ નીકળે, તેટલાં ઉતારવા માટે કહી દો. ”

આગ્રહ કે આનંદ કંઈ પણ ન દર્શાવતાં વિલાસ બોલ્યો, “ઠીક. તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરું છું.”

થોડો વખત સ્તબ્ધ રહી વિજયા બોલી, “આવતી કાલે વર્ષ-પ્રતિપદા ! આવો મોટો તહેવારનો દિવસ અને નિર્ઝંચિત્ત ગૃહસ્થોને શું કારે હાથે જ રળ આપશો ? મને લાગે છે કે, થોડી ઉપાહારની પણ વ્યવસ્થા કરવી.”

વિલાસે ‘ જી સરકાર ’ આવા અભિનયથી વિજયાની એ આજ્ઞા માન્ય કરી અને બનતાં સુધી ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખું છું આમ કહી, ત્યાં વિશેષ ન બેસતાં તે તેવો જ ઘેર ચાલ્યો ગયો. આજ ધણા દિવસથી વિજયાનું અંતઃકરણ રૂક્ષ, મલીન અને નિમ્બલ થયું હતું; પરંતુ વિલાસના આજ્ઞાના વર્તનથી, છાતીપરથી જાણે પથરાયેલ ઉતરી પડ્યો હોય તેમ તેને લાગ્યું, અને હૃદયમાં તૃપ્તિ તથા ઉલ્લાસનો દક્ષિણ વાયુ વહેવા લાગ્યો હોય તેવો તેને ભાસ થયો. તે દિવસના અમંગલ બનાવથી જે ગ્લાનિ તેના હૃદયમાં શલ્યની માફક ખુંચતી હતી, તે દૂર થવાથી, જીવને કેટલો બધો આરામ લાગે છે, એ આજ વિજયાના અનુભવમાં આવ્યું. અને એથી જ તેને વિલાસ પણ માત્ર એજ કારણથી મ્હાન અને કુશ્મ થયો હોવો જોઈએ, આમ લાગ્યું. અપમાન અને અનુતાપ એ બન્નેથી બદલાએલી વિલાસની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ જોઈ તેને માટે વિજયાના મનમાં સાહજિક સહાનુકંપા ઉત્પન્ન થઈ. તે દિવસે રાસબિહારી જે બડબડાટ કરી ગયો હતો, તે વિજયાએ મૂઝા મૂઝા એક કાને સાંભળી બીજે કાને

ઢાલી નાંખ્યો હતો. પરંતુ તે બડાડાટ સત્યપૂર્ણ હતો, આવો વિચાર વિજયાના મનમાં ઉદ્ભવ્યો, અને અંતરે તે તેજ દૃષ્ટિથી વિલાસના એકંદર અવસ્થાનો વિચાર કરવા લાગી. વિલાસના નિર્વ્યજ્ય પ્રેમનું જે સ્પષ્ટ ચિત્ર તે દિવસે રાસાંબહારીએ આંક્યું હતું, તેમાં ઠાંઠ થનોહારિત્ય હશે આવી વિજયાને કલ્પના પણ નહોતી. એટલું જ નહીં, પણ તે-પેલો નરેંદ્ર એકાદ દિવસ અકસ્માત આવી ચડતો, ત્યારે વિલાસના પ્રેમનું જે અધુરું છાયાચિત્ર વિજયાના ચિત્તપર ઉપસતું, તે પણ ધોવાઈ જતું હતું. નાના પ્રકારની સુખ-સગવડો અને અનેક વસ્તુઓથી સંગારેલું ઘર પણ વિજયાને હંમેશાં સૂનું સૂનું લાગતું હતું. તે વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતી, લખવાનો પ્રયત્ન કરતી, શુંથણ કામ પણ લાઇ બેસતી; પરંતુ પેલા-પેલા નદી કાંઠે ફરવામાં જે આનંદ લાગતો, તે માત્ર ખીળ કશાથી પણ લાગતો નહોતો. તે-પેલો નરેંદ્ર જ્યારે ઘરમાં આવતો, ત્યારે પહેલાં ઘરમાં તેને જે ઉણપ લાગતી, તે જાણે સર્વ પૂર્ણ થઈ હોય તેમ લેને લાગતું. તેણે નરેંદ્રને સરતના ઘોડાની ઉપમા આપી હતી. પરંતુ, વિજયાને પણ નદી-ઠાંઠાની હવા એટલી મિઠ કેમ લાગતી હતી ? પણ-પણ-આજ વિલાસની તે અતુલ્યનીય રમ્યતા જોઈ વિજયાનું ચિત્ત વિગસ્તિ થયું. કર્મસહિષ્ણુ વિલાસ કરતાં, જગત્ સરહ તુચ્છતાથી જોનારો નરેંદ્ર તેને કેટલોયે વ્યવહારશૂન્ય અને લાલસાહીન જાણાવા લાગ્યો. સંસાર એટલે વ્યવહાર ! પ્રપંચ, અર્થાત્ તે ઠાંઠ હીસાબ વિનાનો કારભાર નથી. તેમાં તો પાછાં પાછાં હીસાબ રાખવો પડે છે. એવા દોર સંસારમાં નરેંદ્રનો શો ઉપયોગ ? તેને વિપત્તિ પણ સરખી અને સંપત્તિ પણ સરખી. ઉલટ, વિપત્તિના સમયમાં એ એક અધિક

આર તેને ખેંચવો પડે છે. તથાપિ, એ ભારની કલ્પનાથી પણ વિજયાનું મન આનંદિત થયા શિવાય રહેતું નહોતું. વિલાસ આવી ગયા પછી વિજયાની એ સ્થિતિમાં કાંઈ બહુ મોટો ફરક થયો, એમ નહોતું. પરંતુ, વિલાસે પોતાની કૈફિયત-સ્ટેટમેન્ટ દાખલ કર્યા શિવાય જ વિજયા તેની માનસિક અવસ્થાનો વિચાર કરવા લાગી અને મનમાં તેને ક્ષમા કરવા લાગી. વિલાસનું આચરણ ઘણું જ ઉદ્ધત હતું એમાં તો કાંઈ શંકા જ નથી. પરંતુ, અરેખર જ તેના મનમાં ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ હશે અને, એ ઈર્ષ્યા જો નિર્વ્યાજ પ્રેમના સ્થળમાં જ સંભવતી હોય, તો વિલાસને ક્ષમા કરવી જ જોઈએ. વિજયાનું ઉદાર અંતઃકરણ એટલું જ કરીને અટક્યું નહીં, પણ રાસબિહારીએ વિલાસનું જે સુંદર ચિત્ર તૈયાર કર્યું હતું તે ચિત્રની પોતાના અંતઃકરણ પર છાપ પાડવાનો પણ વિજયાને લોભ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. એટલું જ નહિ, પણ વિલાસ જેવા કર્મવીર ગૃહસ્થને આટલા દિવસ પોતે નિષ્કારણ દંડ કર્યો, આ વિચારથી તેને અનુતાપ પણ થવા માંડ્યો. સારાંશ, આ વખતે વિજયાની માનસિક અવસ્થા એટલી ચમત્કારિક થઈ કે, તેનાથી એ કોકકુંડે કરીને ઉઠેલી શકાયું નહીં. આવી તાસદાયક સ્થિતિમાં તેને રાત્રે ઉંઘ પણ સારી આવતી નહીં. અર્થાત, ખીજે દિવસે ઉઘીને ઉઠતાં તેને સૌજના કરતાં ધણો જ વખત જાગ્યો. તે નીચે આવે છે, તો વિલાસ બાથૂ ક્યારનોયે આવી પોતાના ઉઘોગે લાગેલો તેને જણાવ્યો. ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં તે આ પી અને લુગડાં બદલી બહાર ગઈ અને મોડું થવા માટે અનુતાપ દર્શાવી તેણે વિલાસને કહ્યું, “આપે આવતાં અરોબર અને ખેસાવત્રા કેમ ન મોકલ્યું ?”

વિલાસ હસ્યા શિવાય જ નમ્રતાથી બોલ્યો, “ શા માટે ? ”

વિજયા હસીને બોલી, “ એટલે ! આપ શું મને છેકળ કામ વિનાની સમજો છો ? શું હું, કાંઈ પણ મદદ ન કરી શકી હોત ? કહો, હું શું કામ કરું ? ”

કેટલા બધા દિવસે આજે વિલાસને હસવું આવ્યું. “ આપ થોડે કાંઈ પણ ન કરશો. મારા અને બીજા કોઈના કામમાં બૂલ થાય, તો તેટલી માત્ર આપ ખતાવજો; એટલે થયું. ”

‘ ઠીક ’ કહી હસતાં હસતાં જ વિજયા પાસેના એક કોચરે બેઠી. ક્ષણવાર સ્તબ્ધ રહી તે બોલી, “ ઉપાહારની શી વ્યવસ્થા કરી છે ? ”

વિલાસ તેના સામું જોઈ બોલ્યો, “ તેની વ્યવસ્થા પણ કરી છે. ”

“ જોઈ જો, શી શી વ્યવસ્થા કરી છે. ” આમ કહી વિજયા તે તરફ ગઈ. ફૂલ-પાનની તૈયાર થએલી માળાઓ નોકરો પાસે વ્યવસ્થિત રીતે ખંધાવવામાં, વિલાસ આજ એટલો બધો મશગૂલ થઈ ગયો હતો કે, તે જોઈ વિજયાને આશ્ચર્ય લાગ્યા શિવાય રહ્યું નહી. આશરે આઠ સાડા આઠ વાગ્યાના સુમારે સર્વ તૈયારી થઈ ચૂકી. એટલા વખતમાં વિજયાએ આમ તેમ કરીને સર્વ તૈયારીનું નિરીક્ષણ કર્યું અને તે સંબંધમાં વચમાં વચમાં તેને અને વિલાસને ચર્ચા જ વાતચિત પણ થઈ. તેમાં વૈમનસ્ય જેવું કાંઈ ઉત્પન્ન થયું નહી. આવી રીતે સહજ, અગત્યમાં જ તે બંનેનાં મન કિશ્મિય-રહિત થયાં અને તેમની વચ્ચે પહેલાંના જેવી જ સમોખાથી

વાતોચિતો ચાલવા લાગી. આમ કેમ થઈ ગયું, એ બંનેના પણ લક્ષમાં આવ્યું નહીં.

વિજયા સહજ હસીને બોલી, “આપે મને છેક જ નાદાન કરાવી, કોઈ પણ કામમાં મને હાથ અડકાડવા દીધા નહીં; પણ આપના જેવા કાર્યદક્ષ પણ એકાદ વખતે મોટી ભૂલ કરી મૂકે છે.”

વિલાસ હસી, પણ આશ્ચર્ય દર્શાવી બોલ્યો, “આપને કોઈએ નાદાન કરાવ્યાં નથી. પરંતુ ભૂલ કંઈ કહો છો ?”

“નિમંત્રિત ગૃહસ્થોની યાદીપરથી બહુ તો દસ બાર જણ આવશે એમ જણાય છે. પણ ઉપાહારની વ્યવસ્થા તો પચીસ કરતાં પણ વધુ માણસની જણાય છે !”

“હા, એ ખરું; પણ બાબાએ બીજા કેટલાક ગૃહસ્થોને બોલાવ્યા હોય એમ જણાય છે. તેમાંથી કોણ આવશે, એ કાંઈ અત્યારે કહી શકાય નહીં.”

વિજયા વિસ્મયથી બોલી, “કાકાએ એ સંબંધમાં મને કાંઈ જ કહ્યું નથી !”

“કાલે તેમણે ચીકી મોકલી આપને જણાવ્યું નથી ?”

“ના.”

“મેં ધાયું કે, તેમણે આપને ચીકી-” બોલતાં બોલતાં વચમાં જ વિલાસ અટક્યો. તે બરાબર વિજયા બોલી, “આપ શું કહો છો ?” પોતાની બાજુ સંભાળી લેવા માટે વિલાસ બોલ્યો, “તેમણે ચીકી સંબંધમાં ખારી પાસે વાત કરી હતી; પરંતુ આ બધી ગડબડમાં તેઓ વિસરી ગયા હોય, એમ જણાય છે.”

આ પ્રશ્નોત્તરમાં ખરેખર વિશેષ જેવું કાંઈ જ નહોતું. પરંતુ,

વિજયાની સ્વભાવ-સ્થિતિ ધણી જ નાજૂક થઈ હોવાથી, તુરત જ તેનો ચહેરો મલીન અને ચિંતિત થયો. બીજા અર્ધ કલાક પછી વૃદ્ધ રાસખિહારી પોતાની ગંભીર મૂર્તિ સહ સત્તા-પદ્મવથી શૃંગારેલા દિવાનખાનામાં આવ્યો. ધીમે ધીમે અભિન્નિત ગૃહસ્થો પણ એક પછી એક આવવા લાગ્યા. સાડા નવ વાગ્યાના સુમારે લગભગ સર્વે જણ આવ્યા પહોંચ્યા અને સભાસ્થાન પૂર્ણ થયું. આવેલા બધાએ પ્રાણ હતા, એમ કંઈ નહોતું. તેમાં ધણા હિંદુ પણ હતા, અને તેમને રાસખિહારીના આગ્રહને લીધે જ આવવાની ફરજ પડી હતી. કોઈ નવીન ગૃહસ્થ આવ્યો, એટલે રાસખિહારી તેને આદરપૂર્વક ઉથાપન આપી, તેની અને વિજયાની ઝોળખાણ કરી આપતો હતો; અને તે કરી આપતાં, વિજયા થોડા જ વખતમાં પોતાની પુત્ર-વધુ ચનાર છે, આવો ઉલ્લેખ કર્યા શિવાય તે રહેતો નહોતો. વિજયા માત્ર મૂગી મૂગી હાથ આગળ કરી પ્રત્યેક ગૃહસ્થ સાથે હસ્તાંદોલન કરતી હતી. આ નવીન સભ્ય રીતીનું અનુકરણ કરવામાં વિજયા ગુંથાએલી હતી, તેવામાં વિજયાની નજર બારીમાંથી સામેના પગ રસ્તાપર ગઈ અને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ધીમે ધીમે પગલાં મૂકતા આવતા દયાળબાબૂતી મૂર્તિ તેને જણાઈ. પણ, તેઓ એકલા નહોતા. પરંતુ તેમની પાછળ જ થોડા જ અંતર પર નરેન્દ્ર હતો અને તેની સાથે કોઈ એક અપરિચિત તરુણ સ્ત્રી હતી. નિમ્નિત ગૃહસ્થોનો સત્કાર કરવાનું કાર્ય વિજયાએ તેવું જ પડતું મૂક્યું, અને તે ગમે તે કાંઈ એક નિશાસાથી તે તરુણી સામું એકાગ્રતાથી જોવા લાગી. આવતી એ તરુણ છોકરી ઉમ્મરમાં વિજયા કરતાં થોડી મોટી અને સુસ્વરૂપ હતી તથા તેણે ટાપટીનો પોષાખ પહેર્યો હતો. એ સર્વ મંડળ

આવતાં જ દયાળાબાળુએ તે છોકરીની અને વિજયાની ઓળખાણ કરાવી આપી. તે છોકરી દયાળાબાળુની બાણેજ હતી, અને તેનું નામ નલિની હતું. કલકત્તામાં એક કોલેજમાં તે બી. એ. નો અભ્યાસ કરતી હતી અને પછી તે મેડિકલ કોલેજમાં જઈ વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરવાની હતી. અત્યારે ઉન્હાણની રજાઓ હોવાથી અને તેની મામી માંદી હોવાથી તે મામા પાસે આવી હતી. આ રજાઓ તે અહીંયાં જ ગાળવાની હતી.

વિજયાએ નલિનીને કલકત્તામાં ઘણી વખત જોઈ હતી; પણ તે બંનેમાં ઓળખાણ બીલકૂલ નહોતી. પરંતુ, આજ આટલા બધા નિમંત્રિત પુરુષ અને સ્ત્રીઓ વચ્ચે આ અપરિચિત નલિની વિજયાને એકાએક સ્નેહાળ બહેનપણી જેવી લાગી. વિજયાએ પોતાના બંને હાથ આગળ કરી ઘણા આનંદાતિશયથી નલિનીના હાથ પોતાના હાથમાં લીધા અને તેને છોક પોતાની પાસે જ બેસાડો. નલિનીની પાછળ જ, બહુ તો એક જ મિનિટમાં નરેન્દ્ર અંદર આવ્યો. તેને જોતાંજ વિજયાના મનમાં શું થયું હશે, એ કહી શકાય નહીં. પરંતુ, રાસબિહારીને માત્ર કલ્પનાતોત આનંદ થયો. એકાદ તરુણુની માફક તે પોતાની ખુરશીપરથી ઉછળી ઉઠ્યો અને હસતાં હસતાં નરેન્દ્રનો હાથ પકડી બોલ્યો, “ આવ, બાબા આવ. આટલાં બધાં મહત્વનાં કામકાજ છોડી, મારા આમંત્રણને તું માન આપીશ, આવી મને આશ્વા નહોતી ! ” બ્રાહ્મ-મંડળના ઉપાસના પ્રસંગે આજ કેટલાક સનાતનધર્મી ગૃહસ્થો આવેલા છે અને તેમાં જ નરેન્દ્ર પણ છે, આ બનાવ વિજયાને ઘણો જ કૌતુકાવહ લાગ્યો. પરંતુ, આ સર્વ પ્રસંગ રાસબિહારીએ જાણી જોઈને ગોઠવેલા છે, એ બાબત તેના લક્ષમાં

આવતાં જ, પેલો પહેલાંનો શંકા-કુશંકાઓનો રોગ ફરી તેના અંતઃ-કરણમાં ખળભળાટ મચાવવા લાગ્યો. તેમાં વળી મહદાશ્ચર્ય એ કે, રાસબિહારીની માફક જ વિલાસે પણ ધણા આદરથી નરેંદ્રનો સત્કાર કર્યો. આ બે હિંસા પણ તે ગરીબ પ્રાણીની આજ આમ આળ-પંપાળ કરે છે, એ વાત વિજયને સ્વપ્નાતીત લાગી અને તેના આશ્ચર્યની સીમા રહી નહીં.

ધણા પ્રેમથી વિલાસનો એક અને નરેંદ્રનો એક હાથ લઈ, રાસબિહારી તે બંને સાથે દિવાનખાનાના મધ્યભાગમાં આવ્યો, અને સાત્રુ નયને નિમંત્રિત સ્ત્રી-પુરુષોપર નજર નાંખી ગદ્ગદ સ્વરે તે બંનેને ઉદ્દેશીને બોલવા લાગ્યા. રાસબિહારીના ખૂતા પહેલા જ શબ્દ સાથે સમાસ્થાન શાંત અને ગંભીર થયું. “બેટા નરેંદ્ર, વિલાસ, તમે બંને જણ સગા બંધુઓ કરતાં પણ અધિક છો, એજ હું આજ મુખ્યત્વે કરીને કહેવાનો છું. વનમાલી બયો, જમદીશ, મયો, માઈ વારંટ પણ રવાના થઈ ચૂક્યું છે. અમો ત્રણેનાં શરીર જ ત્રણ હતાં; પણ મન તો એક જ હતું. તેવો સ્નેહ-સંબંધ અત્યારે કોઈ પણ ઠેકાણે તમને જોવાને મળી આવશે નહીં. હાલના તમો તરુણોને એ વાત ખરી પણ લાગશે નહીં. અને તમારે તે ખરી માનવી જ જોઈએ આવે તમને મારો આગ્રહ પણ નથી. તમો બંને વચ્ચે, હવે પછી વિતુષ્ટ પડેલું મારી નજરે આણુશો નહિ. જે કાંઈ આયુષ્યના થોડા દિવસો રહેલા છે, તે તમો બંનેને બંધુ પ્રમાણે વર્તતા જોવામાં ગાળવા આટલી જ મારી ધમ્મા છે.” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં ઉચ્ચારતાં જ રાસબિહારીનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો અને તેની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. એ જોઈ કોમલ

સ્વભાવના નરેન્દ્રનું હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું. તેણે આ પહેલાં જ ખરા અંતઃકરણથી વિલાસને ક્ષમા કરી હતી. પરંતુ, તે બાબત આ વૃદ્ધ પુરૂષના અનુભવમાં લાવવા માટે તેણે સહૃદયતાથી વિલાસનો હાથો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને સદ્ગદિત થઈ બોલ્યો, “વિલાસબાબુ, જાણે અજાણે મેં તમારા અનેક અપરાધ કર્યા છે. આપે તેની મને ક્ષમા કરવી જોઈએ.”

આ બનાવથી વિલાસનું અંતઃકરણ ફેટલું બીંબાયું, તે તેને જ ખબર. પરંતુ, આ વખતે તેણે સાવધાનતા રાખી યોગ્ય અભિનયમાં ખામી પડવા દીધી નહીં. નરેન્દ્રને કડકડીને આલિંગન આપી વિલાસ બોલ્યો, “અપરાધી તો હું છું, નરેન્દ્ર! આપે જ મારા સર્વ અપરાધ વિસરી જવા જોઈએ.”

આંખો મીચી વૃદ્ધ રાસબિહારી મૃદુ પણ કંપતા સ્વરે બોલ્યો, “હે સર્વ શક્તિમાન દેવાધિદેવા નિરાકાર નિશુર્ણા, મારા પર આજે દયા કરી, તેં મારાપર આ જે કૃપાનો વર્ષાદ વરસાવ્યો, તેને માટે હું તારાં પદપદ્મો ઉપર કરોડો નમસ્કાર કરું છું.” આમ કહી રાસબિહારીએ ઘણી ભક્તિથી પોતાના બન્ને હાથ કપાળે અડકાડયા અને પછી સ્તરીરપરના ખેસવતી પોતાની આંખો લૂછવા લાગ્યો. જાણે કે, વાત્સલ્યભારને લીધે પોતાથી બોલી શકતું નથી એમ દર્શાવી તે બોલ્યો “જેટા નરેન્દ્ર, વિલાસ, તમે બન્નેનું કલ્યાણ થાઓ, એવો હું તે પરમમંગલ પ્રભુ પાસે અને સદ્ગૃહસ્થો અને ભગિનીઓ, આપની પાસે-આશીર્વાદ માગું છું.”

આ બધી ભાંજમડ દયાળુબાબુ સ્તિરાચ બીજું કોઈ ન જાણતું હોવાથી, રાસબિહારીની એ સફરણ દીનવાણીની પ્રાર્થનાથી આમંત્રિત

સહગૃહસ્થોને પરમાવધિનું આશ્ચર્ય થયું. ઉપાસના અને ઉપહારને બાળુએ રાખી, રાસબિહારીએ આ જૂદાજ પ્રસંગ વચમાં ક્યાંથી ખેદી કાઢ્યો, એ અન્ય ગૃહસ્થોના લક્ષમાં ન આવવાને લીધે, તેઓ રાસબિહારીની આ આશીર્વાદ-માયનાથી એકમેકના મોઢા સમું જોવા લાગ્યા. પરંતુ રાસબિહારી પણ કંઈ બોલો નહોતો. તેણે એવા અનેક પ્રસંગોની બાવી સાંકળ પહેલેથી જ મનમાં જોડી રાખી હોવાથી એક પછી એક હુવા કેમ જોડવા એ ઠરાવતાં તેને નિમિષાર્ધ પણ લાગ્યો નહિ. તે ફરીથી ગળમથો ચર્ધ ખોલ્યો: “આ પણ મારો પુત્ર, અને આ પણ મારો જ કહેવાય. એક ડાખો હાથ તો બીજો જમણો હાથ. આજ માટે પરમ ભગ્ય કે આપના જેવા મહાન પુરુષો એમને આશીર્વાદ દેવા માટે અહીં પધાર્યા છે.”

હજુ પણ આ શી હકીકત છે, એ કોઈના ધ્યાનમાં આવ્યું નહી. પરંતુ, તે ગમે તે કેમ નહો; આપણે આશીર્વાદ આપી છૂટા થવું એ સારું, આવો વિચાર કરી સર્વે જણે અરપણપણે આશીર્વાદનો ઉચ્ચાર કર્યો. એ પછી સર્વેને સન્માનપૂર્વક વંદન કરી આખો લૂછતાં લૂછતાં રાસબિહારી એક પુરશીપર જઈ બેઠો. તેના સ્નિગ્ધ ગંભીર મુખ સામું જોઈ સર્વને એમ લાગ્યું કે, આ વૃદ્ધ પુરુષનું હૃદય વાતસલમય અનેક ભાવનાઓથી એટલું બધું પરિપૂર્ણ થએલું છે કે, તેમાં હવે અન્ય એક પણ શબ્દ માટે જગા બાકી રહી હશે નહિ. તે પછી ધીમે ધીમે દયાળબાખૂ પોતાના આસન પરથી ઉઠ્યા અને વ્યાસપીઠ પાસે આવી તેમણે ઉપાસનાની પ્રસ્તાવનાનો આરંભ કર્યો. “જે રથને બે વિરૂદ્ધ અંતઃકરણ એકત્ર થાય, તે પવિત્ર રથને જરૂર ભગવંતનું અધિકાન હોય છે. આપણે સર્વ બધા

ભાવ્યશાળી છીએ કે, આ પવિત્ર પ્રસંગ આપણી નજરે પડ્યો. મંગળ પ્રસંગની દૃષ્ટોત્પત્તિથી અંતઃકરણ સ્વાભાવિક જ પવિત્ર ભાવનાઓથી છલકાઇ આવે છે.” આટલી પ્રસ્તાવના કરી દયાળ બાબુએ તે વર્ષ પ્રતિપદાને દિવસે પરમ મંગલ, પવિત્ર નિરાકારનાં ગુણગાન અત્યંત ભક્તિભાવથી કર્યા. તે મધૂર સત્ય સર્વના હૃદયમાં વીણાવાદન પ્રમાણે ગુંજત થયું અને ઘણા ખરાનાં નેત્ર પ્રેમાશ્રુથી ભરાઇ આવ્યાં. પરંતુ, રાસબિહારીના હૃદયમાં આ ભક્તિની છોળ એટલી નેરથી ઉછળી કે, તેની આંખોમાંથી આંસુની સતત ધારા વહેવા લાગી અને તે એટલો તન્મય થયો કે તે સચેતન છે કે અચેતન એ પણ સમજાયું નહિ.

અને વિજયાની પણ એવી જ તન્મય સ્થિતિ થઇ હતી. પરંતુ તે ભક્તિથી કે બીજા કશાથી, તે તેને પૂછ્યા શિવાય સમજાય તેમ નહોતું. તે પથરની પુતળાની માફક સ્થિર બેઠેલી હતી. તે દેખાવ તેની આંખો નેતી હતી, તેના કાન ઉપાસના સાંભળતા હતા અને તે પણ ત્યાંજ હતી; પરંતુ તેનું અંતઃકરણ માત્ર દૂરના ભવિષ્યકાળનો પત્તો શોધતું હતું. આ સર્વ બનાવ બન્યા પછી જણે કે તે શુદ્ધિમાં આવી હોય તે પ્રમાણે ઉંચી ડોકી કરી જોવા લાગી, તો તેનો ચહેરો કેટલો બધો શીકો પડી ગયેલો જણાયો. દયાળબાબુની ઉપાસનાનો પ્રતિધ્વનિ હજુ પણ નિમંત્રિત ગૃહસ્થોના કાનમાં ગુંજાયમાન થતો હોવાથી વિજયાની એ સ્થિતિ તરફ કોઇનું પણ લક્ષ ગયું નહિ. રાસબિહારી જો કે આંખો મીચીને બેઠો હતો, તો પણ વિજયાની એ સ્થિતિ તેના લક્ષમાં આવ્યા શિવાય રહી નહી. તે સમાધિસ્થિતિમાંથી જાગૃત થયો હોય તેમ પુરથીપરથી ઉઠ્યો અને

દયાળાખાખૂ પાસે જઈ બોલ્યો: “ભગવંતની સ્તુતિ કરવાને જરૂર પડતું શબ્દબલ મારામાં નથી. પરંતુ, દયાળાખાખૂની ઉપાસના સાંભળી, મારા હૃદયમાં તે શાશ્વત સત્યનું ઝોળાખાણુ થતાં ચિત્તને જે સમાધાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેની કોઈને કલ્પના પણ નહીં હોય. તે નિરાકાર જ્યોતિર્દર્શનથી આજે મારૂં જીવન ધન્ય થયું છે.” આમ કહી તે દયાળાખાખૂનાં ચરણપર મસ્તક મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેને તેમ ન કરવા દેતાં તેમણે તેને પોતાના હૃદય સરખો ચાંચ્યો. રાસબિહારી કંપિત સ્વરે બોલ્યો: “દયાળાખાખૂ, આ બધા તમારાં ચરણોનો પ્રતાપ. તમારાં પુણ્યબલને લીધે જ હું આજ પાવન થયો.”

દયાળની આંખો પાણીથી ભરાઈ આવી, પણ તે કંઈ બોલ્યો નહિ. રાસબિહારીને પોતાની સાંકળે હળુ કેટલાયે દુવા જોડવાના હતા. એટલામાં વિલાસબિહારીએ ઉપાહારની તૈયારી થવાની સૂચના કરી. પરંતુ, તેને ચૂપ રહેવા માટે આંખની ઇશ્વારતથી સમજાવી રાસબિહારી શરી બોલ્યો: “હળુ એક બાબતમાં મારે આપની પાસે આશીર્વાદની ભિક્ષા માગવાની છે. વનમાલી આજ જો જીવંત હોત, તો પોતાની પુત્રીનાં લગ્નની વાત તેણે જ આપને કહી હોત. પરંતુ તે આજ ન હોવાથી તે કામ મારે કરવું પડે છે. બન્ને વધૂ-વરની જવાબદારી અત્યારે મારાપર જ છે. બીજા એક મહિને-વૈષાખના પહેલાજ અઠવાડિયામાં લગ્ન છે. જો કે, તે વખતે આવવાની કૃપા તો આપ કરશોજ; પરંતુ તે કાર્ય નિર્વિઘ્નપણે પાર પડે એટલા માટે આજે આપે આ વધૂ-વરને આશીર્વાદ આપવો જોઈએ.” આમ કહી તેણે ખીસામાંથી સોનાની ચકચકતી ચાર ખંડીઓ કાઢી અને તે તેણે દાયળના હાથમાં આપી. રાસબિહારીનો હેતુ સમજી,

ખીજઓની માફક દયાળોના ચહેરા પણ પ્રસન્ન થયો નહિ. છતાં પણ તે મૂંગો મૂંગો વિજયા પાસે ગયો અને બોલ્યો: “ તારૂં અક્ષય કલ્યાણ થાઓ એટલા વિજયા; તે શુભ પ્રસંગનું આ સંભારણું તારા હાથમાં રહેવા દે. જોઈ, હાથ આગળ કર જોઈ. ” પરંતુ આ શબ્દો વિજયાના કાનમાં ગયા જ નહિ, કે શું થયું કોણ જાણે; તે પૂર્વવત્ નિશ્ચલજ એસી રહી. દયાળે પોતાના કથનની ખીજ આવૃત્તિ વિજયાને સાદર કરી; છતાં પણ તેની નિશ્ચલતામાં સહેજ પણ ચંચલતા ઉત્પન્ન થઈ નહિ. વિજયાની પાસે નલિની બેઠી હતી, એ સાંઝે થયું; નહિ તો દયાળખાખૂની ધણીજ ફજેતી થઈ હોત. નલિનીએ વિજયાની આ વર્તણૂકને અનુરાગની લગ્ન માની હસતાં હસતાં તેના બે હાથ દયાળ સામે ધર્યાં. માંગલિક કાર્યની નિશાની દાખલ તે જુલમની શંખનાઓ દયાળે વિજયાના કૃશ અને નિરત્સુક હાથમાં ધાલી. આ આશીર્વાદ કે અભ્યાચાર તે પરમેશ્વરને ખબર.

આ સંબંધમાં કોઇને કાંઈ વિશેષ જોવું લાગ્યું નહી. સર્વ કોઇને એ અનુરાગચેષ્ટા જ લાગી અને પ્રત્યેકે તે વખતે થોડો ધણો આનંદ જ વ્યક્ત કર્યો. તે પછી થોડા જ વખતમાં સર્વેએ ઉપાહાર કર્યો અને ધીમે ધીમે પાનસોપારીનું ચર્ચણ કરતાં અંકેક જણ ત્યાંથી અંતર્ધાન પામવા લાગ્યા. પરાણાઓના સત્કાર અને સન્માન વિજયાએ કેટલી ઉત્સુકતાથી કર્યાં અને તેમાં ક્યાં ઉણપ પડી એ કોઇના પણ લક્ષમાં આવ્યું નહી. છતાં રાસખિહારીના હૃદયમાં શુદ્ધ બુદ્ધ થયા શિવાય રહી નહી. તથાપિ, તેની સામાન્ય છટા પણ કોઇના લક્ષમાં ન આવવા દેતાં હસતાં હસતાં તેણે વિજયાની રજા લીધી અને પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો. સર્વે જણ ગયા, પણ નલિની અને

વિજયા એક કાચ પર બેઠી બેઠી વાતો કરતી હતી. વિજયા બોલીઃ
 “તમારી ઓળખાણ થયાથી મને જે આનંદ થયો, તે કહેતાં પૂરો
 થઈ શકે તેમ નથી. કલકત્તેથી આવ્યા પછી હું છેકજ એકલી પડી
 હતી. મન મોકળું કરી વાત કરવાને પણ કોઈ સોળતીણ નહોતી.
 જ્યારે જ્યારે પણ તમને સવડ મળે, ત્યારે ત્યારે તમે જરૂર આવતાં
 જાઓ.” નલિની કાંઈ જ બોલી નહી, માત્ર હસીને જ તેણે “આવતી
 જઈશ.” આવી સંમતિ દર્શાવી. વિજયા સહાનુભૂતિથી બોલીઃ “હું
 પણ તમારી સાથે જ તમારાં મામીના સમાચાર માટે આવી હોત.
 પરંતુ, અત્યારે તાપ સખ્ત પડ્યો છે. તમે તો દયાળુમાણુ જોડે
 જવાનાં હશો ? ”

“ના. તેઓ તો કચેરીનું કામ આટોપી સાયંકાળે ઘેર
 આવવાના છે. ”

“ત્યારે તમને મૂકવા માટે સાથે નોકર મોકલું ? ”

“ના. મારે નરેંદ્રબાણુની સોખત છે. ”

નલિનીના આ હેવટના શબ્દો વિજયાના અંતઃકરણના કેટ-
 લાગે ઉંડાણના ભાગમાં જઈ ગડગડાટ કરવા લાગ્યા. અનુભૂતિમાં જ
 તેનો ચહેરો આશ્ચર્યથી ભરાઈ ગયો. “તેમની સાથે તમારો પરિચય
 છે ? હું એ જાણતી પણ નહોતી. ”

નલિની સહજ બોલીઃ “નારે ના ! પરિચય તો બિલકુલે નથી.
 મામાના કહેવાથી તેઓ પરમદિવસે મને સ્ટેશનપર બેવા માટે આવ્યા
 હતા. તે જ તેમની અને મારી પહેલી મુલાકાત. તેમની સાથે જ
 તમારા વાહન-મંદિરમાં જઈ દાખલ થઈ. ”

વિજયા કાંઈ જ બોલી નહી. તેનું માનસિક વાતાવરણ ધણું

સુચાઈ ગયું હોવાથી તેણે માત્ર “હ” એટલું જ કહ્યું. નલિની આગળ બોલી: “પણ ગૃહસ્થ ધણા ચમત્કારિક જણાય છે. માત્ર બે દિવસના પરિચયમાં તો જાણે તે આપણા આત્મ કે સ્વકીય હોય તેવા લાગે છે. અત્યારે, તેઓ અમારે ત્યાં જ રનાન વિગેરે કરી પછી બપોરે કલકત્તે જવાના છે. મારાં મામી તો તેમને પેટના છોકરાના જેવા માને છે.”

આ વખતે પણ વિજયાએ માત્ર ‘ડોકું’ હલાવીને જ હકાર બણ્યો. નલિની ફરી બોલી: “ખરેખર, તે જગમૈત્ર છે. તેમને અને કોઈને ટંટોફોસાદ થશે આવી કલ્પના પણ સંભવતી નથી. પરંતુ, આજના આ સમારંભનું કારણ જાણી, ખરેખર, મને આશ્ચર્ય થાય છે. મને તો હજુ પણ તેપર વિશ્વાસ બેસતો નથી. ગમે તેમ હો; વિલાસનાખૂતી અને તેમની ફરી મૈત્રી જામી એ ધણું સાફ થયું. રાસ-બિહારી બાખૂતી મોટાઈ અને ધર્મશ્રદ્ધા જોઈ હું તો મુગ્ધ થઈ છું. અમે આખા બ્રાહ્મમંડળે તેમના જેવું થવું જોઈએ. તમને એમ નથી લાગતું ? ”

બન્ને આમ વાતો કરતાં બેઠાં હતાં, ત્યાં જ એક હાથમાં ટોપી અને બીજા હાથમાં લાકડી લઈ નરેન્દ્ર ત્યાં આવ્યો. તે સ્મિત કરી બોલ્યો: “વાહ ! આટલા થોડા વખતમાં આપનો બન્નેનો ધણો સ્નેહ જામેલો જણાય છે ! આજની વર્ષ પ્રતિપદા નિદાન મારી દૃષ્ટિએ તો ધણી સુખની ગણ. હવે, આ વર્ષ સુખકારક જશે, આવી આશા રાખવાને કોઈ પણ જાતની હરકત નથી. પરંતુ, આજ આપ કેમ આમ ઉદાસીન જણાઓ છો ? ”

આ છેવટનું વાક્ય અર્થાત્ જ વિજયાને ઉદ્દેશીને હતું. તે બોલી: “ પડેલાં પણ આપે આજ પૂછ્યું હતું. હમણાં પણ એ જ પૂછો છો. દિવસમાં કેટલીવાર આ પ્રશ્ન પૂછશો ? ”

નરેન્દ્ર હસવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું: “ મને સાંભરતું નથી. મારી બૂલ થઈ. અમો ડૉક્ટરને કોઈ ઉદાસીન રહે એ ખપતું નથી. પણ કોઈએ એમ પૂછ્યું, એટલે આપ તેના પર ચીડાઓ છો કેમ ? આપની એ ધણી ખરાબ ટેવ છે. ” આમ કહી નરેન્દ્રે પોતાના હંમેશના મધુર હાસ્યથી તે સંઘળી જગા હાસ્યમય કરી મૂકી. મહા કબૂતર પોતાનું હસવું રોકી, ઉઠીનું ગાંભીર્ય લાવી વિજયા બોલી: “ બધાએ આપના જેવા બોલ વિનાના ક્યાંથી હોય ? પેલો કાલીપદ માત્ર એમ કહેતો હતો કે, ડૉક્ટર સાહેબ બડે ગરમ તબીયત કે હૈ. પણ મને લાગે છે કે, તે આપના જેવા સાધુની નિંદા થઈ. ”

નરેન્દ્રના મોઢામાંથી ફરી હાસ્ય-લહરીઓ વહેવા લાગી. જેમ તેમ કરી હસવું રોકીને તે બોલ્યો: “ અધધ ! આપ તો વિલક્ષણ અભિમાની છો. મને ક્ષમા કરવાની હજી પણ આપની તૈયારી નથી. પણ, મેં એવો આપનો અપરાધ શો કર્યો, તે તો કહો. ”

“ તે કાલીપદને, મને અને તે વખતે સ્ટેશન પર આવેલા લોકોને ખબર. ”

નરેન્દ્ર હસીને બોલ્યો: “ ત્યારે તો એમ જ કહો ને કે હું ધણો સુપ્રસિદ્ધ થયો ! એટલા બધા લોકો મારા સંબંધમાં-વાડું એ તો ઠીક, પણ આપના સંબંધમાં લોક શું કહે છે, તે કહો જોઈ. ”

વિજયાનો ચહેરો ક્ષણવાર માત્ર અનુરાગરંજિત થયો. સહેજ હસવા જેવું કરી, તે બોલી: “ પોતે પોતાનાં વખાણ કરવાં નહી-

આપજ તે સંબંધમાં જે હોય તે કહેાને. પણ હમણાં નહી. સ્નાન-
ભોજન થયા પછી. એ ઉદ્યોગ આપ અહીંજ આટોપી લ્યો તો
નહી ચાલે ? ”

નરેન્દ્ર કાંઈ જ બોલ્યો નહી. તે નલિનીના મોઢા સામું જોવા
લાગ્યો. નલિની બોલી: “પણ મામી ત્યાં અમારી વાટ જોતાં
બેઠા હશે. ”

વિજયા બોલી: “ હું માણસ મોકલી તેમને ખબર આપું છું. ”

નલિનીયે કહ્યું: “ ના. અમારે જવુંજ જોઈએ. મામી હમણાંજ
માંદગીમાંથી ઉઠ્યાં છે. અને અમારા જતા સુધી તેમને સોખત પણ
કોઈની નથી. ”

નલિનીનું આ કહેવું વિજયાથી નાકખૂલ થઈ શકે તેમ નહોતું.
વિજયા કાંઈ બોલતી નથી, એ જોઈ નલિનીએ નરેન્દ્રને કહ્યું: “ નરેન્દ્ર-
દ્રખાજૂ, આપ અહીંજ જમો. હું મામીને કહીશ. જતી વખતે, માત્ર
તેમની પ્રકૃતિ જોતા જજો એટલે થયું. ”

“ વાહ ! મને શું આપ છેક જ વ્યવહારશૂન્ય અને અકૃતચ
સમજો છે. આવા તાપના વખતે તે રસ્તે જો હું આપની સોખ-
તમાં ન હોઉં તો મામીને અને દયાળ્યાખૂતે ખોડું લાગે. ” પછી
હસતાં હસતાં વિજયા તરફ જોઈ બોલ્યો: “ હું કોઈ દિવસ તમારે
ત્યાં જમ્યો નથી, એમ ઓછું જ છે. છતાં, મારે જમવું જ એવી
તમારી ઈચ્છા હશે, તો વળી ચાર દિવસે એક દહાડો સવારે આવી
હાજર થઈશ. ચાલો ત્યારે, નમસ્કાર ! ” પછી તેણે નલિનીને કહ્યું:
“ હવે વાર ન કરો, ચાલો. ” ટોપી માથાપર મુકી અને લાકડી

હાથમાં લઇ નરેન્દ્રને તૈયાર થએલો જોઇ નલિની પણ કોચપરથી ઉઠી ઉભી રહી. વિજયા પણ ઉઠી. પરંતુ, તેની ઉત્સુકતા બધી જતી રહી હતી અને તેની આંખો, સરાયુપરથી ઉતારેલી છરીની માફક તકતક કરતી હતી. તેમાંથી નિમિષાર્ધમાં પાણી પણ વહેવા માંડ્યું હોત. નરેન્દ્ર અને નલિનીને વિજયાની આ સ્થિતિની કલ્પના પણ નહોતી. વિજયાને સ્તબ્ધ જોઇ નરેન્દ્રે કહ્યું: “મારી તમને એક વિનંતિ છે. જે વસ્તુને લીધે આટલો બધો ગોટાળો થયો, ટંટા-બખેડાનાં બીજ પણ જે વસ્તુથી રોપાયાં અને હું સર્વને અપ્રિય થયો, તે મારી વસ્તુ આ આનંદને પ્રસંગે મને પાછી આપો. તમારા બસો રૂપિયા હું ચારેક દિવસમાં લાવી આપીશ.” આમ કહી નરેન્દ્ર હસવાનો પ્રયત્ન કરી લાગ્યો. પરંતુ નિરૂત્સાહને લીધે તેનાથી હસી શકાયું નહીં. ઉલટો, વિરુદ્ધ બાજુથી જવાબ માત્ર કડક મળ્યો. વિજયાએ કહ્યું: “પૈસા લઇ વસ્તુ આપવી એ આનંદનું ઘોતક નથી, પરંતુ તે ફક્ત વેચાણ જ છે. એ વસ્તુ આપને બક્ષિસ આપવાનું પણ મને સાહસ નથી. પૈસા આપી બક્ષિસ મેળવવી એ આપને ધણું અભિમાનારૂપ લાગતું હશે; પણ આજનો દિવસ આનંદનો છે એટલાજ માટે તે વસ્તુ વેચવાની મારી ઇચ્છા નથી.”

નરેન્દ્રનું અભિમાન ક્યાંનું ક્યાં ચાલ્યું ગયું. તે ધણે જ જંખવાણો પડ્યો. અત્યાર સુધીમાં તે વિજયાના સ્વભાવનું નિશ્ચિત ધેરણ કરાવી શક્યો નહોતો; તેમાં વગી અત્યારના તેના ઉપરના સખ્તોથી તો તે અધિક ઘોટાળામાં પડ્યો. તેના અંતઃકરણનો ચાગ કેવી રીતે કાઢવો એજ તેનાથી સમજાયું નહિ. વિજયાના દોર મુખ તરફ કાંઈ માત્ર જોઈ તે આજ્ઞવથી બોલ્યો: “હું સમજ્યો. હું કદાપિ માફ દેન્ય

જુલ્યો નથી, તેમ તે છૂપાવવાનો પણ મેં કદાપિ પ્રયત્ન કર્યો નથી. નલિનીને જ પૂછો. તેનો અને મારો બે દિવસનો જ પરિચય છે; છતાં પણ મેં તેને બાબાનું મૃત્યું કેવી શાશ્વતીય રીતે થયું, તેઓ ઋણ-ગ્રસ્ત થવાથી તેમની પાછળ હું વડિલોપાર્જિત સધળી મીલકતથી કેવી રીતે રહિત થયો, વગેરે સર્વ કાંઈ કહ્યું છે. કોઈની પાસે પણ હું કાંઈ ચોરી રાખતો નથી. સ્વાર્થ એ શી વસ્તુ છે તે હજી પણ હું સમજતો નથી, અને તેથી જગત સાથે તેમજ મારી પોતાની સાથે પણ પ્રતારણા કરવાનું મારા મનમાં જ આવતું નથી. આપ મારી વસ્તુ અને બક્ષિસ આપવાનાં છો, આમ મેં ક્યારેય પણ કહ્યું નથી. પૂછો, જોઈએ તો નલિની ને. ”

વિજયાનો ચહેરો ધીમે ધીમે ગંભીર થતો જોઈ નલિની સહાસ્યતાથી બોલી: “ખરેખર, એમના જેવા ખૂલ્લા દિલના અને પ્રેમાળ ગૃહસ્થ મેં આજસુધી ક્યાંય પણ જોયા નથી.” નલિનીને ખિચારીની આશા હતી કે, પોતાના આ કથનથી વિજયા ઘણી પ્રસન્ન થશે. પરંતુ, પરિણામ ઉલટું થયું. વિજયાનો ચહેરો મલિન, ત્રાસદાયક અને સહજ થયો. તે આ બન્ને તરફ નિસ્તબ્ધતાથી અને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જોવા લાગી. વિજયાનો આવો રૂક્ષ અને સંગ્રસ્ત થએલો ચહેરો જોઈ, નરેન્દ્ર ખિન્ન સ્વરે બોલ્યો: “મારા બોલવાથી આપને ઘણો ત્રાસ થતો હોય, એમ જણાય છે. તમને એમ લાગતું હશે, કે આ માણસ પોતાની સ્થિતિ વિસરી જઈ આપણી સાથે ખરોખરીયા તરીકે વર્તે છે; પરંતુ ખરેખર તેમ છેજ નહિ. બોલતી વખતે હું ભૂલો કરતો હઉંશ; પણ તે મારા અવ્યવસ્થિત ચિત્તનો દોષ. તેમાં વળી આપના જેવી શ્રીમંત બ્યક્તિ સાથે આ મારો

પહેલો જ પરિચય. આને લીધે જો મેં વજનદાર સંપ્રદાયથી આપતું સન્માન બરોબર સંભાળ્યું ન હોય, તો આપે તે બદલ ક્ષમા કરવી.” આમ કહી તે ત્યાં ન થોભતાં ચાલવા લાગ્યો.

અકરણુ ૨૨.

નલિની અને નરેન્દ્ર વિજયાની રજા લાઇ રસ્તે પડવા પછી બન્ને જણુ વિજયાના અંતરંગ સંબંધે વિચાર કરતાં જતાં હતાં. ધણી વાર સુધી રહેલી નિસ્તબ્ધતા દૂર કરી નલિની બોલી: “કઈ વસ્તુ બક્ષિસ આપવાનું વિજયાએ આપને કહ્યું હતું વા? ”

નરેન્દ્ર વિચારમગ્ન હતો. તે રૂઢ સ્વરે બોલ્યો: “તે હકીકત બીજી કોઇ એક દિવસે હું તમને કહીશ. ઠીક ત્યારે, હવે હું અહીંથી જ પાછો ફરું છું. મારે કલકત્તામાં એક ખાસ જરૂરિયાતો કામ છે. જુઓ, પેલું તમારું બ્રાહ્મમંદિર. અહીંથી ધણું જ નજીકમાં છે. નદી ઉપર માણસો પહોંચે છે. એટલે, હવે મારી સોબતની કાંઈ જરૂર નથી.” નલિનીના આશ્ચર્યની સીમા રહી નહિ. નરેન્દ્રે તેને નદીપરના પૂલ સુધી પહોંચાડી હોવાથી હવે તેને બરોબર જ સોબતની જરૂર નહોતી; પરંતુ ઘેર જમવા આવનાર નરેન્દ્ર આમ રસ્તામાંથી જ પાછો ફરે છે, એ જોઇ તે નરેન્દ્રના મોઢા સામું ગાંડાની માફક ટમર ટમર જોવા લાગી. નલિનીનો તે બાવ ઝોળખી નરેન્દ્રે કહ્યું: “તમારાં મામી આરાપર ચીડાશે ખરાં; પણ મને ક્ષમા કરવાની તેમને વિનંતિ કરજો

અને કહેજો કે, વળી કોઇ દિવસ આવી જમી જઇશ. ” નલિનીએ પૂછ્યું: “ હવે ફરીથી ક્યારે આવશે ? ” “ પરમ દિવસે, નહિં તો તેને બીજે દિવસે જરૂર આવીશ. ” આમ કહી નરેન્દ્રે નલિનીને અભિવાદન કર્યું અને ત્યાંથી પાછો ફરી તે સ્ટેશનના માર્ગ તરફ વળ્યો.

અપોરના તાપમાં વૃક્ષોની ધટામાંથી ચપચપ પગલાં ઉપાડતો નરેન્દ્ર ચાલ્યો જતો હતો. તેના ચાલવા પરથી તે ગાડી પકડના માટે ઉતાવળો હોય, એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. એટલામાં ‘ ડૉક્ટર બાબુ, ડૉક્ટર બાબુ ’ આવા શબ્દ તેના કાને પડ્યા અને તે અનુરોધે તે જુએ છે, તો એક આઠ વર્ષના છોકરો ધણી જ ઝડપથી પોતાના તરફ દોડતો આવતો હતો અને હાથના અણસારાથી પોતાને ઉભા રહેવાનું કહેતો હતો. નરેન્દ્ર ઉભો રહ્યો હોવાથી થોડો જ વારમાં એક ઝાડ નીચે બે જણ એકઠા થયા. નરેન્દ્રે તુરત જ એ છોકરાને ઓળખ્યો. નરેન્દ્રે જોને ઓરી જેવા રોગની વિદ્રુપતામાંથી ધણી જ સફાઈથી ગયાઓ હતો, તે પરેશને આટલા બધા વેગથી પોતાની પાસે દોડતો આવેલો જોઇ નરેન્દ્રને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. આ છોકરા પર નરેન્દ્રનો ધણો રનેહ હતો. પરેશ પાસે આવતાં જ આ સાહેબની લાકડી હાથમાં લીધી અને કહ્યું: “ ડૉક્ટર સાહેબ, ચાલો; માઇ તમને બોલાવે છે. ચાલો, જલદી ચાલો. ”

નરેન્દ્રે તેની પીઠપર હાથ ફેરવી કહ્યું: “ પરેશ, મને નહીં હોય. રે. બીજા કોઇને બોલાવ્યો હશે. ”

“ ના ના. તમને જ. તમારા જ માથાપર સાહેબની ટોપી છે. ચાલો, જલદી ચાલો. ”

નેરથી દોડેલો હોવાથી પરેશ ઘણાજ ચાકી ગયો હતો. અને તેથી તેનાથી ચોખ્ખો શબ્દ પણ બોલી શકતો નહોતો. નરેન્દ્રે તેને કહ્યું: “તારાં માધએ તને શું કહ્યું?”

“માધ છેને, તે પાછળની ગચ્છી પર ઉભાં હતાં, એટલામાં તમે તેમને જણાયા. એટલે તેમણે તુરતજ મને કહ્યું: ‘પરેશ, જા, જલદી દોડ અને ડૉક્ટર બાબૂને પકડી લાવ. એટલે હું તને ખાવાનું લાવવા માટે એક પૈસો આવીશ.’ ચાલો, ડૉક્ટર. જલદી ચાલો.”

પરેશની આટલી બધી દોડાદોડી અને ઉતાવળનો હેતુ, હવે સહજ રીતે નરેન્દ્રના લક્ષમાં આવ્યો. એક પૈસાના લોભથી તે આટલે દૂર દોડતો આવ્યો છે, એટલે હવે એ કાંઈ આપણને છોડવાનો નથી, એ પણ નરેન્દ્ર સમજ્યો. પરેશને એક પૈસો આપી નરેન્દ્ર પોતાનો છૂટકો કરી લીધો હોત; પરંતુ વિજયાએ આટલીબધી ઉતાવળથી પોતાને શા માટે બોલાવ્યો હશે, આ તેનું કુતૂહલ વધતું જતું હોવાથી, તે કલકતાનાં ઉતાવળના અને મહત્વના કામ તરફ દુર્લક્ષ કરી વિજયાના અંગલા તરફ વળ્યો. વિજયાએ પોતાને શા માટે બોલાવ્યો હશે, એ સંબંધમાં નરેન્દ્ર પોતાના મનમાં એક સરખો વિચાર કરતો હતો. પરંતુ, એ કારણે ઉકેલતા પહેલાંજ તે વિજયાના અંગલામાં જઈ પહોંચ્યો. બહારના ઓટલાપર પગ મુકતાં જ વિજયા સામેથી આવી તેને મળી. પોતાની આદ્ર અને ઉત્સુક દૃષ્ટિથી નરેન્દ્ર સામું જોઈ તે બોલી: “આવા સખત તાપમાં ખાધા શિરાય જ કેમ ચાલ્યા? હું અમસ્તી અમસ્તી ખીજઉં છું, અને મારી તે અસખ ટેવ છે; પરંતુ આપ?”

નરેન્દ્ર એકેક પગલે દિવાનખાનામાં વિજયાની પાછળ જતાં

જતાં વિસ્મયથી બોલ્યો: “ એટલે ? કોણે એ આરોપ આપના પર કર્યો ? ”

ઉત્તર આપતાં આપતાં વિજયાના ઓઠ કંપવા લાગ્યા. તે કંપિત સ્વરે બોલી: “ ખીજું કોણ કરે ? આપેજ એ આરોપ મારાપર કર્યા. પેલી બધી હકીકત નલિનીને કહી તેની સમક્ષ કોણે માફ અપમાન કર્યું ? અને તે બદલ મને અત્યારે શિક્ષા કરી, ખાધા શિવાય અને સ્નાન કર્યા શિવાય ભૂખ્યા ભૂખ્યા કલકતો ચાલ્યા નહિ કે ? મેં શું એવું આપનું બગાડ્યું છે ? ” આમ કહેતાં કહેતાં વિજયાની બન્ને આંખો અશ્રુથી ભરાઈ આવી. અને પોતાની તે દયામણી સ્થિતિ નરેન્દ્રના લક્ષમાં ન આવે એટલા માટે તે ફરીને બારીમાંથી બહાર જોવા લાગી. આથી વળી બિચારા નરેન્દ્રની સ્થિતિ ઘણી નાનુક થઈ પડી. તેની સાથે શું બોલવું અને તેને શો જવાબ આપવો એજ તેને ખીલફૂલ સમજાયું નહીં; અને વળી તેમાં મઝા એ કે આ આટલા મોટા મેઘાડંબરનું કારણ તેને કયાંય પશુ જડ્યું નહીં. વિજયા અને નરેન્દ્ર આવી અન્યમનરક સ્થિતિમાં હતાં એવામાં એક નોકરે અંદર આવી નહાવા માટે પાણી તૈયાર કર્યાની સૂચના આપી. તે સાથેજ વિજયાએ નરેન્દ્રને કહ્યું, “ જાઓ, નીચે જઈ સ્નાન કરી લ્યો. નરેન્દ્ર મૂગો મૂગો કોઈ પણ તકરાર કર્યા શિવાય નોકર પાછળ સ્નાન માટે ગયો અને એક આરાધારક નાના છોકરાની માફક સ્નાન કરી જમવા માટે પાટલા પર જઈ બેઠો. સુઆસ બોજનનો ટાટ તેની સામે મૂકતાં જ વિજયા વાળાનો સુંદર પંખો લઈ નમ્રતાપૂર્વક તેની પાસે બેઠી. વિજયાનો આ સત્કાર સહન કરવો નરેન્દ્રને અશક્ય થઈ પડ્યો. તેણે નમ્રતાથી કહ્યું “ મને પવન નાંખવાની ખીલફૂલ આવશ્યકતા નથી. ”

વિજયા હસીને બોલી: “આપને આવશ્યકતા નહીં હોય, પણ મને આવશ્યકતા છે. અતિથિના સત્કારમાં સહેજ પણ ઉણુપ ન પડવા દેવી આમ મને બાબા હમેશાં કહેતા હતા.”

“તે ખરું; પણ આપને તો જન્મવાનું પાછી છે.”

“પુરુષોના જન્મ્યા શિવાય સ્ત્રીઓને જન્મવાની અમારા ઘરમાં રીત નથી.”

સતોષ દર્શાવી નરેન્દ્રે કહ્યું: “ત્યારે તો આપ બ્રાહ્મ છો, છતાં આપના આચાર-વિચાર અમે હિંદુઓના જેવા છે.”

ઘણાં બ્રાહ્મકુટુંબોમાં આવા આચારોને રસ્તો મળી, પૂર્ણ પાશ્વત્ય પદ્ધતિ-ખાવાપીવામાં પણ-શરૂ થયાની વાત વિજયા જાણતી હતી. અને તેથી નરેન્દ્રને શો ઉત્તર આપવો એ તેને સમજાયું નહીં. તે હસીને બોલી: “અમે બ્રાહ્મ એટલે કાંઈ કાબુલમાંથી આવ્યાં નથી. તેમ કાંઈ અમે અમારી રીતભાતો વિભાજિતથી પાસલ કરી મંગાવી નથી. તો પછી એમાં આપને એટલું બધું શું આશ્ચર્ય લાગે છે.”

એટલામાં એક નોકરે અંદર આવી કહ્યું: “માઈ, નીચે હીસાબના ચોપડા લઈ કારકુન ઉભો છે; તેને શું કહું?”

“આજ વખત નથી, કાલે આવવાનું કહે.”

નોકરના ગયા પછી નરેન્દ્રે હસીને કહ્યું: “નોકર-ચાકર આપને જે નામથી સંબોધે છે, તે પદ્ધતિ મને ઘણી ગમે છે.”

“કઈ પદ્ધતી?”

“માઈ નામથી સંબોધવાની, આપ બ્રાહ્મમહિલા છો. શ્રીમાન તો આપ છોજ. એ શિવાય આલોક-પ્રાપ્તી, જ્યોતિર્દર્શન થયું હશેજ. એવા ઉઠતાં બેસતાં સત્યનો પ્રકાશ જોનારા અનેક બ્રાહ્મજીવંતોના

ધરમાં ડોક્ટર તરીકે વારંવાર જવાનો અને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાંની બણીખરી મહિલાઓને ધરમાંના નોકર ચાકર મેમસાહેબ કહી સંબોધે છે. કોઈએ મેમસાહેબ કહ્યું, એટલે જાણે શાશ્વત સત્ય હાથમાં આવ્યું હોય એવો તેમને આનંદ થાય છે. પરંતુ, બહારના લોકોને આ મેમસાહેબ શબ્દનું રહસ્ય સમજાતું ન હોવાથી, બણીએ મહિલાઓ નોકર પાસે પોતાને 'મેમ સાહેબ' કહેવરાવે છે. "આમ કહેતાં કહેતાં નરેન્દ્ર હસવું ન રોકી શક્યાથી મોટી હસવા લાગ્યો. વિજયાને પણ હસવું આવ્યું. તે અટકાવી નરેન્દ્રે કહ્યું: "બા, મા, આવાં માતૃવત્સલ નામથી સંબોધવા કરતાં શેઠાણીઓને મેમસાહેબ શબ્દ ધણો આહ્વાદ લાગે છે. પહેલે દિવસે તો આ નોકર લોકોને મેમસાહેબ કહે છે, એજ મારા લક્ષમાં આવ્યું નહીં. મેં એક નોકરને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે શું કહ્યું ખબર છે ? તેણે કહ્યું, 'બાબુજી, મેં ધણા સાહેબ લોકોને ત્યાં નોકરી કરી છે, અને મેમસાહેબ કૃત્રી હોય છે તે પણ જોયું છે. પરંતુ આ ગામઠી મેમસાહેબ તો તોખા ! એક દિવસ એક શેઠાણીને 'માધ' કહેતામાં તો તે અગ્નિની માધક મારાપર ગરમ થઈ નસીબ સારું કે, નોકરી પરથી કાઢી ન મૂકતાં આઠ આના દંડ પર જ મને ક્ષમા કરી. ત્યારથી મેં મારો કાન આમળ્યો છે. કોઈ એક બ્રાહ્મધર્મીય ઝાડૂ કાઠનારી હોય છે, તો તેને પણ હું મેમસાહેબ કહું છું,' આપે પણ એવાં ધણાં કુટુંબો જોયાં હશે ? " આમ કહી નરેન્દ્ર હસવા માંડ્યો.

વિજ્ઞાનમાં માત્ર હસીને 'હા' એટલું જ સૂચવ્યું. નરેન્દ્ર આગળ ચલાવતાં કહ્યું: "મને લાગે છે કે, તેમનાં હાકરાં-ઠેપ્યાં પણ તેમને માધ ન કહેતાં ધીમે ધીમે મેમસાહેબ કહેવા માંડશે. "

આ ચર્ચા કરતી વખતે નરેન્દ્રનો ચહેરો ધણો આનંદી જણાતો હતો. પણ તેનું જમવાનું ધણું જ ધીમું ધીમું ચાલતું હતું. વિજયાએ હસીને કહ્યું, “ બીજનું અધિક-ઉણું ખોતરવામાં આપને આનંદ થાય છે, તેને માટે મને કાંઈ હરકત નથી; પણ મારે હજુ જમવાનું બાકી છે, એ આપના ધ્યાનમાં છે ને ? ”

હવે બીલકુલ પણ ન ખોલતાં જમવું આવેા નિશ્ચય કરી તેણે ચાર પાંચ કોળીઆ મોઢામાં મુક્યા; પણ તેટલામાં વળી ખોલવાની લહેર આવતાં તે ખોલવા લાગ્યો: “ હું પણ પાંચ વર્ષ ઇંગ્લંડમાં હતો. પરંતુ, આ અમારા સ્વદેશી સાહેબ—”

વિજયા નાકપર આંગળી મુકી હસતી હસતી બોલી: “ હં! ફરી પાછી પરનિંદા ! ”

“ ચાલો, હવે નહીં બોલું. ” આમ કહી નરેન્દ્ર જમવા લાગ્યો. ચાર પાંચ કોળીઆ લોધા પછી તે બોલ્યો: “ બસ થયું. હવે મારું જમણુ પૂરું થયું.—”

વિજયા હસીને બોલી: “ એટલામાં શેનું પૂરું થયું. બાણુ-માંની બધી ચીજ પૂરી થયા શિવાય હું આજ આપને ઉઠવા દેવાની નથી. જોઈએ તો બીજની નિંદા કરતા દરતા જમો. હું તેને માટે કાંઈ પણ નહિ બોલું. ”

હસીને પણ ગંભીરતાથી નરેન્દ્રે કહ્યું “ આપ કહો છો કે હજુ હું કાંઈ જમ્યો નથી; પણ આપ જો મારું કલકતાનું જમણુ જુઓ તો ચક્તિ થઈ જાઓ. ગામ છોડ્યા પછી આ થોડા મહિનામાં હું કેટલો બધો અશક્ત થઈ ગયો છું. રસોઇઆ અને નોકરની જોડી તો એવી કાંઈ ફક્કડ મળી છે કે, કાંઈ પૂછવું જ નહિ. બહારથી આવતાં

મને કોઈ દિવસ જે વાગે છે, તો કોઈ દિવસ ચારે વાગે છે. પછી ઘેર આવી રસોઈયાના હાથનું તે ઠંડું બાફણું જેમ તેમ કરી પેટમાં હોમવું પડે છે. એકાદ વખતે તો તે નીરાંતે આપણા માટે ઢાંકી મૂકી પોતાના કામે ચાલ્યો જાય છે. તેવે વખતે બીકીબાઈ ઘરમાં પેસી સારા સારા પદાર્થ ખાઈ જાય છે અને પછી જે રહે તેટલા પર જ ચલાવી લેવું પડે છે. કોઈક દિવસ તો ચોખ્ખી નિર્જલા એકાદશી થાય છે.”

વિજયા સહેજ કુદ્દ થઈ બોલી, “એવા રસોઈયાને શા માટે રજા આપતા નથી? આટલા બધા પૈસા મેળવતાં છતાં આવા હાલ શા માટે વેડો છો?”

“આમ કહો છો તે ખરું; પણ શું કરું? ઘરમાં એક ખુણામાં મારી બંદુક, તલવાર અને લશ્કરી પોષાખ પડેલાં હતાં છતાં ચોર આવી છરસો રૂપિયાની નોટો ચોરી ગયો. અને તેના ચાર દિવસ પછી કોઈક સામાન લેતાં લેતાં સો રૂપિયા મેં ગુમાવ્યા. પચાસ રૂપિયાની બે નોટો કોને આપી, એનો ખતો જ મળ્યો નહીં. એટલે નોકર ચાકર પર શા માટે ચીડાવું? બ્યવહારશૂન્ય માણસોનું એમ જ ચાલે. હાલ અપેષ્ટામાં મારા એકા બણાયે દિવસો ગયા હોવાથી મને તેનું કાંઈ પણ લાગતું નથી.”

વિજયા મુગી મુગી આ બધું સાંભળતી હતી, અને તેનું ચિત્ત સહાનુકંપાથી કળવિકળ થતું હતું. નરેન્દ્ર ફરી બોલવા લાગ્યો, “ખરું જોતાં મને નોકરીની કાંઈ પણ જરૂર નથી. હું એકલો હોવાથી મારા પેટ માટે તે એટલું બધું શું જોઈએ? એકાદ શ્રીમંત ગૃહસ્થની પંકિત-માં બેસી બે વખત જમવું અને એકાંતમાં બેસી કોઈક શાસ્ત્રીય શોધ

કરવી આવો મનમાં વિચાર આવે છે. પણ આપણી આ જૂમિ એવા વિચારોની પોષક નથી. પાશ્ચાત્ય દેશમાં એવા શોધકોને યોગ-ક્ષેમ એકાદા સરદારની માફક ચલાવનારી અનેક સંસ્થાઓ છે. હા, ઇશ્વર-કૃપાથી આપના પિતા જીવંત હોત, તો તેમણે જરૂર મારી આ ઇચ્છા પૂર્ણ કરી હોત.”

હર્ષ, ઉત્સુકતા અને દુઃખ-સ્મૃતિથી વિજયનો ચહેરો ધણો મનોરમ જણાવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું “આપ એ શા પરથી કહેો છો? આપ તો તેમને ઝોળખતા નહોતા.”

મેં તેમને કદાપિ જોયા નહોતા, તેમ તેમણે પણ મને જોયો નહોતો. તથાપિ તેમને મારા ઉપર ધણો પ્રેમ હતો એ વાત હું જાણું છું. મને વિલાયત કોણે મોકલ્યો એ આપને ખબર છે? તેમણે જ મારા શિક્ષણનો ખર્ચ સહન કર્યો હતો. મારા બાપાના દેવા સંબંધમાં તેમણે આપને શું કંઈ પણ કહ્યું નથી?”

“ધણું કરીને તો કહેલું હોવું જોઈએ. પણ આપ શું કહેો છો, તે સ્પષ્ટ સમજવા સિવાય તે મને સાંભરે નહી.”

થોડો વખત મનમાં ને મનમાં વિચાર કરી નરેન્દ્ર બોલ્યો: “જવો દો. તે વાતનો અત્યારે વિચાર કરવાનું કાંઈ કારણ રહ્યું નથી.”

વિજયા આગ્રહપૂર્વક બોલી “કારણ હો કે ન હો, આપે અત્યારે તે હકીકત કહેવી જ પડશે.”

કહેવી કે ન કહેવી એને માટે નરેન્દ્રને સાહજિકજ ઘોઝાળો થયો. થોડું અટકી તે બોલ્યો: “પણ અત્યારે તે કહેવામાં કંઈ અર્થ નથી અને સાંભળવામાં તો ખીલકૂમે નહી.”

વિજયા પોતાની હઠ ન છોડતાં બોલી: “ છે હેહ ! તે કાંઈ પણ હું સાંભળવાની નથી. આપે તે હકીકત કહેવી જ જોઈએ. ”

વિજયાનો આગ્રહ જોઈ નરેન્દ્રને હસવું આવ્યું. તે બોલ્યો: “ તે હકીકત કહેવી એ નિરર્થક છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ અપ્રયોજક પણ છે. કહેતાં પણ મને શરમ આવે છે. કદાચિત્ત આપને એવો પણ વહેમ આવશે, કે આ પોતાની મનોભૂમિ પર નિષ્કારણ બળતું જ બી રાપે છે. ”

આથી તો વિજયાની નિરાસા અધિક વધી. તેણે કહ્યું. “ કહો કહો એમ તે હું કેટલી વાર આપને આજ્ઞાવ કરું ? કહેતા હો તો પગે પડું ? ”

“ ત્યારે કરું છું. પણ જમ્યા પછી—”

“ ના ના, હમણાં જ કહેવી પડશે. ”

“ ઠીક ત્યારે કરું છું. પરંતુ પહેલાં એક વાત આપને પૂછું છું. અમારા ધરના સંબંધમાં આપના પિતાએ આપને કાંઈ પણ કહ્યું નહોતું શું ? ”

નરેન્દ્રનો આ પ્રશ્ન સાંભળી વિજયાનું હૃદય સહજ વિગલિત થયું. શેા જવાબ આપવો એ તેને સ્પષ્ટ નહીં. નરેન્દ્ર બોલ્યો: “ ઠીક. પણ ચીકાશેા નહીં હો. હું જ બધું કરું છું. હું જ્યારે વિલાયત જવા માટે નીકળ્યો, ત્યારે બાબા તરફથી મારા જાણવામાં આવ્યું કે આપના જ પિતા અને વિલાયત મોકલે છે. ત્રણ ચાર દિવસ થયાં દયાળ બાબુએ અને કેટલાક જૂના પત્રો આપ્યા છે. આપના હાલના આહ્વાન-મંદિરની એક ઝોરડીમાં કેટલાક જૂના ઠાગળ પત્રો પડ્યા હતા, તેમાંથી તેમને એ પત્ર મળ્યા અને તે મારી વસ્તુ માની અને આપ્યા. એ પત્ર

વાંચી જોયા તો તેમાંનાં એ આપના પિતૃના હાથના હતા. મારા બાપા ઋણુમસ્ત થયેલા હોવાથી તેમની માનસિક અવસ્થા ધણીજ ગાંડા જેવી થઈ હતી. એ બાબતમાં આપના પિતાએ મારા બાપાને એ સાંત્વનના શબ્દો લખ્યા છે. તેમાં છેવટે તેઓ લખે છે કે, એ બાબતમાં ચિંતા કરશો નહીં. નરેન્દ્ર મારે મન મારાજ છોડરા જેવો છે. તેને હું તે ધર આપી દઈશ.—”

નરેન્દ્ર તરફ અધિક ઠોણક દૃષ્ટિથી જોઇ વિજયા બોલી: “તે પછી ?”

નરેન્દ્ર અચકાતો બોલ્યો, “તે પછી-વિશેષ કંઈ નથી. કાંઈ અવાંતર બાબત છે. ઘણા દિવસો પહેલાં લખેલો એ પત્ર. એટલે તે પછી તેમનો સંકલ્પ બદલાયો પણ હોવો જોઈએ અને તેથી તેમણે આપને તે સંબંધમાં કાંઈ કહ્યું પણ નહીં હોય.”

વાસ્તવિક વાત તદ્દન જૂદી હતી. આપના અક્ષર-અક્ષર તાજા થઈ જાણે વિજયાના હૃદયકમલ પર તે પિતૃસ્નેહ લખલખ થવા લાગ્યો. તે ક્ષણ વાર ચૂપ રહી બોલી: “ત્યારે તો તે ધર પર હક્ક બળવવાને આપને કાંઈ હરકત નથી. આમ કહી વિજયા હસવા લાગી. નરેન્દ્રને પણ હસવું આવ્યા શિવાય રહ્યું નહીં. વિજયાના આ કથનમાં એટલા શિવાય બીજો પણ ધ્વનિ નથી, આમ સહજજ તેને લાગ્યું. તે પણ વિજયાની મજકરી કરવા માટે બોલ્યો, “હક્ક જરૂર બળવીશ. પણ સાક્ષી માત્ર આપની આપીશ. આપ ખડે જ બોલશો, એમાં મને કાંઈ શંકા નથી.”

“હું સાક્ષી આપીશ ખરી; પણ તે ધર વિશ્વાસ કોણ કરશે ?”

“કોઈ વિશ્વાસ કરશે કે ન કરો. પણ આપના વિશ્વાસ બીજો કોઈ

મારો સાક્ષીદાર નથી. ધર નરેન્દ્રનું જ છે એ આપે ન્યાયાસન સામે કહેવું જ પડશે.”

આ મસ્કરીના શબ્દોથી પણ વિજયા મંભીર થઇ બોલીઃ “અરે ન્યાયાસનનું પણ કાંઈ કામ નથી; તેમ મારી સાક્ષીની પણ જરૂર નથી. બાબાની આગા એજ મારું ન્યાયાસન. આપનું ધર હું આપને ખાધું આપીશ.”

વિજયાના આ શબ્દોમાં ચેષ્ટા છે આવો સેશબર પણ સંશય નરેન્દ્રને આવ્યો નહી. પરંતુ ચેષ્ટા સિવાય એ શબ્દો પર સત્યનો આરોપ કેવી રીતે કરવો, એ પણ તેના હક્કમાં આવ્યું નહી. તથાપિ ચેષ્ટામાં પણ પોતાનું ગાંભીર્ય ગુમાવવું નહી આવો વિજયાનો સ્વભાવ હતો અને તે બે વાર વખત નરેન્દ્રના બાણવામાં આવ્યો હોવાથી અને પણ તે ચેષ્ટા જ સમજ્યો; અને પોતે બહુી જોઈને મંભીર સ્વરે બોલ્યો, “તેમના પત્રો જોયા સિવાય જ શું આપ ધર મારે સ્વાધીન કરશે ?”

“ના; પત્રો તો મારે જોવા જોઈએ. પરંતુ તે પત્રોમાં જો તેવો અજરૂર હશે, તો હું મારા બાબાનો ફુકમ કદાપિ અમાન્ય કરીશ નહી.”

“પણ તેમનો એ અભિપ્રાય છેવટ સુધી કાયમ જ હતો, એનો શો પુરાવો ?”

“તેમજ, તેમનો એ અભિપ્રાય બદલાયો હતો, એનો પણ કાંઈ પુરાવો નથી.”

“અને વાર મારે તે ધર જોઈતું ન હોય, અને તે ધર પર હું મારો હક્ક પણ ન બળવું તો ?”

“તે આપની કમળા. પણ આપની માસી છે; તેમનાં હોકરાં

છે; તેઓ પણ શું એ ઘર પર હક્ક નહીં બળવે ? ”

નરેન્દ્ર હસીને બોલ્યો, “ ખરેજ; એ મારા ધ્યાનમાં નહોતું. આવા પ્રસંગે એવાં ઘણાં દૂરનાં સગાંઓને પણ લોભ ઉત્પન્ન થયા શિવાય રહેતો નથી. રહેવા દો તે વાત. મારાં દૂરનાં સગાં પણ કોઈ હક્ક બળવવા આવશે નહીં, એની આપ ખાત્રી રાખજો. પણ શું હું તે ઘર સેવાની ના પાડું, તો પણ આપ તે મને આપશો જ ? ”

“ જરૂર. બાબાએ દાન કરેલી વસ્તુ આપની આપને પાછી આપવી જ, આવી મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ”

અ. ચેષ્ટા-મરફરી નથી પરંતુ સંકેત છે; એ બાબત નરેન્દ્રના લક્ષમાં આવી અને તે વિજયા પર મુગ્ધ થયો, તેમજ આશ્ચર્યચકિત પણ થયો. થોડો સમય ચૂપ રહી, પછી તે સ્તિશ્વર સ્વરે બોલ્યો, “આપ ખાત્રી રાખજો કે એ ઘર ગિલ્ફકૃત-હોદ્દાનાં કરવાનું પાપ આપને લાગશે નહીં. કારણ કે, આપે તે ઘર સદ્દર્મ કાળે દાન કર્યું છે. અને વાંરૂં તે મને પાછું આપશો, તો પણ મને તેનો શો ઉપયોગ ? મારું એવું કોણ છે કે, જે ત્યાં જઈ રહે ? મારે તો ગમે ત્યાં પરદેશમાં નોકરી કરવાની છે. અને મુખ્ય વાત એજ છે કે, વિલાસ બાબુની અને મારી બાબ જ તેમના પિતાએ ગદી ખાંધી આપી છે. એટલે, આપ તે ઘર જો મને પાછું આપશો, તો વળી પાછા તે બધું ફાંક કરશે. આપની સાથે અને મારી સાથે; બન્ને સાથે ! ”

નરેન્દ્રના આ છેવટના શબ્દોથી વિજયા જાણે પોતાના પર જ સંતોષ થઈ બોલી, “ ખીજની વસ્તુનું અપહરણ કરી કોઈને ખૂબ કરવાનું કામ કાલત્રયે પણ મારે હાથે થશે નહિ. જવા દો તે. પણ આપને જો તે ઘરની જરૂર ન હોય, તો પછી આપ તે ઘરની યોગ્ય

હોય તે કિંમત થો; એટલે એથી મારા મનને પણ કાંઈક સંતોષ થશે અને આપને પણ નોકરી કરવાનું કારણ રહેશે નહીં; તેમજ વળી આનંદથી મનપસંદ વ્યવસાય પણ કરી શકાશે. આપ માફ આટલું તો કહેવું કબૂલ કરો નરેંદ્ર બાબુ. ” કોમલ સ્વરે ઉચ્ચારેલા વિજયાના આ આખરના શબ્દોમાંની આજીવતા અને આગ્રહ જોઈ નરેંદ્રનું અંતઃકરણ વિગલિત થયું. એ ખડે કે, એ વખતે વિજયા નીચું જોતી હોવાથી તેના મુખ ઉપરની ભાવનાનું પ્રતિબિંબ તેનાથી પોતાના હૃદય-દર્પણમાં જોઈ શકાયું નહિ. પરંતુ એથી અત્યારે ઉપહાસના સર્વ સંશય દૂર થયા અને તેને ચારે બાજુ સત્ય જણાવા લાગ્યું. પિતૃ-ઝંજીર સાર પોતાને ગૃહ-હીન કરવા માટે વિજયાનું ચિત્ત અનુતાપથી દગ્ધ થાય છે, અને કાંઈ પણ નિમિત્ત કરી તે ધર અથવા તો તેની કિંમત અંતઃકરણપૂર્વક પાછું આપી પોતાની શોચનીય સ્થિતિ સુખકારક કરવાની વિજયાની ઇચ્છા છે એ જોઈ નરેંદ્રને શું લાગ્યું હશે એની કલ્પના જ કરવી જ જોઈએ. પરંતુ વિજયાની ઇચ્છા ગમે તેવી સારી હોય, તો પણ તેનું કહેવું કબૂલ કરવું એ નરેંદ્રને અયોગ્ય લાગ્યું. ન્યાયથી જે વસ્તુ વિજયાના હાથમાં પડી છે, તે હવે તેની પાસેથી ભિક્ષા તરીકે પાછી લેવાને નરેંદ્રનું મન ખિલકૂલ કબૂલ થયું નહીં. વળી બીજું પણ એક મોટું કારણ હતું. નરેંદ્રને વ્યવહાર-જ્ઞાન અદ્ય સ્વદ્ય જ હતું. પરંતુ તેથી કાંઈ તેને મનુષ્યની પરીક્ષા કરતાં આવડતી નહોતી, એમ કાંઈ નથી. કારણ અકારણ દ્રેષ કરનાર તે પિતા-પુત્રની જોડને નરેંદ્રે સારી રીતે ઓળખી લીધી હતી. વિલાસ અને વિજયાના થનારા લગ્ન સંબંધથી તો વિજયાની એ ભિક્ષા તેને અત્યંત અનુચિત લાગી. એ પતિ

પાનીની વચ્ચે આમ ટંટાનું ખીજ રોપી રાખવું એ નરેન્દ્રના સ્વભાવ-
વિરુદ્ધ હતું. વિજયાના સુખ તરફ કાણુપાર માત્ર જોઈ નરેન્દ્ર સ્નેહ-
પૂર્વક પણ થોડી મસ્કરી કરવાના ઉદ્દેશથી બોલ્યો, “આપના મનમાં
શું છે, તે કું સમજ્યો. કાંઈ પણ પકાનું કાઢી મારા જેવા મરીખને
કાંઈ આપવાની આપની ઇચ્છા છે.”

પહેલાં પણ નલિની સમક્ષ નરેન્દ્રે આજ બાબતનો ઉલ્લેખ કર્યો
હતો. તેની જ લગભગ આ પુનરાવૃત્તિ જોઈ વિજયાના હૃદયમાં
વેદના થવા માંડી. તે મ્હાન થઈ બોલી, “આપ એવું કહો છો, તમારે
મને કેવું લાગે છે એ આપને ખબર છે?”

નરેન્દ્ર સહેજ હસ્યા જેવું કરી બોલ્યો, “તારે ખરેખર જ આપનું
શું કહેવું છે એ કહો ને.”

“જે ખરું છે, તે જ મેં કહ્યું. આપનું મન વહેમી છે એટલે
આપને તે ખરું લાગતું નથી. આપ મરીખ હો કે શ્રીમંત હો તેની
સાથે મારે શું કર્તવ્ય છે? કું તો માત્ર બાબાની આજ્ઞા માન્ય
કરવી એટલું જ સમજ્યું છું.”

એકાએક બણો જ ગંભીર થઈ નરેન્દ્ર બોલ્યો, “વહેમ આવે
એ પણ ખરું છે. આપના પિતાની આજ્ઞા પર આપની મક્કા છે,
એ બાલું સાઈ. પણ આજ્ઞાનો શકમાશ્રય દષ્ટિથી આપે વિચાર કર્યો
નથી. ‘બાબાની આજ્ઞા’ આમ કહી તેને માટે આપ મોટું અભિમાન
ખતલાવો છો; પણ તેમની આજ્ઞા મુજબ શું શું આપનું પક્ષો એ
આપને ખબર છે? ફક્ત તે ધરથી જ કાંઈ ચાલશે નહીં!”

કાંઈ પણ વિકારથી વિકૃત ન થતાં વિજયા બોલી, “કાંઈ
હરકત નહી. આપની અપ્પી જે સંપત્તિ પુકીથી આપ પાછી લઈ

જાનના મને તો દિલરો તથી સ લોપ જ થશે. ખાટું નહીં લાગે. ”

નરેન્દ્રને સાહજિક હસવું આવ્યું. તે બોલ્યો, “આવું સૌજન્ય પ્રકટ કરવું એ આપને અભિમાનારપદ લાગે છે. બાપાનો હુકમ ફિરસાવંધ કરવાની આપની ઇચ્છા જણાય છે ખરી; પરંતુ તેમના હુકમ પ્રમાણે આપ અને આપવા મંડશે, તો મારો હાથ કેટલે દૂર જઈ પહોંચશે એની તમને કલ્પના છે ? તે ઘર અને કેટલાક બીધાં જમિન જ નહી, પણ તે કરતાં પણ કેટલું બધું અધિક આપવું પડશે ! ”

નરેન્દ્રના આ બાષણથી વિજયા બચળીત કે ચિંતિત ન થતાં તે હતુકતાથી બેઠી, “બાપાએ તે પત્રમાં બીજું શું શું લખ્યું છે ? ”

નરેન્દ્ર મોંઠક લંબિજત થઈ કાંતપણે બોલવા લાગ્યો : “ તે પત્ર પણ મારી પાસે છે. માઈ ઘર અને જમિન જુમલા જ મને આપી તેમને સમાધાન થયું નથી; પરંતુ આપની જે જે વસ્તુ પર મારી નજર જાય, તે તે વસ્તુ તેમણે મને આપવાનું તે પત્ર પરથી આપને જણાવ આવશે. માઈ ઘર અને જમિન એટલા પર જ હું મારો હક્ક કહીતો નથી; પરંતુ આપનું ઘર, જમિન જુમલા, કલકતા-માની બંગ્લો, આપની આખીયે જમિનદારી, એટલું જ નહી પણ એ સર્વ સાથે તેની માલીકલુ પર હક્ક બજાવવાનો પણ તે પત્રમાં આપના બાપાએ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. બાપાની આજ્ઞા ! બાપાનો હુકમ ! આપશો એ બધું આપ મને ? ”

નરેન્દ્રના આ કથનમાં અસલ મોંઘ જ નહોતું. તેમ તેમાં જોર જુલમનો પણ અંશ નહોતો. એટલું જ નહિ, પણ પોતાના એ કથનને મરફતી સ્વિચામ બીજું કાંઈ પણ સ્વરૂપ વિજયા આપે નહી, એવા

જ સ્વરથી નરેંદ્રે તે શબ્દો હચ્ચાર્યા હતા. તથાપિ, વિજયાના પગના તળીયાથી તે માથાપરના કેશમુધી શરાડાની લહેરોપર લહેરો વહેવા લાગી અને એથી તેને વાક્યસ્ફૂર્તિજ થઇ નહી. તે પથ્થરની મૂર્તિના જેવી નિશ્ચલ થઇ બેસી રહી. તેનાથી નરેંદ્રપર નજર સરખી પણ કરવાનું ધર્મ કરી શકાયું નહી. પોતાના આ વાક્ય-પ્રહારથી વિજયાનો સંકલ્પ ધણો જ તૂટી ગયો, એ નરેંદ્રના સમજવામાં આવ્યું અને તેથી તેના સ્વરમાં ગર્વનું મિશ્રણ થયું. તે બોલ્યો, “કેમ ? હવે મૂળાં કેમ થયાં ? આપણે એ બધું ? બલે, વિલાસ-બાળની સલાહ લઇ પછી જે આપણે હોય તે ઉત્તર આપણે ?” આમ કહી નરેંદ્ર પોતાની હંમેશની પદ્ધતી મુજબ મોટેથી હસવા લાગ્યો. પરંતુ, એજ વખતે વિજયાના મુખપર નરેંદ્રની નજર જતાં જ, કોઈ મોઢાપર હાથ મૂકે. તે પ્રમાણે એકદમ નરેંદ્રનું હસવું અટક્યું અને તે ભયચકિત થયો. વિજયાના ચહેરાપર રક્તનો આભાસ સરખો પણ નથી, તે શીકા ક્ય પડી ગયેલો છે, એ જોઇ નરેંદ્ર ઉદ્વિગ્ન અને વિષણુ થયો અને બોલ્યો, “આપને કાંઈ ગાંઠું તું નથી લાગ્યું ને ? તમને એમ લાગ્યું કે, હું ખરેખર જ આ બધી મીલકત પર મારો હક્ક બજાવીશ ? અરે જો હું એવું સાહસ કરું ને, તો તો પછી મારે ગાંડાની ધરપીતાવ્રમાં જઈ કેટલાક દિવસ તેની પરાણાગત ચાખવી પડે.”

વિજયા કાંઈ જ બોલી નહી. તે કેટલીક વાર મુધી તો સ્તબ્ધ બેસી રહી હતી. પછી તે ખિન્ન સ્વરે બોલી, “જેકં, બાબાના પત્રો ક્યાં છે ?”

નરેંદ્રે આશ્ચર્યથી કહ્યું, “તે શું : હું ખીસામાં લઇ દરતો હાલ ?

અને તે જોઈને પણ ફાયદો શો ?”

“ફાયદો હો કે ન હો. હું મારો માથુસ આપની સાથે મોકલું છું; તેને આપ તે પત્રો આપજો.”

“ઐટલી બધી ઉતાવળ ?”

“હા”

પ્રકરણ ૨૩.

આખી રાત ઉંઘ ન આવવાથી મારે થએલું શરીર અને તરત થએલું મન લઘ સવારે જ્યારે વિજયા લખવા વાંચવાના દિવાનખાનામાં આવી દાખલ થઈ, ત્યારે પ્રથમ જ તેની નજર ટેબલપર ઉપરાઉપરી મૂકેલા હિસાબના ચોપડા પર પડી. પછી પાસે ઉભેલો વૃદ્ધ કારકૂન જણાયો. તે બિચારો ચોપડાપર સહીઓ લેવાને બે ચાર દિવસથી રખડતો હતો. વિજયા તે કારકૂનને બે કલાક પછી આવવાતું કહી એક બારી પાસેના કોચપર બેઠી અને હાથમાં હિસાબનો ચોપડો લઈ તેમાંના આંકડા પર નજર ફેરવવા લાગી. પરંતુ, તેનું અંતઃકરણ મનોવ્યથાથી અસ્વસ્થ થયું હોવાથી, હિસાબના આંકડાપરથી તેની નજર દૂર સુધી પથરાયેલાં જાડ ઝુડખાંપર નાસી છૂટતી હતી. ઐટલામાં તેની આંખો બાગમાંના એક જાડ તરફ ખેંચાઈ. તે જાડ નીચે રાસબિહારી પરશ્વનો હાથ પકડી ઉભો હતો અને તેને ધમકાવી કાંઈ પૂછતો હતો. ક્યારેક તે ધર તરફ આંગળી કરતો, ક્યારેક પગ રસ્તા તરફ, તો ક્યારેક દિશડા

આમ તરફ આંગળી કરી તે પરેશને ઝંઝઝ પૂછતો હતો. દૂર હોવાને કીધે તે બન્નેની વાતચિત વિજયાથી સાંભળી શકાતી નહોતી. પરંતુ રાસબિહારીની હસ્ત-ચેષ્ટાઓ પરથી તેમાંનું કુદ રહસ્ય તેના લક્ષમાં આવ્યા સિવાય રહ્યું નહીં.

થોડી વારે રાસબિહારીએ પરેશને છોડી મૂક્યો અને તે કચેરી તરફ ગયો. રાસબિહારી દૂર ચર્તા જ પરેશે ત્યાંથી ધૂમ છોડી. એટલામાં ખારીમાંથી હાથ બહાર કરી વિજયાએ પરેશને આવવાની નિશાની કરી. પરેશને પણ આવું જ નિર્ધારિત સ્થળ આ વખતે જોઇતું હતું અને તેથી તે દોડતો વિજયા સામે આવી ઉભો રહ્યો. “કેમ રે, તે જાને મું ખૂમતા હતા ?” આમ વિજયાએ તેને પૂછ્યું.

પરેશે કહ્યું, “માઇ, ખરું કહેજો. ડોક્ટરબાબૂ જન્મતા હતા, ત્યારે હું ઘરમાં હતો ? હું તો તજારી પાસેથી પૈસો લઇ આવતું હોવાને બોલો હતો ને ?”

“હા, બધો હતો : ખરી !”

“બડાબાબૂ મને કહે કે, માઇ અને ડોક્ટરબાબૂને જે વાતચિત થઇ હોય તે કહે. નહીં તો તારા હાથ-પગ માંથી તને પાણીમાં નાંખીશ. મેં કહ્યું કે, ‘તે નવો રખરાલદાર બન્યું’ કહે છે; હું તો ડોક્ટર બાબૂ જન્મવા બેઠા હતા ત્યારે હાલવાઈની કુકાને આવતું લાવવા માટે ગયો હતો.’ માઇ, બડાબાબૂને કહેશે નહીં હાં કે ? નહિ તો મને મારશે. તેમણે મને કહ્યું છે કે, ખબરદાર આ વાત માઈને કહી તો.”

નહીં કહું આમ માઇએ ધીરજ આપ્યા પછી પરેશ કીમે-કીમે

લાંબી ખીજ બાળુ ગયો. તે ગયા પછી ફરી વિજયા હાથમાંના
 ચોપડાનાં પાનાં પર પાનાં ફેરવવા લાગી અને આંકડાપર નગર
 નીખવા લાગી. આટલો વખત વિજયાનું લક્ષ હિસામ તરફ નહોતું
 એ ખરું; પણ આંકડા અને અક્ષરો તેને સ્પષ્ટ જણાતા હતા. પરંતુ,
 આ નવા બનાવથી હિસાબના કાગળ તેને જાણે ખરડેલા જેવા
 જણાયા. રાત્રીના જગરણને લીધે રાત્રી થએલી આંખો ક્રોધથી
 અધિક લાલ થઈ બળબળ કરવા લાગી. એજ સુમારે લાકડી ટેકતો
 ટેકતો રાસબિહારી વિજયા બેઠી હતી, ત્યાં આવ્યો અને ઉધરસના
 અવાજથી વિજયાનું લક્ષ પોતા તરફ ખેંચી તે એક ખુરશીપર
 બેઠો. તેની સાથે બોલવું જ નહીં, આવી વિજયાની ઇચ્છા હતી;
 પરંતુ એક તરફથી તેનો સંતાપ તેને ચૂપ બેસી રહેવા દેતો નહોતો.
 તે રક્ષ સ્વરે બોલી, “ આવો બેસો. આજ કાંઈ સવારના
 પહોરમાં ? ”

વિજયાના પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં અત્યંત લાગણી જેવું
 દેખાડી રાસબિહારી બોલ્યો, “ છોકરી, તારી આંખો બહુ લાલ જણાય
 છે; શરદી-ખરદી તો નથી થઈ ને ? ”

બોલ્યા શિવાય માત્ર ડોહી હલાવીને જ વિજયાએ ના સૂચવી.
 તે તરફ જોયું ન જોયું ફરી રાસબિહારી બોલ્યો, “ રાત્રે ઉંઘ સારી
 નથી આવી કે, ખીજું કાંઈ—”

“ ના ના. મને કાંઈ નથી થયું. ”

“ પણ છોકરી, આંખો તો બહુ જ લાલ જણાય છે.
 અને—”

ડોસાના બોલવા તરફ લક્ષ ન આપતાં વિજયા હાથમાંના હીસાબ તરફ લક્ષપૂર્વક જોવા લાગી. એ જોઇ રાસબિહારી બોત્રતાં જ અટક્યો. ક્ષણવાર સ્તબ્ધ રહી વળી બોલ્યો, “બહોરના તાપની ખીકથી સવારેજ આવ્યો ખેટા. કાંઇ દસ્તાવેજ જોઇએ છે. આપણી જમિનદારીને લગતી જ ચોધરીની જમિનદારી છે. તેનામાં અને આપણામાં કાંઇ ટંટો-બખેડો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે; તેથી દસ્તાવેજ વિગેરે જે કાંઇ હોય, તે મારી પાસે આણી આપ.”

વિજયાના બાપે જમિનદારીના અને ખીજ જે દસ્તાવેજો હતા, તે પોતાની જ પાસે રાખ્યા હતા. કાગળ પત્રો મહત્વના અને ચોરાવાનો સંભવ હોવાથી તે બધા તે ત્રીજેરીમાં રાખતા હતા. આ કાગળોનું મહત્ત્વ વિજયાની જાણમાં હોવાથી તેણે તે બધા કલકતેથી પોતાની સાથે આણ્યા હતા અને બરોબર બંદોબસ્તથી ત્રીજેરીમાં મૂકી રાખ્યા હતા. વિજયાએ પૂછ્યું, “તેમને અને આપણે ટંટો-બખેડો થશે એવું કાણે કહ્યું ?”

વયોવૃદ્ધ પ્રમાણે પોતે જ્ઞાનવૃદ્ધ પણ છે, આવા ભાવથી સહેજ હસી તે બોલ્યો, “તેમ કોઈએ કહ્યું નથી. પણ કેટલીક વાતો વાચરાપર વહેતી વહેતી મારે કાને આવી છે. એટલી સાવધાની રાખ્યા શિરાય શું આટલી મોટી જમિનદારીનું રક્ષણ થતું હશે છોકરી ?”

વિજયા શાંતપણે બોલી, “એ જમિનદારોમાં જમિનના એક નાનકડા ટુકડાપર કાયદાસર લઘાઇ સર થયા પછી કોર્ટ-કચેરીમાં બન્ને જણ લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ કરે છે, અને ક્યારેક તે બન્નેને

બીખારી થાય છે, આમ મેં સાંભળ્યું છે. આપણી કેટલી જમિન પર તેઓ હક્ક કરે છે ? ”

જલ્લે આખી જમિનદારીનો નકશો આપેા સામે ધરી રાસમિહારી બોલ્યો, “ અ—બહુ તો—તે જમિન બે વીધાં હશે. ”

“ એટલી જ ! ત્યારે તો તે તેમને આપી દેા. તેટલા માટે કોર્ટ—કચેરીમાં જવાનું કાર્ગ પણ કારણ નથી. ”

વલ્લણે વિરમય દર્શાવી, ચીડાયા જેવું કરી રાસમિહારી બોલ્યો, “ વિજયા, તું આમ કહીશ આવી મારી કલ્પના નહોતી. ટંટા—અખેડાની ખીકથી આજે આપણે બે વીધાં જમિન છોડી દઈશું, તો કાલે બસો વીધાં પણ છોડી દેવી પડશે નહિ, એ શા પરથી કહેવાય ? ”

વિજયાના કથન સંબંધમાં રાસમિહારીએ આ લગભગ ઉધાડો જ તિરસ્કાર દર્શાવેા હતો. પરંતુ તેથી વિજયા કુદ્દે થઈ નહી તેમ ત્રસ્ત પણ થઈ નહી. હીસામના ચોપડા તરફ જોતી જોતી તે શાંતતાથી બોલી, “ હમણાં તો બે જ વીધાંનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો છે ને ? જ્યારે બસો વીધાંનો ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે શું કરવું તે તે વખતે ઠરાવાશે. પણ કોર્ટ—કચેરીનાં પગથીયાં ચઢવાની વાત નહી. ”

કેાસો ધણેા જ ખિન્ન થયો. વારંવાર નકારાથી ડોકું હલાવી બોલ્યો, “ ના ના ! હું દાલત્રયે પણ એવું નુકશાન થતા દૃષ્ટ નહી. માફ પોતાનું નુકશાન થતું હોત, તો તે મેં ખુશીથી સહન કર્યું હોત. પણ મારાપર વિશ્વાસ મૂકી તારા આપે પોતાની સમજી સંપાત મારે સ્વાધીન કરી છે, તે જોતાં એવું

નુકસાન હું મારી આખો સામે જોડું, એ ચોખ્ખો વિધાસધાત કહેવાય. એ વીધાં જ શું; પણ તારી એ આંગળ જમિન પણ જવા દેવી એ હું મોહું પાપ સમજું છું! અને વિજયા, એવાં જ ખીજાં પણ કેટલાંક મહત્વનાં કારણ છે. માટે એક વખત ઉઠ અને તે બધા કાગળપત્ર મારી પાસે લાવી આપ. ”

વિજયા ઉઠે એવાં લક્ષણ જણાયાં નહીં. તે હીસામ તપાસતાં તપાસતાં નીરતે બોલી, “ કાગળ-પત્રો જોવાનાં એવાં ખીજાં ક્યાં કારણ છે ? ”

“ છે. ” “ ક્યાં ? ” કંટાળ્યા જેવું કરી રાસખિહારી બોલ્યો, “ કારણ શું એક એ છે છોકરી ? જમિનદારીના બ્યવહારમાં, હમણાં હમણાં ધણીજ બાંજધડો ઉપસ્થિત થતી હોવાથી એક વખત તે બધા કાગળપત્ર મારે જ્ઞાત રીતે જોવા જોઈએ. જા, તેટલા લાવી આપ. ”

એટલામાં પેલો વૃદ્ધ કારકૂન હીસામના ચોપડાપર બાઇસાહેબની સહીઓ થઈ કે નહીં, એ જોવા માટે આવ્યો. તેને એ ચાર વખત નિષ્કારણ ત્રાસ થયો હોવાથી સંદેશ દર્શાવી વિજયા બોલી, “ હજી ચોપડા તપાસ્યા નથી. એ કલાક પછી આવો. ”

“ ઠીક, આમ કહી કારકૂન પાછો ફરતો હતો, ત્યાંજ તેને પાછો બોલાવી વિજયા બોલી, “ એક કામ છે. પેલો નવો રખવાલદાર કેટલા દિવસથી કામપર છે ? ”

“ આશરે પંદર દિવસ થયા. ”

“ગમે તેટલા થયા હો. તેને આ મહિનાનો અને આગામી મહિનાનો પગાર આપી રળ આપો. આજેજ તેને ખીજે ઠેકાણે જવાનું કહી દો.” કારકૂન આશ્ચર્યચકિત થઇ ક્યારેક રાસખિહારી તરફ તો ક્યારેક વિજયા તરફ જોવા લાગ્યો. તે ખિયારાના ગુન્હાની તપાસ કરવી આમ કારકૂનને લાગ્યું. પણ તેમ બોલવાનું તેને ધૈર્ય થયું નહી. તેને ધુંચવાડામાં પડેલો જોઈ વિજયા બોલી, “ના ના. તેનો કાંઈ અપરાધ નથી. તો પણ આજેજ તેને રળ આપો. પગાર માત્ર પૂરો આપજો.”

વૃદ્ધ, ચતુર અને અનુભવી રાસખિહારીનો ચહેરો વિજયાના આ શબ્દોથી ગૌરોમેરો થયો. પણ એટલામાં પોતાને સંભાળી લઇ તે સહજ હસી બોલ્યો, “બેટા, અપરાધ વિના કામનો કાળાચો લઇ લઈ એ નહી.” ખિયારા બોળા કારકૂનની પણ એજ ઇચ્છા હતી. તે બોલ્યો “તો પછી તેને-” કારકૂનને આગળ ન બોલવા દેતાં વિજયા બોલી “હા હા. આજે જ તેને રળ આપી દો.” આમ કહી વિજયા હીસાખના ચોપડાનાં પાનાં ઉલટાવવા લાગી. રાસખિહારી ત્યાં બેઠો છે, એ પણ જાણે તે ભૂલી ગઈ હોય તેમ તેણે દેખાડ્યું. રાસખિહારી પ્રથમ જે હિંમતથી આવ્યો હતો, તે તેની હિંમત ઘણી જ તૂટી ગઇ. તે ફરી લાગણીપૂર્વક બોલ્યો, “ઉક બેટા, એક વખત તે કાગળો લાવી આપ. પછી ખુશીથી નીરાંતે બેસ.-”

હીસાખના કાગળ પરથી નજર ન ઉપાડતાં વિજયા બોલી, “શા માટે ?” રાસખિહારી ગંભીર સ્વરે બોલ્યો, “શા માટે ? શા માટે તે મેં તને પહેલેથી જ કહ્યું છે. વિશેષ કારણ શિવાય જ શું હું મારો વખત ભાગો અહીં આવ્યો હઈશ ?”

ચોપડા પરથી નજર પથુ ન ઉપાડતાં વિજયા શાંતપણે બોલી, “આપ કહો છે એ ખરું; પણ કારણ તો એક પણ કહ્યું નથી.”

તરત યાદ રાસખિહારી બોલ્યો, “કારણ નહીં કહ્યું, તો તું કાગળ પત્રો અને દેખાડીશ નહિ, આમ જ સમજવું ને ?” પણ વાર અટકી ફરી તે બોલ્યો, “આનો અર્થ એટલો જ ને કે, તું મારા પર વિશ્વાસ રાખતી નથી ?”

વિજયા હિતર આપવાની ભાંજગઢમાં જ પડી નહી. કલ્લટ જાણે તે પોતાના કામમાં જ મગ્નૂલ થઈ હોય, તેવી વૃત્તિ તેણે ધારણ કરી. પણ આ મૌનવ્રતનો અર્થ એટલો સ્પષ્ટ થતો હતો કે, તેમણે તિરસ્કાર, તીક્ષ્ણતા અને ક્રોધ રાસખિહારીના લક્ષમાં આવવાને ખિલકૂલ વાર લાગી નહી. તેના મુખ પરની કાલિમા સ્વાભાવિક જ વૃદ્ધિગત યાદ સામેના ટેબલ પર લાકડી મઢાડી તે બોલ્યો, “વિજયા, શા માટે તું આમ માઈ અપમાન કરે છે ? શા માટે તું મારા પર આમ અવિશ્વાસ રાખે છે ?”

તિરસ્કાર કે ક્રોધ ન દર્શાવતાં વિજયા શાંતપણે બોલી, “આપ પણ મારા પર વિશ્વાસ રાખતા નથી. આપે મારા જ પૈસાથી મારા જ ઉપર નજર રાખવા માટે એક ચિત્રગુપ્તની નીમણાક કરી છે ! તો પછી મારે પણ આપનાપર શા સારું વિશ્વાસ રાખવો ? મારા કાગળ પત્ર જોવામાં આપનો કાંઈ ખરાબ હેતુ હોવો જોઈએ, આવો કું જો સંશય લાવું તો તેમાં ખોટું શું છે ? અને એમાં આપનું અપમાન પણ શું ?”

આઘાત ભયંકર તો ખરોજ. આખી જીંદગીમાં એવા અનેક આઘાત ખાઈ ખાઈને કઠિણીવર બનેલા રાસખિહારીનું હૃદય પણ આ

આધાતથી કાણુવાર માત્ર સંકંપ થયું. તેની વાક્યશક્તિ હુપ્ત થઇ અને તે સ્તંભિત થયો. પરિપક્વ ધૂર્તની ધૂર્તતા કલકતા જેવા સ્થળે રહેનારી એક અલ્પહ અને સુખલાસિત છોકરી ઓળખી જશે, એજ મૂળમાં રાસબિહારીની કલ્પના બહાર હતું. તેમાં વળી સામે મોઢાપર જ તે એ વાત સ્પષ્ટ બોલી બતલાવે એ તો તેના સ્વપ્નામાં પણ નહોતું. થોડો વખત તો રાસબિહારીની સ્થિતિ ગાંડા જેવી થઇ અને શું કરવું તે તેને સૂઝ્યું નહીં. પરંતુ તુરત જ તે યુદ્ધ માટે તૈયાર થયો અને એવી સ્વાર્થસાધુ હુદ્ર સ્વભાવની વ્યક્તિના બાથમાં જે અમુક બાણ હોય છે, તેમાંનું એક બાણ તેણે અત્યંત નિહુરતાથી વિજ્યા પર ફેંક્યું. “ છોકરી, માત્ર વનમાલીના નામને હીણું લાગે નહીં એટલાજ માટે મારે એવી વ્યવસ્થા કરવી પડી. એક અનન્યા, વિધર્મી બિખારીને ભર બપોરે રસ્તા પરથી બોલાવી, સંધ્યાકાળ પર્યંતનો સમય તેની સાથે તેં ગાળ્યો એનો શો અર્થ કહે જેઠું ? અને એટલેથી જ ક્યાં અટક્યું છે ? તે દિવસે રાત્રિના બાર વાગી ગયા, તો પણ તમારું હસવું રમવું પૂરું થયું નહીં અને તેમાં વળી તેનું જમવું કરવું તો હવે અહીંયાં જ કાયમ માટે ચાલવા માંડ્યું છે ! આને માટે તને લાજ નહિ આવતી હોય પણ બહાર ચાર માણસમાં મોહું દેખાડવું અમને તો મારે થઈ પડ્યું છે. અમો બ્રાહ્મધર્મી અને અમને આવું લાંછન ? ”

પ્રત્યક્ષ ભય કરતાં અસ્તિત્વ-શૂન્ય જીતીથી મનુષ્ય અધિક બચાકુલ થાય છે. એવી જ અવસ્થા વિજ્યાની થઇ. એ આધાતમાં સત્ય જીલકૂલ ન હોવાથી, તે સહજ પવન સાથે વહી ગયો હોત. પણ, તે આધાતને લીધે ઉત્પન્ન થએલા કાલ્પનિક ભયથી વિજ્યાને

મર્મભેદ થયો. આટલા માનભંજથી તે એક વાધણની માફક કુદક થઈ જવી જોઈએ; પરંતુ રાસબિહારીનું એ બાણ છૂટતાં જ તે પીગળી ગઈ. પોતાના બ્રહ્માસ્ત્રનો આવો અજબ ચમત્કાર વિજયાના મ્હાન અને મલીન મુખપરથી તુરત જ રાસબિહારીના સ્પર્શમાં આવ્યો, અને મનમાં ને મનમાં સંતુષ્ટ થઈ તે થોડો વખત સ્તબ્ધ બેઠો. પછી મોટી પ્રૌઢીથી બોલ્યો, “લોકોને ટીકા કરવા માટે જગા જ ન રહે, એટલા માટે બંદોબસ્ત કરવો એ અમારું કર્તવ્ય નથી શું ?” આ પણ વિજયાએ મૂગા રહી સહન કર્યું. અર્થાત્ જ રાસબિહારીનો ગર્વ અધિક વધ્યો. તે બોલ્યો, “વિજયા, એમ ગુપચૂપ બેસી રહે નહિ ચાલે. તારે આનો જવાબ આપવો જોઈએ.”

મિચારી વિજયા શું બોલે ? સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણ આવા આધાતથી કેવાં દુર્ભંગ થાય છે, એની જેવી વિજયાને કલ્પના હતી, તેવી તે રાસબિહારીને પણ હતી. અને એથી જ તે એક જેતાની માફક ટેબલ પર લાકડી ઠોકી બોલ્યો, “બોલ બોલ, વિજયા મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપ !”

ધીમે ધીમે માથું ઊંચું કરી વિજયાએ પોતાની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ રાસબિહારીના મુખપર નાંખી. તેના બન્ને હોઠ થરથર કંપવા લાગ્યા. તે રક્ષ સ્વરે ધીમે ધીમે બોલી, “એ વાત આપને ગમે તેટલી મહત્ત્વની લાગે; પણ એવા ખોટા અપવાદનો ઉત્તર તે શો આપવો ?”

રાસબિહારીએ મોટી આદ્યતાથી કહ્યું, “બોલું છે કહી હું ઉત્તર આપવાની વાત ઉઠાવે છે !”

વિજયા ક્રોધથી ખેલી, “ કાકા, વાત ઉડાવવાની મારી ખીલકૂલ ઇચ્છા નથી, તેમ ગરજે નથી. તે વાત તદ્દન ખોટી છે એટલું જ આપને જણાવું છે; અને સાથે એ પણ આપના મોઢાપર જ કહું છું કે, એ વાત ખોટી છે એ સૌ કોઈ કરતાં આપજ અધિક સારી રીતે જાણો છો. ”

વિજયાના આ શબ્દો સાંભળી રાસખિહારી પાણીથી પણ પાતળો થઇ ગયો. તેની અટકળ મુજબનો વિજયા તરફથી જવાબ ન મળતાં, ઉલટું વિજયાએ જ્યારે તેનું જ પ્રહાર તોના પર ફેંક્યું, ત્યારે તેને તે મૂગા મૂગા પોતાના હૃદયપર ઝીલવું પડ્યું. પોતાના મોઢાપર જ પોતાને મિથ્યાવાદી, દુર્નામપ્રચારક આવાં વિશેષણો વિજયા તરફથી મળશે આવી રાસખિહારીને કલ્પના પણ નહોતી. તે સર્પની માફક જળદળાટ કરવા લાગ્યો. પરંતુ એક તરણ છોકરીએ તેનાપર આ જે આઘાત કર્યો, તે સ્ત્રીકાર્યો શિવાય તેને ખીજી ગતિ નહોતી. ઘણો જ ખજલ પડી જઇ અને નીચું જોઇ તે એટલી પણ સ્વગત બોલ્યો, “ વાત ખોટી, એ સૌ કોઈ કરતાં હું અધિક જાણું છું ! હું મિથ્યાવાદી ! ”

એક ક્ષુદ્ર અને નીચ જોતાની માફક વિજયાએ આઘાત ઉપર આઘાત કર્યા નહીં; એટલું જ જ્ઞાસન ખસે છે, આમ વિચારી તે પોતાની ખુરશીપરથી ઉઠી અને મેડા પર જવાના દાદર તરફ વળી બોલી, “ આપ જાણો છો, જ્ઞાણધર્મનું ભૂષણ છે ! એટલે આપના આ મિથ્યાવાદીપણાના ધંધા સંબંધમાં આપની સાથે ખેલવાની મારી ખિલકૂલ ઇચ્છા નથી. દસ્તાવેજ દેખાડવાનું કાંઈ કારણ નથી. કોર્ટ-કમેરીનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે જોઇ લેવાશે. ” આમ કહી તે સ્નાન કરવા માટે ઉપર ચાલી ગઈ.

મકરણ ૨૪.

૨૧૩ આતમાં જ વિજયાના મનમાં એવો વિચાર થઈ આવ્યો કે, મને તેમ કરીને કાલે કલકત્તે જવું અને આધરૂપી રાસબિહારીએ પાથરેલી આ જળમાંથી

પોતાનો છૂટકો કરી લેવો. તેને પોતાની ક્રોધવિવશ સ્થિતિમાં આ વિચાર ધણો સુરક્ષિત લાગ્યો ખરો; પરંતુ ક્રોધનો ઝટકો શાંત થયા પછી તેના મનમાં યોગ્ય-અયોગ્ય શોધી જોવાનું સામર્થ્ય આવ્યું. પોતે જો કલકત્તે નાસી જશે, તો આ જળની દોરીઓ તૂટી ન જતાં, ઉલટી અધિક મજબૂત થશે અને પોતે તેમાં પકી રીતે રસાઈ જશે. સાથે મિથ્યાપવાદની ગાંસડી લઈ જવી પડશે એ જાણ્યું અને એ ગાંસડીને કલકત્તાના વાતાવરણમાં મંદકી ફેલાવતાં કેટલી વાર લાગવાની? જો એમ થાય તો પછી કલકત્તામાંનાં સમાજ-અંધુ-ભગિનીઓને મોહું દેખાડવાની પણ જગા ક્યાંથી રહેશે? આવા વિચારથી વિજયાએ કલકત્તે જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. અને અહીંયાં પણ તેનાથી ધર બહાર મોહું કાઢવાનું ધૈર્ય કરી શકાયું નહીં. રાસબિહારીએ આ આરોપ પોતાપર આમ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં લાદ્યો, તે કાંઈ પોતાનો ત્યાગ કરવા માટે નહીં, પણ સ્વીકાર કરવા માટે લાઈયો; આ વાત પણ વિજયાના ધ્યાનમાં હતી; નહોતી એમ નહીં. અને એ પણ તે સમજતી હતી કે, પૂર્ણ નિરાશ થયા પછી તે આ મિથ્યાપવાદથી ચાર લોકમાં પોતાને બદનામ કર્યા શિવાય પણ

રહેશે નહીં. તથાપિ એ દિવસ પછી પેલો વૃદ્ધ કારકૂન હીસામના ચોપડા પાછા લેવા માટે આવ્યો, ત્યારે તેની નજરે પડવામાં માટે વિજયાને લાજ આવી અને તેણે પરભાર્યો જ નોકર સાથે તેને જવાબ વાળ્યો. ધરના નોકર ચાકરોને પણ મોઢું દેખાડતાં તેને શરમ આવી. કોઈ એકાદ બારીક છિદ્રમાંથી એ અપવાદ તેમના કાને તો નહીં ગયો હોય ને, આવી તેને શંકા આવી અને તે બચાકુલ થઈ.

એક વસ્તુની ખીકથી જેમ તેનું મન વધુ ચિંતા કરતું તેમ તે વસ્તુની તે અત્યંત ઉત્કંઠાથી વાટ પછુ જોતી હતી. પોતાના સ્વર્ગસ્થ પિતાના પત્રો લઈ નરેન્દ્ર પોતે જ હાજર થશે, આમ તે ધારતી હતી; પણ ત્રણ ચાર દિવસ ગયા પછી પોસ્ટના સીપાઈએ તે પત્રો તેના હાથમાં લાવી મૂક્યા. પત્રો તો આવ્યા ખરા, પણ નરેન્દ્ર કેમ ન આવ્યો? આ વિચાર વિજયાના ચિત્તને ત્રાસ આપવા લાગ્યો. ગમે તેમ કરીને આજ અપવાદ રાસબિહારીએ નરેન્દ્રના માથા પર મૂકી તેને માટે આ ધરનો રસ્તો તો બંધ કર્યો નહીં હોય ને? આવી શંકા વિજયાને ચારંવાર આવવા લાગી. જે આવી રીતે રાસબિહારીએ નરેન્દ્રને માર્ગમાંથી દૂર કર્યો હશે તો આ અપવાદનો બોબો અધિક બારે થશે અને તે ગમે તેટલો મિથ્યા, બ્રામક અને કાલ્પનિક હશે તો પણ તેના દબાણથી પોતાનો જીવ કચરાર્થ જશે આવી વિજયાને ખીક લાગવા માંડી. આવી રીતે કેટલી બધી વાર સુધી તો તે વિચાર કરતી નિશ્ચલ બેસી રહી હતી. આ કાલ્પનિક ખીકથી તે એટલી બધી સંત્રસ્ત થઈ મઈ હતી કે પોતાના હાથમાં પત્રો છે એ પણ તે વિસરી ગઈ. પરંતુ એટલામાં જ્યારે તેને તે પત્રો સાંભરી આવ્યા ત્યારે તે બહુ કાંઈ જુલમી ગઈ. આ પત્રો પોતાનો બાપના હાથના છે આવી

ભાવનાથી તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. આ ભાવનામય સ્થિતિમાં તેણે તે પત્રો મસ્તક પર ધારણ કર્યા અને હાથવાર હૃદય સાથે પણ દાખી રાખ્યા. પછી આંખો લુછતાં લુછતાં તેણે તે વાંચ્યા. પરંતુ તે જેમ જેમ આગળની લીંટીઓ પર નજર નાંખતી તેમ તેમ તેની આંખો પાણીથી અધિક ભરાઈ આવતી અને ઠાગળ પરના અક્ષરો તેને જણાતા નહીં. આખરે મહાકષ્ટે તેણે તે પત્રો વાંચી પૂરા કર્યા. અને એ વખતે તેને પોતાના બાપના હેતુ સંબંધમાં કોઈ પણ જાતનો સંશય રહ્યો નહીં. ફક્ત એનાજ માટે તેના બાપ નરેંદ્ર પર પ્રેમ કરતા હતા અને એના જ માટે તેમણે નરેંદ્રના શિક્ષણની જવાબદારી સ્વીકારી હતી. એ બાબત વિજયાની નજર સામે એટલી સ્પષ્ટતાથી ઉભી રહી કે જગદીશ બાબૂના સંબંધમાં પોતે પોતાના બાપ પાસે જે કચવાટ દર્શાવતી હતી, તેને માટે તેને અત્યારે વિલક્ષણ શરમ આવવા માંડી.

બીજા પાંચ છ દિવસ આમ જ ચાલ્યા ગયા. વિજયા એક દિવસે સવારે ઝહા પી બહાર આવે છે, તો અનેક મજૂર એકઠા થએલા છે અને તેઓ ધરને બહારથી રંગવાના કામમાં ગુંથાયેલા છે. આમ તેને જણાયું. તે જોતાં જ તેના અંતઃકરણમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો અને થોડા દિવસમાં જ આવી પહોંચનારી લગ્નતિથીનું તેને સ્મરણ થયું. બીજા સાત દિવસ પછી જ તેનાં વિલાસ સાથે લગ્ન ! તે દિવસે આખો દિવસ ધર રંગવાનું કામ ઘડાકા બંધ ચાલ્યું હતું. પણ એ કામ કોના હુકમથી ચાલે છે એવો વિજયાએ કોઈને પ્રશ્ન કર્યો નહીં. આ બનાવથી વિજયાનું મન ઘણું જ બગાડાયું. ગયા સાત આઠ દિવસોમાં તે સવારે કે સાંજે બિલકૂલ ફરવા ગઈ નહોતી; પણ આજ

તેનાથી ધરમાં બેસી રહેવું અશક્ય થઇ પડ્યું. તેથી તે થોડો તાપ કમી થતાંજ કનૈયા તિવારીને સાથે લઇ રોજના રસ્તે ફરવા માટે નીકળી. તે થોડીક ચાલી ગઇ હશે, ત્યાંજ રસ્તામાં એક ઝાડ નીચે દયાળ બાબૂ તેની વાટ જોતા. ઉભા રહેલા તેને જણાયા. વિજયા તેમની પાસે આવતાં જ તેઓ બોલ્યા, “સાફ ચૂં તું મળી આવી બેટા. નહીં તો હું કાલે સવારે જ તારી પાસે જ આવવાનો હતો.” વિજયાને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તેણે તેનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે દયાળે કહ્યું, “બેટા, હવે દિવસ ધણાજ થોડા રહ્યા છે. આમંત્રણપત્રિકાઓ છાપવી જોઈએ અને તે તારા આત્મ સ્વકીયો ઉપર તેમજ ઝ્હેનપણી-ઓ ઉપર મોકલવી જોઈએ. તેમનાં નામની યાદી-”

વિજયા વચમાં જ રૂક્ષ સ્વરે બોલી, “આમંત્રણપત્રિકાઓ શું મારી સહીથી છાપવાના છે?”

દયાળ, ક્યારનાયે સમજી ગયા હતા કે આ લગ્ન વિજયાના સંતોષનાં નથી. પણ તે બિચારાનો નોકરીનું બોગીર પીઠ પર લીધેલો ધંધો પોતાનો અભિપ્રાય કોઈની પાસે પણ ખુલ્લો કરી કહેવા માટે તે ઘૂટા નહેતા. તેઓ મનમાં ખિન્ન થઇ બોલ્યા, “ના બેટા, તારી સહીથી કાંઈ છપાવવાની જરૂર નથી. વધૂના પાલક અને વરના જનક તરીકે તેઓ જ પોતાની સહીથી આમંત્રણપત્રિકાઓ છાપવી લેશે; પણ તે-”

“નિમંત્રણો ઉપર પોતાની સહી કરવી એ કાણે તેમણે જ દરાવ્યું?”

“હા. તેઓ છે પણ તેવા જ વ્યવહારચતુર. તેમને ખીજની સલાહ મસલતની કે હુકમ ખુકમની શી જરૂર છે?”

વિજયા કઠોર સ્વરે બોલી, “તો પછી કેમ બોલાવવા અને કેમ ન બોલાવવા, એ તેમનું તેમણે જ ઠરાવવું. મારે કાંઈ ખેનપણી છે નહીં અને હશે તો પણ કોઈને બોલાવવાની જરૂર નથી.”

વિજયાના આ ક્રુદ્ધો સાંભળી દયાળ બાબુનું હૃદય સહાનુભૂતિથી ભરાઈ આવ્યું. વિજયાને સાંઝે લાગે એવું કાંઈ બોલવાનો તેમને વિચાર થયો ખરો; પણ તે બોલવાનું તેમને ધૈર્ય થયું નહીં. ચાલતાં ચાલતાં થોડી વાર પછી વિજયા બોલી, “આપે જે પત્ર નરેન્દ્ર બાબુને આપ્યા હતા, તે આપે વાંચી જોયા હતા ?”

દયાળે કહ્યું, “ના. ખીજાના પત્ર શા માટે મારે વાંચવા ? જોયું તો તે પત્રો પાડીટમાં હતા અને તે દરેકના ઉપર નરેન્દ્રના બાબુનું નામ હતું. એટલે તે ત્રણે પત્રો નરેન્દ્રને જ આપવા એ સાંઝે, આમ ધારી તેને જ આપ્યા. એવો વિચાર તો આવ્યો હતો કે પહેલાં તેને પૂછી પછી તે નરેન્દ્રને આપું; પણ તેટલો વખત જ મળ્યો નહીં. એમાં કાંઈ મારો અપરાધ તો નથી થયો ને ?”

વિજયા બોલી, “ના રે ના. તેમના બાપના પત્રો તેમને મળ્યા એ થોડ્ય જ થયું. એ પત્રોના સંબંધમાં નરેન્દ્ર બાબુ આપની પાસે કાંઈ બોલ્યા નથી ?”

“ના. તે મારી પાસે કાંઈ જ બોલ્યો નથી. પણ, તારે જો તે સંબંધમાં તેને કાંઈ પૂછવું હશે, તો હું તેને પૂછી કાઢે જ તેનો તને જવાબ આપીશ.”

આશ્ચર્યથી વિજયા બોલી, “એટલી જલદીથી જવાબ કેવી રીતે મળશે ?”

“તે ઘણું ખૂં રોજ મારે ત્યાં આવી ગય છે.”

“કેમ ? હજી આપનાં પત્નીની તખીયત સારી થઈ નથી ?”

દયાળ આનંદ દર્શાવી બોલ્યો, “બેટા, હવે તો તેની તખીયત ધણી જ સારી છે. નરેન્દ્રના આપઘાતી અને ભગવાંતની કૃપાથી તેની તખીયત કિતમ સુધરી છે.”

વિજયાના આશ્ચર્યની સીમા રહી નહી. વિસ્મિત દૃષ્ટિથી દયાળ તરફ જોઈ તે બોલી, “તો પછી, તેઓ દરરોજ શા માટે આપને ત્યાં આવે છે ?”

દયાળે હસીને કહ્યું, “રોજ આવવાનું કાંઈ કારણ નથી. પણ જન્મભૂમિ પરનો પ્રેમ એમ યોડા સમયમાં જ ઓછો તૂટે છે ! વળી હાલમાં નરેન્દ્રને વિશેષ કામકાજ પણ નથી. કોઈ સ્નેહી સોબતી પણ નથી. એટલે સાંજનો વખત મારે ત્યાં જ ગાળે છે. મારી સ્ત્રીનો તો હવે તેના પર પોતાના જ છોકરા જેવો પ્રેમ થયો છે. અરે ! વાતમાં ને વાતમાં છેક ગામ પાસે આવી પહોંચ્યા ! બેટા, ચાલ, ઘેર ચાલ. આ પણ તારું જ ઘર છે. બ્રાહ્મદેવની વ્યવસ્થા કેવી છે, તે પણ જોવાશે.”

“ચાલો” આમ કહી વિજયા દયાળ સાથે ચાલવા લાગી. તે નાના વાંસના પૂલપરથી પેલી તરફ જતાં જતાં દયાળ બોલ્યા, “બેટા, મારી આટલી ઉંમર થઈ, પણ નરેન્દ્ર જેવો સચ્ચરિત્ર, સર્જન અને સન્ન છોકરો મેં આજ સુધી જોયો નથી. નલિનીની ઠંડા મેડિકલ કોલેજમાં જવાની છે, આથી નરેન્દ્ર તેને કેટલો બધો હિતસાહ આપે છે અને કેટલા બધા વિષયો સમજાવીને કહે છે.”

આ શબ્દો સાંભળી વિજયાનું અંતઃકરણ કાંઈક ચીરાયું. નરેન્દ્ર ક્ષણેથી આટલે દૂર રોજ કેમ આવે છે, એ શંકા તેના અંતઃકરણમાં વિપત્તિ મારક ફેલાતી જતી હતી. દયાળે સહજ વિજયા તરફ જોયું, તો તેના ચહેરા તેમને ખિન્ન જણાયો. તેઓ વત્સલતાથી બોલ્યા, “આશ્વિનદિર સુધી અવાશે ને ? ચહેરાપરથી ધણી થાકી ગઇ હોય તેમ જણાય છે.”

“ના. હું થાકી નથી. ચાલો આપ.” વિજયા આમ બોલી ચાલતી હતી ખરી; પણ અજાણતાં જ તેનાં પગલાં ભારે પડવા લાગ્યાં. જાણે પોતાનાથી ચલાતું નથી અને પોતાના પગ નીચેની જમિન સરકી જાય છે, આમ તેને લાગવા માંડ્યું. દયાળે ફરી કહ્યું, “નલિનીએ નરેન્દ્રની સહાયતાથી ધણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં. તે એમ કહેતી હતી, કે હવે પોતાને કાલેજમાં ધણું સહેલું પડશે. બન્ને જણ કેટલી બધી વાર સુધી વાતો કરતાં બેસે છે.”

આ સંબંધમાં શું બોલવું એ વિજયાને સ્પષ્ટ નહી. તેના અંતઃકરણમાં જે ગડબડ શરૂ થઈ હતી, તેની તેને જ ખબર. ચાલતાં ચાલતાં તે ધીમે રહીને સંકોચથી બોલી, “તેમના એવા વર્તનમાં આપને કાંઈ સંશય નથી આવતો ?”

વિજયાના પ્રશ્નનો હેતુ લક્ષમાં આવતાં છતાં દયાળે કહ્યું, “શેનો સંશય, બેટા ?”

વિજયાથી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તુરત આપી શકાયો નહી. જાણે તેનું હૃદય બાંગી મથું હોય તેમ તેને લાગ્યું. એ મનોબળથી કાંઈક આંતર થતાં તે બોલી, “બન્નેનું સાહચર્ય વધતું જાય છે; તો-”

વિજયા વચમાં જ અટકી. આમળના શબ્દ ઉચ્ચારવાનું

સાહસ તેની જીભ કરી શકી નહી. પરંતુ, તેના કથનનો ભાવ સમજી દયાળ બોલ્યા, “ છટ છટ ! ખેટા, નરેન્દ્રના સંબંધમાં એવો સંશય લાવવો એ પણ પાપ કહેવાય. તે બન્નેનો સ્નેહ-સંબંધ વધુ મજબૂત થાય, આવી મારી સ્ત્રીની તો ઘણી ઇચ્છા છે; પણ-નરેન્દ્ર ઉપર મારો અને તેનો ઘણો વિશ્વાસ છે. નરેન્દ્ર તરફથી કોઇપણ પ્રકારનું અન્યાયી આચરણ થશે, આમ અમને બન્નેને પણ લાગતું નથી. ”

દયાળ અને તેની સ્ત્રી, એ બન્નેએ જો કે નરેન્દ્રને માટે સાક્ષી આપી ખરી; તો પણ વિજ્યાને તેનું પોતાનું મન તો સાક્ષી પૂરવા લાગ્યું કે, નરેન્દ્ર તરફથી બીજા કોઇના તો નહિ, પણ પોતાના સંબંધમાં તો અન્યાયી આચરણ થાય છેજ. કલકત્તેથી રોજ આવવું, નલિનીને કલાકોના કલાક સુધી શીખવવું; અને આ ઉન્હાળાની રજા પૂરી થઇ કે, નલિની કલકત્તે જવાની અને નરેન્દ્ર તો કલકત્તે હંમેશાં જ હોવાનો ?

ઘર પાસે જતાં સહજ સંધ્યાકાળ પડી ગઇ. દયાળની પાછળ વિજ્યા અંદર આવી. વચ્ચોવચ એક નાનું ટેબલ હતું અને તેની આસપાસ સામ સામે ખુરશીઓ મૂકી નલિની અને નરેન્દ્ર વાતો કરતાં બેઠાં હતાં. ટેબલપર નલિની સામે એક પુસ્તક ઉઘાડું પડ્યું હતું. પણ પ્રકાશ ઓછો થતો જતો હોવાથી વાંચન અધૂરું રહ્યું હતું અને ઘણે ભાગે વૈધકના સંબંધમાં જ વાતો ચાલતી હતી. નલિનીનું મુખ બારણા તરફ હોવાથી વિજ્યા અંદર આવી તે તેને જણાઈ અને તુરત જ તેણે ઉઠી ઘણા સત્કારથી વિજ્યાને અંદર બોલાવી. પરંતુ, આ ઉત્થાપનથી વિજ્યાનો ચહેરો પ્રસન્ન થયો કે

મિત્ર થયો, તે માત્ર સંધ્યાકાળ થવાને લીધે નલિનીની નજરે પડ્યું નહોતું. વિજયાને જોતાં જ નરેન્દ્રે ખુરશીપરથી ઉઠી નમસ્કાર કર્યા અને 'કુશળ છો ને ?' આમ પણ પૂછ્યું. વિજયા અભિમાનથી એકદમ લાલ થઈ. તેણે નરેન્દ્ર તરફ જોયું એ નહીં, અને તેનું જોણવું પણ ન સાંભળ્યા જેવું કર્યું. તેણે નલિનીને કહ્યું, "આપ આટલા બધા દિવસોથી અહીં છો, પણ એક દિવસ પણ કેમ મારી પાસે આવ્યાં નહીં ?"

આ પ્રશ્નના જવાબમાં નલિની ક્ષમા માગતી હતી, ત્યાં જ નરેન્દ્ર સ્વાભાવિક હસીને જોત્યો, "અને આપ તો માત્ર થોડા દિવસમાં જ મારી ઝોળખાણુ પણ ભૂલી ગયાં !"

વિજયા ભૂલી જોઈને તુચ્છતાથી ખેલી, "ઝોળખાણુ હોય એટલે તે કાંઈ દરેક પળે જણાવાય નહીં !" આમ કહી તત્ક્ષણે જ તે હાસ્યપૂર્વક નલિનીનો હાથ ઝાલી ખેલી, "ચાલો, આપણે તમારાં મામી સાથે વાતો કરતાં બેસીએ;" આમ કહી તે નલિનીને લઈ સીધી મેડા ઉપર ચાલી ગઈ. જતાં જતાં માત્ર નલિનીએ પાછળ વળી નરેન્દ્રને કહ્યું, "આ લીધા શિવાય નાશી ન જતા, હાં કે નરેન્દ્ર બાબુ !"

નરેન્દ્ર કાંઈ જ જોત્યો નહીં. વિસ્મયથી અને અપમાનથી તે ક્ષણવાર તો પથ્થરના પૂતળાના જેવો નિશ્ચલ ઉભો રહ્યો. નરેન્દ્રની આ અવસ્થા દયાળુબાણુના લક્ષમાં આવી અને તેથી તેણે પણ ચક્રિત થઈ નરેન્દ્ર સામું જોવા લાગ્યા. અને નરેન્દ્ર એમ માને કે, આ પોતાનું અપમાન થયું; પણ ખરું જોતાં એ અપમાન નથી પરંતુ કાંઈ ભૂલી જ હકીકત છે, આમ દયાળુબાણુ પોતાના આશ્ચર્ય-દર્શનથી

જાણે નરેન્દ્રના ધ્યાનમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. તથાપિ, નરેન્દ્રે દયાળબાબૂના એ વિરુદ્ધપરથી એવો બોધ લીધો નહીં અને તે ખિન્ન થયો. એટલામાં ઉપરથી દયાળને રહા માટે બોલાવવા આવ્યું. આ વખતે નરેન્દ્ર કાંઈક શુદ્ધિમાં આવ્યો અને પોતાની પહેલાંની પુરશી પર બેસી જાણે કે કાંઈ થયું જ નથી એવા શાંત સ્વરે બોલ્યો, “દયાળબાબૂ, આપ રહા પી આવો. ત્યાંસુધી હું અહીંયાં જ બેઠો છું. આવેલા મહેમાન પાસે હાજર રહેવું એ ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય છે. હું તો ધરતો જ છું, માટે મારી ચિંતા કરશો નહીં. જાઓ આપ ઉપર જાઓ.”

દયાળ સહજ થઈ બોલ્યા, “હીક બાબા ? ત્યારે હું હમણાં જ ઉપર જઈ આવું છું.”

દયાળ ગયા પછી નરેન્દ્ર સ્વસ્થ બેસી રહ્યો. થોડા સમય પછી એક તોફારે નરેન્દ્રસામેના ટેબલ પર દીવો લાગી મૂક્યો. તેને લગભગ અર્ધો કલાક થયા પછી ત્રણે જણે રહા પી નીચે આવ્યાં અને તેમને જોતાં જ નરેન્દ્ર ઉઠી ઉભો રહ્યો. જો નરેન્દ્ર આ પહેલાં જ ઉઠીને ચાલતો થયો હોત, તો તો કોઈને કાંઈ જ લાગ્યું ન હોત. પરંતુ, પોતાના આવતાં સુધી એ એકલો જ બેસી રહ્યો હતો, આ વિચારથી તે ત્રણે જણની પીઠ પર અનુતાપના આપકા પડ્યા. નલિની લજ્જિત થઈ બોલી, “આપને માટે રહા નીચે લાવવાનું કહ્યું છે, નરેન્દ્ર બાબૂ.”

નરેન્દ્ર એક કે બે કાંઈ જ બોલ્યો નહીં. વિજયા તો આ અનાવશી બહી જ લજ્જિત થઈ ગઈ હતી અને તેને નરેન્દ્ર સામેં બેવાની પણ ચોરી લાગવા આંડી. તે રોવી જ ધરની બહાર નીકળી

અને કનૈયા તિવારીને સાથે લઈ રસ્તે પડી. તે આવી ત્યારે આકાશ સહેજ ઘેરાયેલું હતું; પણ અત્યારે જતી વખતે તે સાર થઈ ગયું હતું અને સ્વચ્છ ચાંદની ખીલી આવી હતી. નાનાં નાનાં દુર્વીકુરુથી તે મોટાં મોટાં વૃક્ષોસુધી સર્વે જાણે ચંદ્રકિરણરૂપી નલિકાથી અમૃતમાન કરતાં હતાં. ઘર, નદીઓ, ખેતરની જમિનો એ સર્વ જાણે સ્વચ્છ વસ્ત્ર ઓઢી ઉઠી ગયાં હોય તેમ જણાતાં હતાં. આ દેખાવ ખરેખર ધણો મનોહર હતો એમાં શંકા નથી. પણ તે જોતાં વિજયાની આંખો પાણીથી ભરાઈ આવી અને “છટ્ મારાથી આ સહન થતું નથી !” આમ તે વારંવાર પોતાના મનને કેહેવા લાગી.

ઘરમાં પગ મૂકતાં જ તેના જણવામાં આવ્યું કે રાસખિહારી બાપૂ સંધ્યાકાળના પોતાની વાટ જોતા બેઠા છે. તેનું ચિત્ત એ જાણી સાહજિક જ ત્રસ્ત થયું. તે સીધી ઉપર પોતાના ઓરડામાં ગઈ અને બેસી રહી. પરંતુ તે એમ ગમે તેટલી વાર બેસી રહે; તો પણ રાસખિહારીબાપૂ કાંઈ કંટાળાને ઘેર જવાના નથી, એ વિજયા સારી રીતે જાણતી હતી અને તેથી તેણે તેમની મુલાકાત લેવાનું ઠરાવ્યું. તે રાસખિહારીને મળવાને નીચે જતી હતી, એટલામાં રાસખિહારી જ ઉપર આવી હાજર થયો. નિરૂપાય થઈ વિજયા ખુરશીપર બેઠી અને રાસખિહારીને પણ બેસો કહ્યું. ખુરશીપર બેસતાં બેસતાં રાસખિહારીએ વત્સલતાથી કહ્યું, “રાતની વેળા. ચાંદની હોય, તો પણ શું થયું ? દયાળે દીવો મોકલવો હતો ! જો હું જાણતો હોત, તો મેં બે દીવા મોકલ્યા હોત. ભગવંતે આત્મીય અને પરકીયમાં જે જુદી જુદી પ્રુદ્ધિ આપી છે, તે કાંઈ અમથી જ નહિ. માયાશિવાય કેની આંતરડી તડતડ તૂટે !” આમ કહી રાસ-

ખિહારીએ એક લાંબો નીસાસો નાંખ્યો. પછી એક વાળેસો કાગળ ખીસામાંથી કાઢ્યો અને તે ઉઘાડી તે બોલ્યો, “ જે લખવાનું, તે તો બધું જાણે આ કાગળમાં લખેલું જ છે. તું માત્ર આમાં સહી કર, એટલે થયું; ખેટા ! આ કાગળ આવતી કાલે જ મોકલવા જોઈએ. ” આમ કહી તેણે તે કાગળ વિજયાની સામે મૂક્યો. કાગળ હાથમાં લઈ જોતાં જ, તેને જણાયું કે તે કાગળ તે આલ્પવદ્ધતી મુજબ લખતે કાયદાસર ઠરાવવા માટે જે મજદૂર રજિસ્ટર કરાવેલો પડે છે, તે હતો. તે એક છાપેસો નમુનો હતો અને તેમાંનો આવશ્યક મજદૂર હાથથી લખેસો હતો. આ કાગળ વિજયાએ એક વખત, બે વખત અને ત્રણ વખત વાંચી જોયો અને પછી તેણે કાગળપરથી પોતાની નજર ઉઠાવી. આમાં વિજયાનો બલે થોડામાં થેડો સમય ગયો હોય; પણ તેટલા થોડા સમયમાં કેટલા બધા વિચાર તેના મનમાં થઈ આવ્યા; અને તેની માનસિક અવસ્થામાં ધણું જ સ્થિત્યંતર થયું. જે એક મોટી વેદના તેના હૃદયને આટલો વખત ત્રાસ આપતી હતી, તે તેની કઠોર, ઉદાસીન અને દારૂ છઞ્છાશક્તિની લહેરથી રૂપાંતરિત થઈ અને તેની દૃષ્ટિથી રૂનિયાનો રંગ પણ એકદમ બદલાઈ ગયો. પુરૂષ જાતિના સંબંધમાં અત્યાર સુધી તેની જે ધારણા હતા, તે તદ્દન બદલાઈ ગઈ અને સઘળા પુરૂષ એક જ માળાના મણિ તેને જણાવા લાગ્યા. રાસખિહારી, દયાળ, વિલાસ, અને નરેન્દ્ર આ વ્યક્તિઓ આટલા દિવસ તેને પરસ્પરથી કેટલી બધી ભિન્ન જણાતી હતી. પરંતુ અત્યારે તેને તે પોતાનો ભ્રમ હતો એમ લાગ્યું અને દરેકના હૃદયમાંની સામગ્રી એકજ છે આમ લાગવા માંડ્યું. એ ખરું કે

દરેકની અવસ્થામાં યોગ્ય યોગ્ય અંતર છે; પરંતુ, પોતાના સ્વાર્થ અને સુખને માટે તે બધાએ નારી જાતિ સાથે નીચતાથી અને કૃતદ્વનતાથી વર્તે છે, આવી તેની મનઃપૂર્ણ ભાવના થઈ. આટલા દિવસો સુધી દયાળ બાળ પર તેની કેટલી બધી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ હતી; પણ આજ તે બધીએ દૂર થઈ ગઈ. સૌ કરતાં તો તે જ તેને વધુ કૃતદ્વન જણાયો. પોતાના હૃદયમાં ચિંતનીય વસ્તુ કંઈ છે એ દયાળ જણતો હતો તો પછી તેણે આમ કરવું જોઈતું નહોતું. દયાળને માટે પોતે શું નથી કર્યું? તેને આશ્રય આપ્યો, તેના પર ભક્તિ કરી અને આપ કરતાં પર વધુ તેના પર વિશ્વાસ રાખ્યો. આમ છતાં તેણે પોતાની બાણેજના કલ્યાણ માટે તે સર્વ પર પાણી મૂક્યું! ખીંછ એક તરણીના અંતઃકરણમાં આવી કેટલી બધી વેદના થશે એ કલ્પના પણ તેના અંતઃકરણમાં આવી નહી, તો પછી તેનામાં અને રાસબિહારીમાં ભેદ જ ક્યાં રહ્યો? અને નરેન્દ્ર? છદ્! તેનો તો વિચાર જ ન કરવો. સૌ સરખા જ, અને જો બધાએ સરખા જ, તો પછી વિશ્વાસ તરફ આટલી બધી રૂપે બુદ્ધિથી જોવાતું કારણ શું? ખરું જોતાં તો તે જ સર્વ કરતાં ઓછો નિર્દોષ છે. સર્વ કરતાં ઓછો અપરાધ તેણે જ કર્યો છે. વિચાર કરતાં તો તેના જ પ્રેમમાં સત્પનો અને સજીવતાનો અંશ અધિક જણાય છે. અને એટલા જ માટે તેના અંતઃકરણમાં સ્પર્ધા ઉત્પન્ન થતી હતી, અને વિરૂદ્ધ દિશા તરફથી આવનાર દરેક પર તે હથીયાર ઉમામતો હતો. એને જ પોતે અવિચાર અને અત્યાચાર કહેતી હતી. પણ એ તો તેનું ન્યાય વર્તન હતું. તો પછી તેને શિક્ષા કરવાનો પણ પોતાને ક્યાં અધિકાર રહ્યો? અને સંસાર એ કાંઈ બાળકની રમત નથી. દંપત્યની તે એક કઠિણ

પરીક્ષા છે. આ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાની ક્ષમતા વિલાસના અંગે છે. નરેન્દ્ર જેવા વ્યવહારશૂન્ય મનુષ્યને સંસારના કઠિણ ક્ષેત્રમાં પગલું પણ મૂકવાનો અધિકાર નથી.

ઐટલામાં રાસખિહારી વિજયાના ચહેરાપર દષ્ટિ નાંખી અત્યંત ઉત્કંઠાથી બોલ્યો, “વિજયા, અહીંયાં શું કલમ-ખડીયો નથી ? નીચે કચેરીમાંથી આણવાનો છે ?”

વિચારમગ્ન વિજયા જાણે કે આ શબ્દોથી એકદમ ખમવા જાગૃત થઈ. ખતી ગએલી બાબતોમાંનું સાઈ-નરસું રહસ્ય શોધી કાઢવા માટે તે પોતાના વિચારવિનિમયથી એક સૂક્ષ્મ તંતુનું જાતું ઘણી કુશળતાથી શુદ્ધતી હતી; પણ સ્વાર્થાધ વૃદ્ધના તે શબ્દો તીવ્રી કાતરની માફક તે જાળામાં પેડા અને એક પછી એક સર્વ તાર તેણે કાતરી નાંખી નિમિષાર્ધમાં છિન્નબિન્ન કરી નાંખ્યા. તેજ ક્ષણે વિજયાના હૃદયમાંની મૃદુતા દૂર દષ્ટ ગઈ અને કઠોર થઈ તેણે તીક્ષ્ણ સ્વરે કહ્યું, “કાકા, હું એ વિચારું છું કે, પાપ ગમે તેટલું મોટું હોય, તો પણ તે શું પૈસાના બારથી સાફ દબાઈ જતું હશે ?”

વિજયાના પ્રશ્નની મતલબ બરોબર ધ્યાનમાં ન આવવાથી ધુંધવાયા જેવું કરી રાસખિહારી બોલ્યો, “તે શું બેટા !”

વિજયા ન ડગમગતાં સ્પષ્ટતાથી બોલી, “તેમ ન હોત, તો મારા જેવી અધોગામી છોકરીને તેનાં પાપકૃત્યો તરફ દુર્લક્ષ કરી સ્વીકારવાનું સાહસ આપે કયું નહોત !”

આખો મોટો સ્વાર્થાધ અને ધૂર્ત રાસખિહારી; પણ તે આ પ્રહારથી ખરે બાબુથી ચીત થયો. લજ્જાથી તે ઐટલો બધો સ્વરમાં ઘૂંટી દે, ઉંચું મોટું કરતાં પણ તેને ખીક લાગી. ઐટલામાં તે સાવ-

ધાનીથી બોલ્યો, “ જુદું ! તે તો ખોટી વાત ! તારો કોઈ મોટો શત્રુ હશે, તો તે પણ બેટા, તારા પર એવો આરોપ મૂકી શકશે નહીં.”

વિજયાએ ખણખણતા સ્વરે કહ્યું, “ કાકા, શત્રુ કરો કે ન કરો; પણ એવી સ્થિતિમાં વિલાસખાખૂ મારા તરફ શ્રદ્ધાથી જોશે શું?”

વિલાસણ વિસ્મય દર્શાવી રાસબિહારી બોલ્યો, “ શ્રદ્ધાથી જોશે નહીં ? તને ? અને વિલાસ ? વાહ ! તું આ પૂછે છે શું ? વિલાસ, અરે વિલાસ. ” વિલાસને મોટેથી ખૂમ મારતાંજ તે અંદર આવ્યો. એ પરથી તે પાસેજ ક્યાંક પહેલેથી આવી ઉભો હતો એ વાત નિશ્ચિત. તેને જોતાંજ મોટી મોટી ખૂમો મારી રાસબિહારી બોલ્યો, “ સાંભળ ! સાંભળ વિલાસ. વિજયા પૂછે છે કે, વિલાસ મારી સાથે શ્રદ્ધાથી વર્તશે શું ? સાંભળ ? તેનું બોલવું તો સાંભળ ? કવો આ વિચિત્ર પ્રશ્ન ! ”

વિલાસ કાંઈ જ બોલ્યો નહીં. હકીકત શી છે, એ તેના લક્ષમાં ન આવવાથી તે હલટો ધુંચવાઈ ગયો. વિલાસને આમ સ્તબ્ધ હોય રહેલો તથા પોતા તરફ અને રાસબિહારી તરફ ટગરમગર જોઈ રહેલો જોઈ, વિજયા કઠોર સ્વરે બોલી, “ તે દિવસે નોકર-ચાકરો મારશ્વત તપાસ કરી આપના પિતા કહેતા હતા કે, તું મોડી રાત સુધી નરેન્દ્ર સાથે હસતી-ખીલતી હતી. અને એટલેથી જ નરેન્દ્ર ખુશી ન થયો તે, તે ગાડી ચૂકવાનું બંધાવું કરી રાત્રે રોશનપરથી પાછો આવ્યો અને તે આખી રાત તેણે અહીંયાં જ બસ્યા આનંદમાં ગાળી. આવો આપના પિતાનો મારા પર આરોપ છે; તો પછી આપ—”

રાસબિહારી વચમાં જ મોટેથી ખૂમાખૂમ કરી મડખડ કરવા

લાગ્યો. “ના ના. કદાપિ નહીં. એ વાત જ તદ્દન ખોટી. અસંભવ! મેં બીજાકૂલ એવો આરોપ કર્યો નથી. મારો જીભ ચીરાઈ ગયો!” વિગેરે બડબડાટ કરી, તેણે વિજયાને વચમાં જ બોલતાં અટકાવી. પણ અહીંયાં વિલાસનો ચહેરો ધણો વિષણુ થયો. તેને પોતાના બાપના ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો. તે ખિન્ન સ્વરે બોલ્યો, “મેં એ કાંઈ સાંભળ્યું જ નથી, અને તે પર મારો વિશ્વાસ પણ નથી.” રાસબિહારી ફરી ઉતાવળથી બોલ્યો, “એવી બચાંકર ખોટી વાત! સાંભળું ક્યાંથી? અને તે પર વિશ્વાસ પણ કેમ બેસે! તો તો હું તે-પેલા—નવા-રખવાલદારને-કાલેજ કહું છું લુચ્ચાને! પેલો પરેશ પણ-હેહ છેહ! કાગનો વાધ! અને—”

રાસબિહારીનો બડબડાટ અટકતાંજ વિલાસ વિજયા તરફ વળી બોલ્યો, “વિજયા, એ વાત તદ્દન ખોટી. હું કદાપિ તે પર વિશ્વાસ રાખું નહીં. અરે આખી દુનિયા જો સાક્ષી આપે, તો પણ હું વિશ્વાસ મુકું નહીં.”

વિલાસ તરફ તીક્ષ્ણ નજર કરી તીક્ષ્ણ સ્વરે વિજયા બોલી, “કેમ? કેમ વાર વિશ્વાસ મુકો નહીં? મારી સંપત્તિ માટે ખરૂં ને?”

વિજયાનો આ પ્રશ્ન સાંભળી રાસબિહારી ફરી પોતાની ચર્પટ-પંજરી શરૂ કરવાનો હતો. પણ વિલાસની ક્રોધકંપિત દૃષ્ટિથી તે ચૂપ રહ્યો. વિલાસની આંખો લાલ થઈ હતી એ ખરૂં; પણ તેણે ક્રાંતતાથી વિજયાને જવાબ આપ્યો કે, “આપની સંપત્તિ પર મારો મહેજ પણ બોમ નથી.” આ સંબંધમાં કોઈપણ કાંઈજ બોલ્યું નહીં. ત્રણેની સ્તબ્ધતાથી ક્ષણવાર તો તે દિવાનખાનું શુષ્ક થયું

હતું. વચમાં કાણુવાર માત્ર ઉડેલી ચક્રમકથી સર્વનાં મન ખિન્ન અને ઉદ્વિગ્ન થયાં હતાં. થયું તે થવું જોઈતું નહોતું. છતાં તે થયું એટલે એ વ્યવહાર દરેકને શોખાવિનાનો અને નીરસ લાગવા માંડ્યો. બમ્બરમાં વેચાણ માટે મુકેલી વસ્તુના સંબંધમાં દુકાનદાર અને ધરાક વચ્ચે જે બોલવું-ચાલવું થાય, તેવું જ બોલવું લગ્ન જેવા માંગલિક વ્યવહારમાં થઈ ગયું હોવાથી દરેકને પોતપોતાનું મન ખાતું હતું. આટલા દિવસો વયોમાન સાથે મહાકષ્ટે વધારેલું ગંભીર, આ વ્યવહારમાં પોતે પૂરેપૂરું ગુમાવી બેઠો તેથી; અને પોતે થોડો સમય પૂર્વે જે બકમકાટ અને બાલ્યચેષ્ટાઓ કરી, તે માટે રાસબિહારીને ધણીજ ઉદ્વિગ્નતા થએલી જણાતી હતી. આવો વિલક્ષણ આરોપ વિજયા પર પોતાના બાપે કરેલો હોવાથી વિલાસ પણ ઉદ્વિગ્ન થયો હતો. અને તેના મનપર સંશયના આધાતો ઉપર આધાત પડતા હતા. આ વસ્તુ કોઈ પણ રીતે હાથમાંથી ચાલી ન જાય, એટલા માટે તે આગળ બોલવાની શબ્દ-યોજનામાં ગુંથાયો હતો. પોતાની લગ્નના દીન વલ્ગના માટે વિજયાને પણ અત્યારે વિલક્ષણ અનુતાપ થતો હતો. અપવાદ ગમે તેટલો બચાંકર હો, તથાપિ કોઈ કુલીન સ્ત્રી તેને ચર્યાના વિષય તરીકે સ્પષ્ટતાથી પુરષોની સામે માંડી પોતાને ઉપહાસાસ્પદ કરી લેવા હીંમત કરી શકે નહી. આમ છતાં પણ પોતે એકદમ તે જ વાત બોલી ગઈ, એ વિજયાને દુઃસહ થયું. દાંપત્ય જીવનમાંનું માધુર્ય અને પાવિત્ર્ય જાણે કે પોતે પોતાના હાથેજ માટીમાં મેળવ્યું આમ તેને લાગવા માંડ્યું. એટલામાં વિલાસ ગંભીર અને ક્ષાંત સ્વરે બોલ્યો, “વિજયા, બાપા ગમે તે કહો. હું સોગનપૂર્વક કહું છું કે, તારાપર મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તારી સંપત્તિમાંની એક કોડીને

પણ મને લોભ નથી.”

ખિન દષ્ટિથી વિલાસ તરફ જોઈ વિજયા બોલી, “આપ આ ખરું કહો છો ?”

અભિનયપટુ વિલાસે વિજયા પાસે જઈ તેનો ડાબો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને ગદગદ કંઠે કહ્યું, “વિજયા, તે નિરાકાર પર બ્રહ્માનાં પાદ-કમલપર જે મારી ખરી ભક્તિ હોય, વિશ્વાસ જેવું કાંઈ હોય, સત્ય જેવું કાંઈ હોય, તો હું તે સોગન લઈ ફરી કહું છું કે, હું તારી સંપત્તિનો ભૂખ્યો નથી પરંતુ તારા પવિત્ર પ્રેમનો ભૂખ્યો છું.”

વિલાસના આ શબ્દોથી વિજયાની ખિનતા દૂર થઈ એમ નહીં. પણ, પેલા કાગળપર સહી કરવાના વિચાર તેના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા. વિલાસના હાથમાંથી પોતાનો હાથ કાઢી લઈ તેણે કાગળ પોતાની સામે મૂક્યો અને કલમ પણ શાહીમાં બોળી. પણ એટલામાં સહી ન કરવી આમ તેના મનમાં થયું અને તે સ્તબ્ધ બેઠી. શું કરવું એનો નિશ્ચય જ તેનાથી કરી શકાયો નહીં. આખરે તેણે કલમ હાથમાં લીધી અને ધ્રુજતા હાથે તેના પોતાનાથી પણ ઓળખી શકાય નહીં એવી સહી કરી તે કાગળ તેણે રાસાબિહારીના હાથમાં આપ્યો. આ વખતે વિજયાની આંખો પાણીથી ભરાઈ આવી હતી અને કદાપિ એકાદ ટીપુ પણ તે કાગળ પર પડ્યું હશે.

કાગળપર સહી થઈ એ જોઈ રાસાબિહારી મનમાં ધણે ખુશ થયો. પણ ઉપરથી વનમાલીને સંભારી તે ફેંકેલો આંખો લૂછવા લાગ્યો. કાગળ ખીસામાં મુકી તે દેઠ્યો અને સ્વગત જ વનમાલીનાં શુશ્રુગાન કરતો કરતો, વિલાસને ખાસ પાછળ રાખી તે ત્યાંથી ઘેર

ગયો. આજે માત્ર રાક્ષસિહારીને એમ લાગ્યું કે, વિલાસે યોગ્ય કામગિરી બજાવી. પિતૃદેવે પ્રસ્થાન કર્યા પછી ચિરંજીવ ફરી અભિનયકુશલતાથી બોલ્યો, “વિજયા, હું જાણું છું કે તારો મારા પર પ્રેમ નથી. પણ સાધારણ લોકોની માફક મને એ પ્રેમ એજ એક મહત્વનો લાગતો હોત, તો મેં તને ખુશીથી કહ્યું હોત કે, જેનાપર તારો પ્રેમ હોય, તેની સાથે તું લગ્ન કર. મારામાં તેટલી શક્તિ, તેટલું આદાર્ય અને તેટલો ત્યાગ છે, વિજયા!” થોડું અટકી વળી તે બોલ્યો, “સૌદર્ય-લાલસા, જેને ધણા લોક પ્રેમ સમજે છે,—એ કોઈ બ્રાહ્મકુમારિકાનું ખરું ધ્યેય નથી. દાંપત્ય-પ્રણય એટલો પવિત્ર હોવો જોઈએ કે, તેથી સત્ય શોધતાં આવડવું જોઈએ, ગુનદીપનો પ્રકાશ જણાવો જોઈએ અને સુકિતનો માર્ગ ઓળખતાં આવડવો જોઈએ. બે પવિત્ર હૃદયોનું, બે આત્માઓનું એમ એકમેકને સાહાય્ય થવું, એજ ખરું લગ્ન. એ કરતાં અન્ય હેતુ, એ ખરું લગ્ન જ નથી. તે નરેન્દ્રને તેં જ્યારે પ્રત્યક્ષ જોયો નહોતો, ત્યારે તારા ચિત્તમાં આવો ગોટાળો થયો નહોતો. લગ્ન એ કાંઈ એજાનો વિષય નથી—”

વિલાસ હજી પણ કેટલી વાર સુધી એમ જ બોલતો રહ્યો હોત. પરંતુ વિજયાને નરેન્દ્રની સ્મૃતિ આવી રીતે વિલાસ તરફથી થતાં જ રૂપતુલ્યા અને સંપત્તિ તરફ ખરેખર ખેંચાણ કેનું છે, અને ઉદાસીન કાણ છે એ જાણે સ્વચ્છ આરસાના જેવું તેની સામે ઉભું રહ્યું; અને બની ગયેલી બાબતોનો એકંદરે સાર કાઢો જોઈ, નિમિષાર્ધમાં તે બચાકુલ થઈ ગઈ. દુરત જ તે મન મોકળું કરી આંસુ ગાળવા માટે ત્યાંથી બીજી ઓરડીમાં ચાલી ગઈ. બિચારા વિલાસને પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાનનું બાળ્યાન શ્રોતા નાસી જવાથી વચમાં જ બંધ કરી ધરતો રસ્તો પકડવો પડ્યો.

પ્રકરણ ૨૫.

સંશય-પિશાચની પીડાથી વિજયાનું મન એટલું બધું વ્યગ્ર થયું હતું કે તેને આ દુનિયા મનુષ્ય જીવનની એટલા ઘણાં કરવાનું સાધન માત્ર લાગી. બનતા જતા એકેક પ્રસંગથી આ શિવાય જગતનો અને મનુષ્ય જીવનનો ખીજો સંબંધ નથી આવી તેની સમજણ મજબૂત થઈ; અને તેથી તેને એ શિવાય ખીજા ઉપાય સૂઝતા નહોતા. તે ઉપાય એ કે, કાંતો જીવન અને જગતની એકદમ તૂટાતૂટ થાય અગર તો પર્વતના શિખર પરથી તુટી પડતી કડની માફક જીવન આ જગત ઉપરથી જેમ ધસે તેમ ધસેવા દેવું આમાંના ખીજા ઉપાયનું અવલંબન જ સર્વત્ર નજરે પડે છે અને એથી જ જીવનમાં જીવનતર આવેલ છે; આ બાબત જ્યારે વિજયાના ધ્યાનમાં આવી, ત્યારે થયું એ સાર જ થયું આમ મનનું સમાધાન માની લઈ તે રાત્રે તે નીરાંતે ઉઘી ગઈ. ખીજો દિવસે જ્યારે તે જગત થઈ ત્યારે પોતાનું મન સ્વસ્થ અને શાંત થવાનું તેને જણાયું ચિત્ત ઉપર ચંચલતાનો કે વ્યગ્રતાનો લેશ પણ તેને જણાયો નહીં. પારીમાંથી જ્યારે તેણે બહાર નજર નાંખી, ત્યારે ધુસર થયેલું આકાશ તેને શ્રાવણ મહિનાના જેવું મેઘાલંકૃત લાગ્યું અને એથી એટલામાં જ પથારીમાંથી ઉઠવાની તેને ઈચ્છા થઈ નહીં. દરરોજ ઉઘીને ઉઠતાં જો સહેજ મોડું થતું, તો તેટલાથી પણ વિજયા શરમાવા જેવી થઈ જતી અને તેના જ મનની તેને ખીજી લાગતી. પણ આજ તો તેવો વિચાર પણ તેના મનમાં આવ્યો નહીં. નહીં તો પણ તેને

એવું તે શું કામ છે કે તે જો વખતસર વહેલી ન ઉઠે, તો શાથ નહિ ? તો પછી હજી બીજા એ કલાક પથારી પર આજોટવામાં શું બગડવાનું છે ? ઘરમાં જોઈએ તેટલા નોકર છે. જમિનદારીની ઉપજ પણ વ્યવસ્થાસર આવે છે. તો પછી આરામ અને સુખોપસોગમાં શું માટે ઓછું વેઠવું ? વિજયાને આજ આવા વિચાર સંતોષક લાગવા માંડ્યા. બહાર દરરોજ જોવામાં આવતી વૃક્ષ-વૃક્ષોનાં ખાંડાંનો લીલો રંગ પણ તેને આજ જૂદો અને મનોરમ જણાવા લાગ્યો. ઉપદ્રવ, અશાંતિ નિરૂત્સાહ એ તો જાણે તેને આજ ક્યાંય પણ જણાયાં નહીં અરેરે ! સુખ આટલું બધું પાસે હતું છતાં આટલા બધા દિવસે તે આજે વિજયાને જડ્યું. પણ—”

હૃદય પર આવી ચોંટી પડેલી આ ઉદાસીનતાને જ શાંતિ મળી, પક્ષાધાતમસ્ત દરદીની માફક વિજયા હજી પણ કેટલોક વખત સૂઈ રહી હોત; પણ પરેશની મા બારણામાં આવી તેને ખૂંસો મારવા લાગી. રોજ સવારે અજવાળું ચતાં પહેલાં ઉઠનારી વિજયા, હજી ઉઠી નથી, એ જોઈ પરેશની મા તેને ખૂંસો મારવા લાગી, અને જ્યારે વિજયા પથારીમાંથી ઉઠી, ત્યારે તેણે ખૂંસો મારવી બંધ કરી. પ્રાતર્વિધિ આરોપી વિજયા નીચે આવે છે, ત્યાં જ તેના જાણવામાં આવ્યું કે, આજ રાસબિહારી પોતે આવેલ છે અને તે ઘર રંગવાના અને બહારના મંડપના કામપર દેખરેખ રાખે છે. લગ્નના હવે તો માત્ર ચાર જ દિવસ રહ્યા હતા. આ સ્મૃતિથી વિજયાના ચિત્તમાં ક્ષણવાર માત્ર ચિંતા થઈ આવી; પણ શરી તેણે પોતાનું મન મજબૂત કર્યું અને તેણે ઠરાવ્યું કે હવે તે બાબતનો વિચાર જ કરવો.

નહિ. જેમાં કાંઈ ફેરફાર થઈ શકે તેમ નથી, તેમાં હવે ન્યાય-
અન્યાય, સારું-નરસું શોધી મનને વ્યગ્ર અને અસ્થિર કરવામાં
શો ફાયદો ? આ તે પરમેશ્વરની જ ઇચ્છા, અને તે કલ્યાણપ્રદ જ
હશે, એમાં કાંઈ શંકા નથી. પણ એટલામાં કોણ જાણે શું થયું.
તેના કાન પાસે એ કલ્યાણપ્રદ ઇચ્છા સંબંધમાં જોરથી નકા-
રની ઘંટાઓ વાગવા લાગી. હજુ આગળ ચાર પગલાં ભરતાં
રાસબિહારીનું દર્શન થશે અને, વખત છે આ અપ્રિય વિષયની
ચર્ચા ચાલુ થશે, આવી બીકથી તે વચમાંથી જ પાછી ફરી અને ફરી
મેડાપર આવી ક્ષણવાર સ્વરથ બેઠી. સમય કેમ ગાળવો, એજ તેને
સૂઝ્યું નહિ. એટલામાં તેને પોતાની જાણા-સોજતીણીઓ સાંભરી
અને તેમને પત્ર લખવા બેઠી. દયાળે જ્યારે તેને તેની બહેનપણીઓનાં
નામ પૂછ્યાં હતાં, ત્યારે તેણે પોતાને કોઈ બહેનપણી નથી, આમ
કોષમાં રહ્યું હતું. પણ આજ તેણે સર્વ બહેનપણીઓને એકેક
આમંત્રણપત્રિકા મોકલી સાથે પોતાના હાથેના લખેલા એકેક પત્ર
પણ મોકલવાનું ઠરાવ્યું. આયુષ્યમાં પ્રથમ મિત્રસ્મૃતિ જ રમ્ય. તેમાં
વળી અનેક સ્મૃતિવિશેષ પત્રો એવા મિત્રોને લખતી વખતે મનમાં
જે કાંઈ લાગણીઓ થઈ આવે છે, તે તો જેની તેનેજ ખબર. અર્થાત્
એ પત્રો લખવામાં વિજયાને કંટકો બધો વખત લાગ્યા આનંદમાં
ગયો, અને એટલા સમયમાં મનને ત્રાસ આપનારો એક પણ વિકાર
તેની પાસે આવ્યો નહિ. ઉલટો, સંતોષથી તેનો ચહેરો પ્રસન્ન થયો.
આંખોમાંથી અંજલિતાં આનંદાશ્રુ પડી ગયાં, એ પણ તેના લક્ષમાં
આવ્યું નહિ. એટલામાં પરેશની મા ફરી અંદર આવી અને બોલી,
“ માઈ, ઉઠાને કંટકો બધો વખત થઈ ગયો ! ચાલો જમી લ્યો. ”

વિજયાએ એ સાંભળ્યું; પણ કાંઈ ન બોલતાં તે એકાગ્રતાથી સામેના પત્ર લખતી હતી. પત્ર લખી રહેતાં સુધી વાટ જોવા માટે પરેશની મા તેવી જ ઉભી રહી હતી. એટલામાં તે બોલી ઉઠી. “માધ, પેલા ડૉક્ટર સાહેબ અહીંયાં આવે છે.” તે સાંધેજ વિજયાના હાથમાંની કલમ પડી ગઈ અને તે દાદર તરફ નજર ફેરવે છે ત્યાં તો પરેશ ખૂબ હસતો હસતો નરેન્દ્રને લઈ આવતો તેને જણાયો. આજે તેને નરેન્દ્રનો ચહેરો ધણોજ સુકાઈ ગયેલો જણાયો. અંદર આવતા જ “આપે તે દિવસે કેમ વાર મને ઝાળખ્યો નહી, તે કહો જો.” આવે વિજયાને પ્રશ્ન કરી તે એક ખુરશી પર બેઠો. નરેન્દ્રનો ચહેરો, તેનો સ્વર, અને તેનું એકંદર શરીર વિકલાંગ થયાનો વિજયાને સંશય આવ્યો અને તે બયચક્તિ દૃષ્ટિથી નરેન્દ્ર સામું જોતી જોતી બોલી, “આપ શું માંદા હતા નરેન્દ્રબાબુ?”

નરેન્દ્ર સહજ બોલ્યો. “હા. પણ હવે તપીયત સારી છે. માત્ર એ જ દિવસ તાવ આવ્યો હતો; પણ તેટલાએ મને ધણો જ અશક્ત કરી નાંખ્યો. એથી જ આ બાળુ આવી શકાયું નહી. હશે, પણ તે દિવસે મેં આપનો શો અપરાધ કર્યો હતો, તે કહો જો?”

વિજયા નરેન્દ્ર સાથે કાંઈ પણ ન બોલતાં પરેશ પ્રાપ્તે બોલી, “પરેશ, જ બેટા નીચે જ અને તારી માને કહે કે, જલદીથી કાંઈક ફલાહારનું લઈ ઉપર આવે.” પછી તેણે નરેન્દ્રને કહ્યું, “સવારમાં કાંઈ ખાધું હોય તેમ જણાતું નથી.”

“ના, નથી ખાધું. પણ મને તેની કાંઈ જરૂર નથી.”

“આપને જરૂર નહીં હોય, પણ હું આપને એમને એમ જમ્યા શિવાય જવા દેવાની નથી.” આમ કહી પોતે વિજયા પણ નીચે રસોડામાં ગઈ અને થોડા જ સમયમાં એક ટાટમાં થોડું ખાવાનું અને એક પ્યાલાબર દૂધ લઈ ઉપર આવી. તેણે તે ટાટ નરેન્દ્ર સામે મૂક્યો અને પોતે પાસે જ અતિથિસત્કાર માટે ઉભી રહી. ધીમે ધીમે જમતાં નરેન્દ્ર હસીને બોલ્યો, “આપ ઘણાં વિલક્ષણ જણાઓ છો? ખીજને ઘેર કોઈને ઓળખતાં પણ નથી, અને પોતાને ઘેર તો એટલાં બધાં ઓળખવા મંડી પડો છો કે, તેને જમાડવા શિવાય છોડતાં નથી. ઘણું આશ્ચર્ય કહેવાય ! તે દિવસનું આપનું વર્તન જોઈ મને લાગ્યું કે, હવે તો આપ મારી મુલાકાત પણ લેશો નહીં. અને એથીજ હું અત્યારે પરેશની મદદ લઈ હાજર થયો. પણ તેથી કાંઈ નુકસાન થયું નહીં. થોડો ફાયદો જ થયો.” આ સંબંધમાં વિજયા કાંઈ બોલી નહીં. નરેન્દ્ર ફરી બોલ્યો, “તાવ માત્ર બેજ દિવસ આવ્યો. અને તે પણ બહુ આવ્યો હતો એમ નથી. પરંતુ, તેટલાથી હું ઘણો અશક્ત થઈ ગયો. મને ત્યારે પણ આપની મુલાકાત થશે, આવી મને ખાતરી હોત, તો હું આટલો જલદીથી આપને મળવા પણ ન આવ્યો હોત. આટલા થોડા ચાલવાથી પણ હું થાકી ગયો છું.” વિજયા હજી પણ સ્તબ્ધ હતી. નરેન્દ્રના આખરના શબ્દોથી તેનું મન દુઃખી થયું હતું. એટલામાં ખાવાનું પૂરું કરી કરી અને દૂધ પી નરેન્દ્ર બોલ્યો, “ઘણું કરીને તો આપના જણવામાં નહીં આવ્યું હોય કે, મેં લખરી નોકરી છોડી દીધી.” આમ કહી નરેન્દ્રે પોતાના ખીસામાંથી એક ગુલાબી રંગનું

પાકીટ કાઢ્યું અને તે ટેબલ પર મૂકી તે બોલ્યો, “આપનાં લગ્નનું નિમંત્રણ મને મળ્યું. પણ આ લગ્ન સમારંભ જોવાનું ભાગ્ય મારા નસીબમાં નથી. કારણ કે, જે દિવસે લગ્ન, તેજ દિવસે મારે પ્રવાસ માટે આરંભ કરવો જોઈએ.”

વિજયાનું આંતઃકરણ એકાએક ભયથી ચરચર થવા લાગ્યું. તે બોલી, “આપ શું કહો છો, તે મારા ધ્યાનમાં આવ્યું નહીં. ક્યાં જવાના છો આપ ?”

“અમેરિકા-સાંતી એક વેદકીય કોલેજમાં જાંતુશાસ્ત્ર તરીકેની પ્રોફેસરની જગા પર મારી નીમણીક થઈ છે. એક તો એ મારો મનપસંદ વિષય છે. બીજું નોકરી જ કરવાની છે, તો પછી જ્યાં પુષ્કળ પગાર મળે, ત્યાં પણ કેમ કરવી નહીં ? અને મારા જેવા એકલકુલ મનુષ્યને બંગાળ શું અને અમેરિકા શું, બન્ને સરખાં જ. કોણ જાણે શરી કદાચિત આપની અને મારી મુલાકાત પણ થશે નહીં.”

નરેન્દ્રના આ આખરના શબ્દો બાણની માફક એક પછી એક વિજયાના હૃદય પર પડવા લાગ્યા. આટલા દિવસ જે એક સંશયનો બિંદુ વિજયાના ચિત્ત પર ફેલાતો જતો હતો, તેને અત્યારે વાચા ફટી. તે તત્કણે બોલી, “આપના એ વિચારને નસિબી શું કબજા થઈ ? અને કદાચિત તેણે કબૂલી દર્શાવી કરશે, તો પણ આટલા જલ્દીથી આપ કેમ જાઓ છો, એ મારા લક્ષમાં આવ્યું નહીં ? આમે તેને આ બધી વાત સમજાવીને કહી, કે બીજું અમે તે સંઈ કહીને તેની પરવાનગી મેળવી ?”

હજી પીળા કેટલાયે પ્રશ્નોનો મારો વિજયા તોપના મારાની માફક વિજયાપર કરવાની હતી. પણ નરેન્દ્ર વચમાં જ મોટેથી હસીને બોલ્યો. “ સખરૂ સખરૂ ! મારો આ વિચાર મેં કાંઇને કહ્યો નથી, એ ખરૂં-પણ ” નરેન્દ્રના આ હાસ્ય તરફ અને બોલવા તરફ દુર્લક્ષ કરી વિજયાએ પોતાનું બોલવું ફરી જોરથી ચાલુ કર્યું. “ છે છેહ ! એવું કદાપિ ન બને. આપ શું સ્વીચિતે પેટી-પોટલાં જેટલી જ યોગ્યતાનાં સમજો છો ? તેમની ઇચ્છા વિના જ તેમને ગાંસડીની માફક સ્ત્રીમર પર લઈ જશો ? નરેન્દ્ર ખાખૂ, તેની ઇચ્છા ન હોય, તો તેને ન લઈ જશો. અને તમે પણ તેની રજા શિવાય એટલે દૂર ન જશો. ”

વિજયાના આ કથનમાં ચેષ્ટાનો અંશ નથી. પરંતુ પૂર્ણ ઉદ્વેગ છે એ જ્યારે નરેન્દ્રના લક્ષમાં આવ્યું; ત્યારે તે સાહજિક જ ધુંચવાઇ ગયો. આમાં કાંઈક રહસ્ય છે, આમ જ્યારે તેને લાગ્યું, ત્યારે તે વિજયા સામું જોઇ ખિન્ન સ્વરે બોલ્યો, “ આ શી ગડમડ છે, એ કાંઈ મારા લક્ષમાં આવતું નથી ! અહીંયાં આવતાં પહેલાં હું દયાળુ બાળકે મળવા ગયો હતો, તો તે પણ આવું જ કાંઈ સંદિગ્ધ બોલ્યા. તેમના બોલવામાંનું તાત્પર્ય મારા લક્ષમાં કાંઈ જ આવ્યું નહીં. અત્યારે આપ પણ એ જ કહો છો. ત્યારે એ શી હકીકત છે, તે આપ સ્પષ્ટ કહો જો ! ”

નરેન્દ્રના ચહેરાપર ક્ષણવાર માત્ર તીક્ષ્ણ નજર નાંખી વિજયા બોલી. “ તેવી સાથે લમ સંબંધમાં આપને કાંઈ જ વાતચિત થઇ નથી ? ”

આ વાતચિતનો એક અઠવામાં આ નિકાલ થયો હોવાથી, નરે-

દ્રને જાણે પોતાની છાતી પરથી મોઢા પત્થર ઉતરી પડ્યો હોય તેમ થયું. તે બોલ્યો. “ કદાપિ નહી. ”

શાથી, તે કોણ જાણે. પણ વિજયાનો ચહેરો લાલ થયો. બોલી, “ પણ આપે તે સંબંધમાં વાતચિત કરી જોઈતી હતી. આપનો મનોદય તો અત્યારે સર્વના જાણવામાં આવી ગયો છે ! ”

ખરેખર જ નરેન્દ્રને અત્યારે કંઈ સૂઝતું નહી. તે થોડીવાર સ્તબ્ધ રહી બેઠ્યો, “ ક્યા કદપક મગજમાંથી આ ગપ હવામાં પ્રસરી, એનો હું વિચાર કરું છું; પણ એ અનિષ્ટનું મૂળ મને જડતું નથી. પોતે નસિની તરફથી તો એ જૂઝ થઈ શકે જ નહી. ”

“ કેમ ? ”

“ એક તો અમો બન્નેની જાતિ એક નથી. વળી હું ચુરત હીંદુ, તો તે પક્ષી બ્રાહ્મ. એટલે—”

“ આપ શું જાતિભેદ માનો છો ? ”

“ હા. તે પર મારો વિશ્વાસ છે અને આ જંતુશાએનો અભ્યાસ કર્યો છે, ત્યારથી તો મારી મજબૂત ખાત્રી થઈ છે કે, એ જાતિભેદ ધણીજ આવશ્યક છે. હિંદુઓમાં ભિન્ન જાતીઓનાં વધુ-વરોનાં લક્ષ્ય થતાં નથી, એ શું તમે નથી જાણતાં ? ”

“ હું જાણું છું; પણ આપના જેવા સુશિક્ષિત ગૃહસ્થ—”

“ હા. હું સુશિક્ષિત છું એટલા જ મારે મને જાતિભેદનું મહત્ત્વ અધિક લાગે છે. મેં કેટલાંક વર્ષ સંસર્ગજન્ય રોગોનાં જંતુ-એનો અભ્યાસ કર્યો હોવાથી, મારી ખાત્રી થઈ છે કે, હિંદુઓની જાતિ-ભિન્નતા તો સમાજસંરક્ષક ઋષિઓની ખરેખર જ મોટી

અક્ષિત છે. આહારવ્યવહારાદિ સંસર્ગથી રોગખીજ કેવી રીતે ફેલાય છે, એની તમને કલ્પના નથી. હાટલ વિગેરે સ્થળે એકનો ખાસો ખીજના મોઢાને અને તેનો ટાટ ખીજની સામે આવવાથી અનેક રોગ આમથી તેમ કેવા ફેલાય છે; એ બધી હકીકત જો હું તમને સ્પષ્ટતાથી કહી બતલાવું, તો એ તમને ખરું પણ લાગશે નહીં.—”

વિજયાને લાગ્યું કે, નરેન્દ્ર જાતિભેદ અને રોગખીજની હકીકત નાચે ખરો મુઠ્ઠો ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આથી તે બોલી, “બહે, જાતિની વાત છોડી દો. પણ બંનેની જાતિ એક છતાં, ફક્ત ધર્મ ભેદ—પારમાર્થિક ધ્યેયનો માર્ગ ભિન્ન છે એટલા જ માટે લગ્ન કરવામાં શી હરકત છે ? અને હિંદુ તરીકે આપને જ્ઞાનું અભિમાન છે ? આપ તો અહિષ્કૃત છો ! બ્રહ્મ છોકરી સાથે લગ્ન કરવામાં આપને શી હરકત છે ? અને એટલું બધું જો આપને ધર્મનું અભિમાન હતું, તો તે ખિયારીને પહેલેથી કેમ તે કહ્યું નહિ ? ” વિજયા આ પ્રમાણે નરેન્દ્રને એક પછી એક પ્રશ્ન કરતી હતી, તે તેખતે ‘તે ખિયારી’ની સ્મૃતિથી તેનો કંઠ બરાબ આગ્યો અને આખો પણ આંસુથી ભરાઇ આવી. એ બધું નરેન્દ્રના જોવામાં ન આવે એટલા માટે તેણે બોલવું બંધ રાખી મોઢું પણ ફેરવ્યું. પરંતુ, તે નરેન્દ્રના જાણવામાં આવ્યા સિવાય રહ્યું નહીં. પરંતુ, આ લાગણી નક્કીની માટે કે પોતાને માટે છે, એ માત્ર તેના લક્ષમાં આવ્યું નહીં. તે બોલ્યો, “તેને તેમ દહેવાનો અને શો અધિકાર છે ? ”

વિજયા તીક્ષ્ણ સ્વરે બોલી, “આપને શું સ્વકર્તાવ્યની સ્મૃતિ કરાશે આપવી જોઇએ ? હૂ ! પુરુષોની જાતિ જ નિષ્કુર ! ”

“ હું નિષ્કુર હું કે કૃતદ્ધન, એની પરીક્ષાનો હજી સમય જ આવ્યો નથી, અને તે આવશે પણ નહીં. પણ આ પરીક્ષાનું હમણું જ જે પરિણામ પ્રસિદ્ધ થયું, તેમાં માત્ર નિષ્કુર કોણ અને કૃતદ્ધન કોણ એ સારી રીતે મારા ધ્યાનમાં આવ્યું; અને એટલા જ મારે બંગાળ જેવી જન્મભૂમિને છોડી દૂરના પર મુલકમાં નાસવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું. આ સંશયની પીડા વ્હોરતાં પહેલાં આપે જે નલિનીને પૂછ્યું હોત, તો આજ આમ પ્રશ્નોનો ઉપરાઉપરી મારો આપે મારો પર ન કર્યો હોત. કલકત્તાના એક બ્રાહ્મ ગૃહસ્થ સાથે એક વર્ષ પહેલાં જ નલિનીનાં લગ્ન કરેલાં છે, અને તે વાત નલિનીએ મારી ઝોળખાણ થતાં તુરત જ મને કહી છે. એટલે દુનિયાના આ છેડાથી પેલા છેડા પર હું જઈ, તો પણ તેને હરકત કરવાનું આપને હવે કાંઈ પ્રયોજન રહ્યું નથી. ”

ત્રિભવા સંકોચથી બોલી, “ કેમ ? નલિનીની વાત જવા દો. પણ, એટલે દુર ન જશો, આમ હું કહું, તો તે આપ નહીં સાંભળો ? ”

આ પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપવો એ નરેન્દ્રને સૂચ્યું નહીં. એટલામાં તેની નજર પેલી ગુલાબી રંગની નિમંત્રણપત્રિકા પર ગઈ. તે ઉદ્ધિગ્ન થઈ બોલ્યો, “ આપનું કથન પણ મારાથી અમાન્ય કરી શકાય નહીં. પણ મારો આખો ઇતિહાસ આપ જાણો છો ! મારા જીવનનું ધ્યેય પણ આપને ખબર છે ! પરદેશમાં તે સાધ્ય થવાનો થોડો ધણો પણ સંભવ છે. પણ, રરદેશમાં માત્ર જેવા નિષ્કર્મ દીન દરિદ્રીએ દિવસો કાઢવામાં મારો પણ ફાવેલો નથી; દેશનો પણ નથી ! ”

થોડો વખત સ્તબ્ધ રહી વિજયા બોલી, “આપ દીન દરિદ્રી શેના ? સર્વ કંઈ આપને છે. આપની સર્વ સંપત્તિ આપને જોઈએ ત્યારે પાછી લઈ જાઓ.”

“હા. મેં તેવી ઇચ્છા દર્શાવી હોત. પરંતુ, સંપત્તિ પાછી આપવાનો જેમ આપને અધિકાર પહોંચે છે, તેમ તે સંપત્તિ પાછી લેવાનો મને પહોંચતો નથી.”

શ્રી વિજયાનો કંઈ ભરાઈ આવ્યો અને આંખોમાં પાણી પણ એકઠું થવા માંડ્યું. તે બોલી, “આપને તો જરૂર અધિકાર પહોંચે છે. બાબાના પત્રોમાંની હકીકત એટલામાં શું ભૂલી ગયા ? તમારે ઠેકાણે, જે એવો પ્રસંગ મારા પર આવ્યો હોત, તો તે પત્રોમાંના અક્ષરે અક્ષર પ્રમાણે વર્તવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો હોત.—પણ—આપ—” વિજયાથી આગળ બોલી શકાયું નહીં. તે અધોમુખ થઈ નીચું જોવા લાગી. જાણે જમિન પર કોઈએ તેના ગત આયુષ્યનો ચિત્રપટ આંક્યો હોય, તેમ તે ધણી જ કાળજીપૂર્વક જોવા લાગી. વિજયાના કથનનો ભાવાર્થ લક્ષમાં આવવાથી નરેન્દ્ર પણ સ્તબ્ધ થયો. તેનું અંતઃકરણ પણ ભરાઈ આવ્યું. એક નિમિષાર્ધમાં પોતાના હૃદયમાં આમ ઉચ્છ્વસપાત્ર થશે, આવી તેને કલ્પના પણ નહોતી. તે ખેંદપૂર્ણ એક દીર્ઘ શ્વાસ છોડી બોલ્યો, “વિજયા, ત્યારે તો નલિનીની માન્યતા કંઈ ભૂલભરેલ નહોતી. તેના કથન પર મારે માત્ર વિશ્વાસ ખેસતો નહોતો. મારા જેવા નિષ્કર્મ, બેવહાર-શૂન્ય અને દરિદ્રી તરફ એક કુમારિકાનું લક્ષ ખેંચાશે, આવી કલ્પનાજ મને થતી નહોતી. તેમાં પણ, તારા જેવી તરફથીના સંબંધમાં એક સ્વપ્ન પણ મને માંડપણ લાગતું. વિજયા,

આવા અપ્રયોજક વિચાર તારા મનમાં ઉદ્ભવ્યા જ હતા, તે પછી મને તેવો હુકમ કેમ કર્યો નહીં ? ”

આજ આટલા દિવસોના પરિચયમાં નરેન્દ્રના મોઢામાંથી ‘વિજયા’ આવા હુંકારોના શબ્દ બહાર પડતાં, અને તે શબ્દોમાં એવું કાંઈ માધુર્ય હતું કે, તે શબ્દો સાંભળતાં જ વિજયાનું આપાદ-મસ્તક શરીર સકંપ થયું. હૃદય ખળભળી ગયું અને આંખો-માંથી બહાર પડવા માટે આંસુ તૈયારી કરવા લાગ્યાં. છેવટે બન્ને હાથથી સાડીના છેડાવતી મોઢું ઢાંકી વિજયા અંદરને અંદર રડવા લાગી. નરેન્દ્રની સ્થિતિ પણ એવી જ ચમત્કારિક થઈ ગઈ. એટલામાં દયાળ બાબૂ ત્યાં આવ્યા. પણ, તે આ બન્નેના જાણવામાં આવ્યું નહીં. બન્નેની આ સ્થિતિ જોઈ દયાળ બાબૂ હાલુવાર ધુંચવાઈ ગયા. પછી, જે કોચ પર વિજયા બેઠી હતી, તેજ કોચ પર તેની પાસે બેસી, તેની પેઠ પર વત્સલતાથી હાથ ફેરવતાં દયાળ બાબૂ કોમલ સ્વરે બોલ્યા, “ બેટા, વિજયા—”

પોતાની પાસે જ દયાળ બાબૂ બેઠેલા છે, એ વિજયાના ધ્યાનમાં આવ્યું, અને પોતાની આવી લજ્જાસ્પદ સ્થિતિ તેમની નજરે ન પડે એટલા માટે તે બનીશ્ચકતું મન મળજૂત કરવા લાગી. પરંતુ દયાળનો હાથ પીઠ પર ફર્યો અને તેમના મોઢામાંથી ‘બેટા’ આવા અક્ષરો નીકળતાં જ તેનું મનોબળ ઢસળી પડ્યું અને તે દયાળ બાબૂના બોળામાં માથું નાંખી રડવા લાગી. તેને આ વખતે પોતાના મૃત પિતાની સ્મૃતિ થઈ આવી અને તેનું હૃદય અધિક જ વિમ્બિત થયું. બોળામાં માથું નાંખી પડેલી વિજયા અને સામે અશ્રુભારાકાંત બેઠેલો નરેન્દ્ર, એ બન્નેને જોઈ પ્રેમાળ દયાળ બાબૂની

આંખો પાણીથી ભરેઈ આવી. “અન્નેનો સધળો ધતિહાસ તેમના જાણવામાં હતો. વિજયાની પીઠપર હાથ મૂકી તેઓ બોલ્યા, “વિજયા, આ બધું મારી જ બૂલતું પરિણામ. આ અનિષ્ટ મારી જ ગેર સમજીતીથી થયું. અત્યાર સુધી હું નસિની પાસે આજ વાતચિત કરતો બેઠો હતો. તે સધળું જાણતી હતી. નરેન્દ્રનું મન માત્ર તારા—પણ મારી માન્યતા જૂદી થઈ અને મેં તને ઉલટું કહ્યું. મારે લીધે જ આ અનર્થ થયો.”

ધીમે ધીમે ધડીયાળમાં ત્રણ વાગ્યા. ત્રણે જણ સ્તબ્ધ, ઉદ્વિગ્ન અને ખિન્ન થઈ બેઠાં હતાં. વિજયાના હૃદયપર પડેલો દુઃખનો બોળો, આ સ્થિતિથી જો કે હલકો થયો નહી, તો પણ આટલો સમય તે બોળે બેઝેલો હોવાથી તેનું હૃદય કાંઈક રીડું થયું હતું. ઘણો જ વખત થયો, પણ કોઈના તરફથી પણ સ્તબ્ધતાનો ભંગ થયો નહી. ત્યારે થોડી વારે દયાળ બાબૂ બોલ્યા, “આને માટે કાંઈ ઉપાય નથી વિજયા ?”

વિજયા પૂર્ણ ઉદાસીનતાથી બોલી, “કાંઈ નહી. પ્રાણત્યાગ સિવાય બીજો કાંઈ જ ઉપાય નથી.”

ભયચકિત થઈ દયાળ બોલ્યો, “હાં હાં. બેટા એ શું બળતું જ બોલી ? કાંઈ યુક્તિ—”

“ના ના. યુક્તિ વિગેરે કાંઈ નથી. હું તેમને મારા શબ્દ આપી ચૂકી છું, દયાળ બાબૂ ! મરણ સિવાય હવે બીજો શો ઉપાય છે ?” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં ઉચ્ચારતાં જ વિજયાનો દંઠ બરાબર આંખો અને ફરી આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. દયાળને પણ કાંઈ સ્પર્ધું નહી. તે માત્ર તેની પીઠ પર હાથ ફેરવતો હતો.

એટલામાં પરેશ અંદર આવી બોલ્યો, “ માઈ, તથુ વાગી ગયાને ? હજુ જન્મવું નથી ? ”

વિજયાએ ઉઠી થોડું જમીં લેવું આમ દયાળ બાળુ તેને સમજાવવા લાગ્યા. પણ વિજયા જમા પરથી બિલકુલ હાલી-ચાલી નહી. એટલે પરેશ રડવા જવો થઈ બોલ્યો, “ માઈ, તમે નહી જમો, તો હું પણ બૂખ્યો રહીશ. મા પણ નહી જમે. ” દયાળ બાળુના ધણા ઉપદેશ કરતાં પરેશના આ દીન સ્વરોને પરિણામ વિજયા પર તુરત જ થયું. પોતાને માટે બિયારો આ છોકરો બૂખ્યો રહેશે, એ જોઈ તે જમવા ઉઠી. વિજયા નીચે ગયા પછી દયાળબાળુ નરેન્દ્રને પોતાને ઘેર જમવા માટે લઈ ગયા.

પ્રકરણ ૨૬.

કુચેરીને લગતાજ એક ઝોરડામાં તે દિવસે સંધ્યાકાળે રાસ-ગિહારી અને વિલાસગિહારીને લગનના સંબંધમાં વિજયા સાથે કેટલી બધી વાર સુધી વાતોચાલી હતી. એ માંગલિક કાર્યની ધણીજ ચર્ચા થયા પછી, તે પિતાપુત્ર ઘેર ગયા અને વિજયા ઉપર દિવાનખાનામાં ગઈ. વિજયા દિવાનખાનામાં આવી બુએ છે તે દયાળબાળુ એક પુરથીપર એકઅતાથી નિશ્ચય થઈ બેઠા હતા. દયાળબાળુ એટલા બધા વિચારમાં મગ્ન થઈ ગયા હતા, કે વિજયા આવી તે તેમના ધ્યાનમાં આવ્યું નહી. દયાળબાળુને અહીં આવે

કેટલીવાર જઈ, તે વિજયા પશુ જણતી નહોતી. દયાળખાખૂ અત્યારે કેમ આત્યા હશે, એ સંબંધમાં વિજયાના મનમાં કુતૂહલ દિપ્તિ થયા શિવાય રહ્યું નહીં. પણ, અત્યારે તેને ખૂબ જૂન લાગી હતી, તેથી તે પહેલાં સીધી નીચે રસોડામાં ગઈ અને જમી પરવારી લગભગ અર્ધે કલાકે પાછી આવી, તો પશુ દયાળખાખૂ ખેડેલા જ હતા. તે જોઈ તેનું આશ્ચર્ય અધિક જ વધ્યું. તે ગઈ એવી દયાળપાસેજ જઈ ઉભી રહી. તેને જોતાં જ દયાળખાખૂ બોલ્યા, “ તારીજ વાટ જોતો હતો ખેટા. ”

વિજયા બોલી, “ ત્યારે મને બોલાવી કેમ નહીં ? ”

“ તું પેલાઓની સાથે વાટ કરતી હતી, એટલે મેં ધાર્યું કે પછી જ બોલાવીશું. વાડ પશુ વિજયા, કાલે દસ વાગતાં તારે મારે ગરીબને ઘેર પધારવું જ પડશે. જમવા માટે આવવું જ પડશે. કલકતે હોત, તો આ લગ્ન સંબંધમાં તને કેટલાંયે વાચણનાં આમંત્રણો પર આમંત્રણો આવ્યાં હોત. પણ અહીંયાં તને કોણ બોલાવે ? માટે એ નિમિત્તે પશુ તારે મારા ઘરનો મીઠું રોટલો રવીકારવો જ જોઈએ. ખાસ તેટલા માટેજ આટલે બધે દૂર આવ્યો. હા, તાપમાં આવવાને તને જરા ત્રાસ પડશે ખરો, પણ મેં પાલખીની વ્યવસ્થા કરી છે. વખત થતાં જ પાલખી અહીંયાં મોકલીશ. ”

દયાળનો આગ્રહ અને તેનો પ્રેમ જોઈ વિજયાની આંખો પાણીથી ભરાઈ આવી. તેને ઘેર જમવા જવા માટે વિજયાને કાંઈ હરકત ન હોતી. પણ, આ લગ્ન તે એક વિટંબના રૂપ છે, આવી તેની ભાવના ચંપ હોવાથી તેના મનમાં કોઈ પણ જાતનો દિસાહ રહ્યો નહોતો. તો પછી, આ લગ્ન પશુ શા માટે વળગાડવું ? આવા વિચાર તેના

મનમાં આવવા લાગ્યા. એટલામાં દયાળે રહ્યું, “વિજયા, હું ત કોઈ પણ તકરાર સાંભળીશ નહીં. તારે આવવુંજ પડશે. ઘેર આવ્યારે જે આટલો દૂર એટલામાં પગ તોરતો આવ્યો છું, તે ન સાંભળવા માટે નહીં.”

વિજયાએ જોયું કે ડોસાનો શબ્દ ઉત્થાપાશે નહીં. વળી એ બડી આનંદમાંજ બેઠો. તે બોલી, “જરૂર, હું આવીશ. અ તેની ચિંતા ન કરશો. આપે અહીં આવી અને ન કહેતાં ત્રીસી મોકલી હોત, તો પણ હું આવી હોત.”

“તારે ના, બેટા. આવા માંગલિક કાર્યમાં ક્યાં ત્રીસી મોકલાય ? ઠીક ત્યારે, હું જઈ છું. વખત થશે એટલે પાલખી મોકલી બૂલીશ નહીં, હોં !”

વિજયાએ દયાળની ખાત્રી થાય એવો હકાર દર્શાવ્યો. પરંતુ દયાળખાખૂતો આટલો બધો આગ્રહ બેઠા તેના મનમાં સં આવવા લાગ્યો. આ પહેલાં દયાળે તેને કદાપિ જમવામાટે બોલાવેલો નહોતો. આજ બોલાવવાનું કલ્પન કારણ હતું, એમાં તો શંકા નથી. પણ દયાળખાખૂ જેવા સાદા ગૃહસ્થ હિંદુઓની વાચક દેવાની રૂઠિ પાળે, એટલુંજ નહીં, પણ તેટલા માટે વિલક્ષણ આગ્રહ દર્શાવે, એ વિજયાને થોડુંક ચમત્કારિક લાગ્યું; અને એટલા થોડા સમયમાં તેમણે પાલખીની પણ વ્યવસ્થા કરી, એ જાણીને તો તે ધણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. વિજયાનું મન આમ હિંચા અને સંશયગ્રસ્ત હતું, છતાં તે હસીને બોલી, “પ્રાણ કોને કોને બોલાવ્યાં છે ?”

દયાળે રહ્યું, “કોને બોલાવે, બેટા ! પંચપક્ષાસ માણસ બોલાવવા જેવી મારી રીતિ પણ ક્યાં છે ? હા, દસ પ્રાંચ ગૃહસ્થો

ખોલાવ્યા છે. તેમાં તારી ઓળખાણના તો રાસખિહારી અને નરેન્દ્ર એ બેજ છે. વાર આવજો ત્યારે બેટા. પાલખી આવે એટલે જરૂર આવજો. ”

દયાળ ગયા પછી વિજયા એક આરામ ખુરશી પર બેઠી, દયાળ બાબુનું આમંત્રણ કાંઈ મહત્ત્વની બાબત નથી, આમ તેને લાગતું હતું છતાં પણ તે સંબંધમાં તેના મનમાં અનેક વિચાર આવવા લાગ્યા. દયાળના આ નિમંત્રણમાં કાંઈ સારો નરસો હેતુ તો નહીં હોય ને ? આવો પણ એક સંશય તેના ચિત્ત પર ઉદ્ભવ્યો અને તેણે ધણી ખરી તે રાત્રિ એવા વિચારોમાં ક્યારેક તંદ્રાવસ્થામાં તો ક્યારેક સ્વપ્નાવસ્થામાં ગાળી. બીજો દિવસે સવારે આઠ વાગે રનાન ફરી ઇચ્છા નહોતી છતાં વિજયાએ ઉત્તમ પોષાખ પહેર્યો અને દયાળ બાબુને ત્યાંથી આવનારી પાલખીની વાટ જોવા લાગી. આ સમયે ઘર બહાર ચાલતી લગ્નસમારંભની ગડબડને લીધે, ત્યાંથી ક્યારે દયાળ બાબુને ત્યાં જઈ આમ વિજયાને થયું હતું. પરંતુ, હસ વાગી ગયા તો પણ દયાળ બાબુની પાલખી આવી નહી. સવારે તેણે માત્ર દૂધ જ લીધેલું હોવાથી અત્યારે તેને શૂખ પણ લાગી. તેણે પરેશની માને ખોલાવી કાંઈક ખાવાનું માગ્યું, ત્યારે તેણે સંકોચથી કહ્યું, “ માઈ, પાલખી હમણાં જ આવશે. પછી ત્યાં ગયા પછી જગશે શું ? જો ત્યાં આપ સાઈ નહીં જશે, તો બિચારા દયાળ બાબુને ધણું ખોટું લાગશે. તેમણે તમારી સાથે મને પણ આવવાનું કહ્યું છે. જોઈએ તો બીજું દૂધ થોડું ગરમ કરી લાવું ? ” વિજયાએ આનો કાંઈ જવાબ આપ્યો નહી. પરેશની માએ થોડી વારમાં આણેલું દૂધ પી ફરી તે વિચારમગ્ન થઈ. દયાળ બાબુનો

વિચારનો ગરીબાઈનો સંસાર એટલે જન્મવાની તૈયારી કરવામાં સમય લાગે એ પણ સહાનુકૂળ છે આમ તેને લાગ્યું. કદાચિત દયાળ બાપુ બૂલી તો નહીં ગયા હોય ને ? આવી પણ એક ચાંકા તેના મનમાં આવી. પરંતુ એટલામાં સાડા અગીઆર વાગ્યાના સુમારમાં પરેશ દોડતો દોડતો દિવાનખાનામાં આવ્યો અને ચાકી ગએલા સ્વરે બોલ્યો, “માઈ, પાલખી આવી ! માઈ, પાલખી આવી !”

ધરમાંથી બહાર નીકળી પરેશની મા સાથે પાલખીમાં બેસતાં વિજયાને બાર વાગ્યા. રાસબિહારી આ વખતે ત્યાં જ મંડપના કામ પર દેખરેખ રાખતો હતો. તે પાલખી પાસે આવી સહાસ્ય સ્વરે બોલ્યો, “ બસો, દયાળે આટલો બધો ખર્ચ કરવાનો વિચાર કર્યો ? સંધ્યાકાળના સુમારે મને પણ તેણે ભોજન માટે બોલાવ્યો છે. વિજયા, સાંથી આવતાં રાત પડે, તો સાથે ફાનસ લેતી આવજો. ”

લગભગ દોઢ બે કલાકે વિજયાની પાલખી તે દિપડા ગામના નરેન્દ્રના ઘર પાસે-બ્રાહ્મભંદર પાસે-આવી પહોંચી. ખોરણામાં જ આત્ર-પલ્લવનો નાનો મંડપ બાંધેલો હતો અને બે બાજુએ બે કેળના થાંભલા ઉભા કર્યા હતા. તેને લગતા જ મૃતિકાના જલકલશ બરી મૂક્યા હતા. વિજયા ધરમાં જઈ જુએ છે તો દિપડા વિગેરે ગામડાના કેટલાક ગૃહસ્થો બેઠેલા હતા, અને તેઓની સાથે વાસો કરવામાં દયાળબાપુ ગુંથાએલા હતા. એટલામાં વિજયાને બેતાં જ તે ડોસાના જીવમાં જીવ આવ્યો અને તે એકદમ ઉતાવળથી ડહી તેને સામા લેવા ગયા. આ વખતે વિજયા એટલી બધી ધુંધવાઈ ગઈ હતી કે, તેની તેને જ દેખના જ નહોતી. ઉપર આવ્યા પછી, તે રીસાયા જેવું કરી દયાળને કહેવા લાગી, “ બાબુ કે તમારું કસ

વાળાનું આમંત્રણ ? હમણું બોલાવવા આવશે, હમણું બોલાવવા આવશે, એમ કરતાં કરતાં તો ભૂખથી પ્રાણે વાકુળ થઈ ગયા ! ”

દયાળબાબૂ સ્નેહાદ્રે કહે બોલ્યા, “ બેટા, આજ તને જન્મવાનો તો ધણો વખત છે ! આજનો દિવસ આ પૂર્ણચંદ્ર ગંગાપાધ્યાય વિગેરે ગૃહસ્થો જે કહે, તે તારે સાંભળવું જોઈએ. ” દયાળના આ શબ્દો અને ઉપર આગ્યા પછી દિવાનખાનામાં જ્યાં ત્યાં અસ્તાવ્યસ્ત પડેલો લગ્નનો સામાન, આ બધું જોઈ વિજયાના અંતઃકરણમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. ક્ષણવાર માત્ર તેના ચહેરા રક્તહીન અને ત્રસ્ત થયો. એટલામાં દયાળ બોલ્યા, “ બેટા વિજયા, આજ તારાં લગ્ન. મુહૂર્ત પણ ઘણું સાઈ મળ્યું છે. મદાત્યાર્થ કહે છે કે, આ લગ્ન માટેજ પંચાંગકારે આ મુહૂર્ત કાઢ્યું હોવું જોઈએ. ”

ઘણાજ થોડા વખતમાં વિજયા શાંત અને ગંભીર થઈ. ધીમે ધીમે તેના ચહેરા પહેલાં કરતાં પણ અધિક કાંતિમાન જણાવા લાગ્યો. તે બોલી, “ આપ શું હિંદુ પદ્ધતી પ્રમાણે લગ્ન કરશો, દયાળબાબૂ ? ”

દયાળે કહ્યું “ હિંદુ લગ્ન શું, લગ્ન નથી બેટા ! આ સાંપ્રદાયિક અભિમાનથી મારી સ્થિતિ પણ થોડી ધુંચવાયા જેવી થઈ હતી. અને કાલે આખો દિવસ એજ ડોકડું ફું ઉકેલતો હતો. પણ આશ્ચર્ય એ કે, નલિનીએ ઘણાજ થોડા વખતમાં મને સમજાવી દીધો. તેણે કહ્યું “ મામા, વિજયાના બાપેજ જે તેને નરેન્દ્રના હાથમાં આપી છે, તો પછી તેને અપાત્રે આપશો, તો કેટલો બધો અધર્મ થશે ? બ્રાહ્મ વિરાહનો ઢોંગ કરી તેને ખીજને સ્વાધીન કરવાનું પાપ ટાળવું હોય, તો આ લગ્ન હિંદુ પદ્ધતીથી જ કરવાં જોઈએ. સરળ બાળબાપામાં એકાદ મહર્ષિએ મંત્રોચ્ચાર ન કરતાં, તેજ બાળ-

તેનો સંસ્કૃત ભાષાનો મંત્ર એક શ્રક્ષણ બોલ્યા, તો તેટલાથી કંઈ ‘લગ્ન’ આ તત્ત્વને બાધ આવતો નથી !” નલિનીનું આ કથન સાંભળી મારો હ્રમ એકદમ દૂર થયો. અને ખરેખર વિજ્યા, પરમેશ્વર આપણી સાંનિધ્યમાં જ છે, આવી તો આપણે માત્ર સવારીજ કરીએ છીએ. પરંતુ, તે ખરેખર જ પાસે છે આવી આવનાથી તું, હું, રાસબિહારી કે વિલાસબિહારી કોઈપણ વર્તીએ છીએ ખરા ? પ્રત્યક્ષ બ્યવહારમાં આપણે તો જાણે પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વજ વિસરી જઈએ છીએ. તારા મૃત પિતાની આરા શું અમે બધાએ ખૂલી જવી ? જો એ વાત ખૂલી જવાની હોય, તો પરમેશ્વર વિગેરે કંઈ નથી, માત્ર સ્વાર્થ, પૈસા, સંપત્તિ અને રૂપ-તૃષ્ણા, એજ આપણા દેવ છે, આમ આપણે કહેવું જોઈએ ! એ તો કીક પણ નરેન્દ્રનો તારાપર અને તારો નરેન્દ્રપર પ્રેમ છે, આ વાત પણ હવે કંઈ અજાણી રહી નથી. મેં નલિનીને કહ્યું, “ નલિની, એ બધું ખરું. પણ વિજ્યા પોતાના શબ્દ રાસબિહારીને આપી ચૂકી છે, તેનો શો રસ્તો ? ” ત્યારે તેણે કહ્યું, “ મામા, ઘણી વખત ‘ હા ’ આ શબ્દ હજાર વખત ‘ ના ’ કહેવાના જોટલાજ અર્થનો હોય છે; અને ઘણી વખત ‘ ના ’ શબ્દ ‘ હા ’ના અર્થનો હોય છે. રાસબિહારી અને વિલાસબિહારીએ તેનાપર જે જૂલમ કર્યો, તેનો તમે કેમ વિચાર કરતા નથી ? વિજ્યાએ મોઢેથી ‘ હા ’ કહી, પણ તેનો અંતર્યામી તો ‘ ના, ના ’ જ કહેતો હતો ને ? તો પછી ખરું શું ? પરમેશ્વરનું કે આપણું ? ” વિજ્યા, નલિનીનું આ કથન સાંભળી હું ઘણો જ આશ્ચર્યચકિત થયો. ખરેખર વિજ્યા, સત્ય, શાશ્વત સત્ય, આમ કહી આપણે ઘણી ખૂમાખૂમ કરીએ છીએ. પણ તે બધાએ દંભ, અંતઃક-

રણુ તદ્દન કોઈ. નરેંદ્રે પણ આવું જ એક વખત કહ્યું હતું. મનુષ્યની પરીક્ષા તેના આત્મિક તેજ ઉપરથી કરવી જોઈએ. મોઢેથી માત્ર બડબડાટ કરવાથી કાંઈ જ ચાલે નહીં, આમ તેણે કહ્યું હતું; અને એજ ખરું છે. આપણા બ્રાહ્મોની ભક્તિ, અર્થાત્ તે નિરાકારનો વાદ અને સાકરની મસ્કરી. આપણા અંતઃકરણમાં શ્રદ્ધા ચીજને તો સ્થાન જ નથી. ખીજની શ્રદ્ધાપર આધાર કરવાનું મહત્ત્વપાપ કરવું, એને જ આપણે પુણ્ય કર્મ માનીએ છીએ. નરેંદ્રનું આચરણ કેવું સ્પષ્ટ, સરળ અને તેજોમય છે એનો તું જ વિચાર કરી જો !”

વિજયા દયાળબાખૂતા આ બાષણથી ચિત્રવત્ સ્થિર થઇ ગઈ હતી. મૃગજળની પાછળ દોડતાં દોડતાં, જેમ કોઈ એકદમ ચટક દેતી ઠંડા પાણીની ઝારી મોઢા આગળ ધરે, આવી તેના અંતઃકરણની સ્થિતિ થઇ હતી. એટલામાં ત્યાં નલિની આવી. તે ગગગળા થઇ મોલી. “ આવ વિજયા, અમે તારી જ વાટ જોતાં હતાં. પહેલાં અંદર ચાલ. આજ તો તને પીઠી ચોળો, તારે હાથે મીઠળ બાંધવું જોઈએ. ” આમ કહી વિજયાનો હાથ ઝાલો નલિની તેને અંદર લઈ ગઇ.

થોડી જ વારમાં વિજયા વધુ વેષે મંડપમાં આવી અને લગ્ન ક્રિયાનો આરંભ થયો. જૂની પદ્ધતી પ્રમાણે લગ્નકાર્ય વિધિપૂર્વક ચાલેલું જોઈ એકઠા થએલા ચાર ગૃહસ્થોને પણ ઘણો આનંદ થયો. યોગ્ય સમય થતાંજ વિજયાએ નરેંદ્રના ગળામાં વરમાળ આરોપી અને એવી રીતે તેણે પોતાના બાપની આજ્ઞા પૂર્ણ રીતે પાળી. આજ સમયે અસ્તાચલે જતા સૂર્યનું એક લાલ કિરણ વિજયાના મુખ

ઉપર આવી પડ્યું. ત્યારે આ પોતાના પિતાએ પોતાને આશીર્વાદ આપ્યો, આમ તેણે માન્યું. કન્યાદાન વિજયાના એક દરના સમાજે કર્યું. નરેન્દ્ર તરફથી પૂર્ણચંદ્ર ગંગોપાધ્યાય હતા જ. લગ્નવિધિ પૂર્ણ થઈ વધૂ-વર-હસ્તે શાલીગ્રામ-પૂજા ચાલતી હતી, એ વખતે સમાજમાં રાસબિહારી આવી દાખલ થયો. નિમિષાર્ધમાં સધળી હકીકત તેના લક્ષમાં આવી અને નિરાશાના આધાતથી તેની પ્રાણુ-જ્યોત સંકંપ થઈ. રાસબિહારી અંદર આવતાં જ દયાળબાબૂ તેની સામે હાથ જોડી બોલ્યા. “આવો રાસબિહારી બાબૂ, એસો. ઈશ્વર કૃપાથી શુભ કાર્ય નિર્વિધનપણે પાર પડ્યું. આપે હવે મનમાં કાંઈ પણ ન લાવતાં આ બન્ને વધૂ-વરને આશીર્વાદ આપવો જોઈએ.”

પ્રમુખસ્થાને રાસબિહારી બેઠો. પણ શો આશીર્વાદ આપવો એ તેને સમજું નહીં. મહાકષ્ટે પોતાની મનોબળથી દાખી તે બોલ્યો. “છેત્રે વનમાલીની છોકરીનાં લગ્ન હિંદુ-પદ્ધતી મુજબ જ થયાં ! ફરેવ આજ ધર્મનું !”

દયાળે સંતોષાથી કહ્યું, “હિંદુ ધર્મ શું લગ્નમાંનું લગ્નત્વ નષ્ટ કરે છે ?”

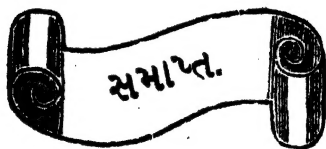
રાસબિહારી કંઠેસ્વરે બોલ્યો, “ના, એ ખરું; પણ વન-માલીને હિંદુઓના ત્રાસને લીધે જ પોતાની આખી જિંદગી કલકતામાં ગાળવી પડી, એ પણ વિજયા એટલામાં વિસરી ગઈ ?”

નસિની પાસે જ ઉભી હતી હતી. તે વિજયાનો પક્ષ લઈ બોલી, “વિજયા કાંઈ બૂલી નથી. પોતાના સ્વર્ગસ્થ પિતાની આજ્ઞા તેણે

અક્ષરે અક્ષર પાળી છે. વનમાલીબાળૂની શી ઇચ્છા હતી, એ આપ ભૂલી ગયા; વિજ્યા ભૂલી નથી. ”

’ નલિની ઉપર કુદ્દ દષ્ટિ ફેંકી રાસબિહારી સભામાંથી ઉઠ્યો. તે સાથેજ નલિની બોલી ઉઠી, “ લગ્નમાં આવી, આપ શું ગળતું મોઢું કર્યા શિવાય જ જશો કે ? આપ જમીને જાઓ ! ”

આ છોકરીનું ગળું દાબવું; આટલો બધો રાસબિહારીનો ક્રોધ અનિવાર્ય થયો. દારૂણ નિરાશા, ભયંકર ઉદ્વેગ અને કઠોર વિપ-
શ્લુતા, એના બોળના ભારોભાર લલ્લ રાસબિહારી એકદમ ત્યાંથી ચાલતો થયો.

HANDLE SEAL.

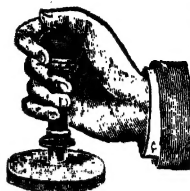
છાપો, સાબુ બનાવવાની ડાઇઓ તથા રબર સ્ટામ્પની પેડ વીઝેરે બનાવનાર.

લખો અથવા મલો :—

એમ. પી. બટ એન્ડ કંપની,

કે. પાનકોરના નાકે.
અમદાવાદ.

HAND STAMP.

મમે તે નામનો આલુ
સાઈઝનો ગોળ, લંબ-
ગોળ, ચોરસ તથા ફેન્સી
આકારનો રબર સ્ટામ્પ
બનાવનાર અને કોતર
કામ કરનાર.

લાખની પીતલની સીલો, સીપાઈઓના પીતલ
અને જર્મનસીલવરના પટ્ટા, નામનાં પીતલનાં
બોર્ડ, લુડ કટ, સ્ટીરીઓ ઇલેક્ટ્રો બ્લોક, સ્ટીલની
ડાઈ તથા પંચ, કાપડ ઉપર મારવાની પીતલની

